

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Feroz Ahmad

JÖN TÜRKLER VE OSMANLI'DA MİLLETLER

ERMENİLER, RUMLAR, ARNAVUTLAR, YAHUDİLER VE ARAPLAR

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

FEROZ AHMAD

Feroz Ahmad 1938'de Delhi'de dünyaya geldi. Delhi Üniversitesi St. Stephen Koleji'nde Hindistan Tarihi eğitimi aldıktan sonra University of London'da SOAS'ta Ortadoğu tarihi çalıştı. 1966'da yazdığı *The Committee of Union and Progress in Turkish Politics* teziyle University of London'da doktora derecesini elde etti. 1966-1967'de Columbia Üniversitesi'nde School of International Affairs'te ders verdi ve 1967'de Massachusetts Üniversitesi'nde Tarih Bölümü'nde ders vermeye başladı. Daha sonra Tufts Üniversitesi Fares Doğu Akdeniz Çalışmaları Merkezi'nde konuk öğretim üyesi ve Fletcher Okulu'nda Diplomatik Tarih konuk profesörü olarak görev yaptı. Emekli olduktan sonra Türkiye'ye yerleşen ve 2005'ten itibaren Yeditepe Üniversitesi Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Bilimi Bölüm Başkanlığı yaptıktan sonra aynı okulda Tarih Bölümü Başkanlığı görevini yürütmekte olan Ahmad'ın Osmanlı'nın son dönemi ve modern Türkiye üzerine Türkçe'ye de çevrilen bazı eserleri şunlardır: *İttihat ve Terakki* (İstanbul, 1971, 1984, 1986, 1994); *Türkiye'de Çok Partili Rejimin Açıklamalı Kronolojisi* (Bilgi Yayınevi, Ankara, 1976, Bedia Ahmad ile birlikte); *Demokrasi Sürecinde Türkiye* (Hil Yayınları, İstanbul, 1994) ve *Modern Türkiye'nin Oluşumu* (Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995), (gözden geçirilmiş baskısıyla: Kaynak Yayınlar, İstanbul, 1995). Bunların yanı sıra Türkçe'ye çevrilen bazı makaleleri *İttihatçılıktan Kemalizme* (Kaynak Yayınları, İstanbul, 1985) derlemesinde yer almıştır. Ayrıca, *From Empire To Republic-Essays On The Late Ottoman Empire And Modern Turkey - Volume 1 & 2* (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008) İngilizce olarak yayınlanmıştır. Feroz Ahmad'a 2014 yılında Türkiye Cumhuriyeti Liyakat Nişanı verilmiştir.

İSTANBUL BILGI ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

FEROZ AHMAD

JÖN TÜRKLER VE OSMANLI'DA MİLLETLER

ERMENİLER, RUMLAR, ARNAVUTLAR, YAHUDİLER VE ARAPLAR

ÇEVİREN AYŞEN GÜR

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI 584

TARİH 62

ISBN 978-605-399-475-6

KAPAK TAKSİM'DE AYA TRİYADA KİLİSESİ AVLUSUNDA BİR SEÇİM SANDIĞI.

ORTADA İMAM, SAĞINDA VE SOLUNDA RUM İLE ERMENİ DİN ADAMLARINDAN OLUŞAN SEÇİM KURULU.

ARKADA İKİ KÜÇÜK KIZ MEŞRUTİYET SLOGANLARININ YAZILI OLDUĞU PANOYU TAŞIYOR.

1. BASKI İSTANBUL, ŞUBAT 2017

© BİLGİ İLETİŞİM GRUBU YAYINCILIK MÜZİK YAPIM VE HABER AJANSI LTD. ŞTİ.

YAZIŞMA ADRESİ: İNÖNÜ CADDESİ, NO: 43/A KUŞTEPE ŞİŞLİ 34387 İSTANBUL

TELEFON: 0212 311 52 59 - 311 52 62 / FAKS: 0212 297 63 14 • SERTİFİKA NO: 11237

www.bilgiyay.com

E-POSTA yayin@bilgiyay.com

DAĞITIM dagitim@bilgiyay.com

YAYINA HAZIRLAYAN FAHRİ ARAL

TASARIM MEHMET ULUSEL

DİZGİ VE UYGULAMA MARATON DİZGİEVİ • www.dizgievi.com

DÜZELTİ REMZİ ABBAS

DİZİN BELGİN ÇINAR

BASKI VE CİLT SENA OFSET AMBALAJ VE MATBAACILIK SAN. TİC. LTD. ŞTİ.

LİTROS YOLU 2. MATBAACILAR SİTESİ B BLOK KAT 6 NO: 4 NB 7-9-11 TOPKAPI İSTANBUL

TELEFON: 0212 613 03 21 - 613 38 46 / FAKS: 0212 613 38 46 • SERTİFİKA NO: 12064

Istanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data

Istanbul Bilgi Üniversitesi Kütüphanesi Kataloglama Bölümü Tarafından Kataloglanmıştır.

Ahmad, Feroz, 1938-

Jön Türkler ve Osmanlı'da milletler: Ermeniler, Rumlar, Arnavutlar, Yahudiler ve Araplar / Feroz Ahmad; çeviren Ayşen Gür.

vii, 211 pages; 43 illustrations; 23 cm. — (Istanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 584; Tarih 64.)

Includes bibliographical references and index.

ISBN 978-605-399-475-6

1. Turkey —Politics and government —1909-1918. 2. İttihat ve Terakki Cemiyeti.

3. Turkey —History —Autonomy and independence movements.

4. Turkey —Ethnic relations —History —20th century.

5. Nationalism —Turkey —History —20th century. I. Title. II. Gür, Ayşen.

DR584.5.A5619 2017

FEROZ AHMAD

**JÖN TÜRKLER VE OSMANLI'DA MİLLETLER
ERMENİLER, RUMLAR,
ARNAVUTLAR, YAHUDİLER VE ARAPLAR**

ÇEVİREN
AYŞEN GÜR

İçindekiler

vii Önsöz

- 1** Giriş: 19. Yüzyılın Arka Planı
- 13** Ermeni Cemaati (1908-1914)
- 53** Rumlar (1908-1914)
- 73** Arnavutlar
- 87** Rumlar ve Ermeniler (1914-1918)
- 127** Osmanlı Yahudileri
 - 137** 1914-1918
- 143** Araplar
 - 162** 1914'ten 1918'e
- 177** Sonsöz: Osmanlı Yenilgisi ve Sonrası
 - 185** Yunanistan
- 191** Kaynakça
- 203** İsim Dizini
- 207** Kavram ve Yer Dizini

Türkçe Baskıya Önsöz

İngilizce basımı 2014 yılında yayınlanan bu kitabın, geniş kitlelere ulaşmasını ümit ettiğim Türkçe baskısının İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları tarafından yapıldığı için çok mutluyum. Bu çalışmada ortaya koyduğum sav, tüm imparatorluklarda olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da Jön Türkler'in egemen olduğu dönemlerde Büyük Güçlerin yardımlarıyla bir sömürgeleştirme dönemi yaşadığı şeklindeydi.

Bu süreçte Yunanistan, Fransız Devrimi sonrasında milliyetçiliğin etkisiyle bağımsızlığını kazandı. Ardından Bulgaristan ve diğer Balkan ülkelerindeki bağımsızlık hareketleri geldi. Bütün bu hareketlerin bir yerinde her zaman Büyük Güçler vardı ki, bu etkinliklerini Türklerin ulusal mücadelesine kadar sürdürdü.

Bu çalışmada Ermeniler, Anadolu Rumları, Arnavutlar ve Arapların ulus hareketlerini biçimlendirdiği 1908-1918 yıllarını analiz etmeye çalıştım. Osmanlı Yahudileri kendilerini Osmanlı topluluklarının bir parçası olarak gördükleri ve Filistin'de bir "vatan" savaşı vermelerinin ardından Avrupa'daki Siyonist hareketini desteklemedikleri için bir istisna sayılır. Osmanlı topraklarında ise ortaya çıkan son ulus hareketi Türklerin ulusal kurtuluş hareketidir. 1918'de Osmanlı'nın mağlubiyetinin ardından oluşan bu hareket, Türklerin ulusal mücadelesinin zaferi ile sona ermesi ve 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır.

FEROZ AHMAD

Bostancı, Ocak 2017

Giriş: 19. Yüzyılın Arka Planı

**II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 20 Temmuz 1908'de
İstanbul'da Karaköy'de yapılan kutlamalara ilişkin
o dönemde yayınlanmış bir kartpostal.**

“**M**illiyetler Meselesi”, Jöntürklerin 1908’de meşrutiyeti yeniden kurup, II. Abdülhamid rejiminden devrıldıkları bütün çetin sorunlar arasında çözülmesi en zor bir sorun olarak ortaya çıktı. 19. yüzyılın başından itibaren Fransız Devrimi’nin dünya çapındaki etkisinin sonucu olarak Balkanlar radikal bir dönüşüm sürecine girmişti. Orta ve Doğu Avrupa ve hatta çok uzakta İspanyol Amerikası’ndaki ulusal hareketler gibi, bu süreç dış etkenlerle filizlendi. L. S. Stavrianos’un sözleriyle “Teokrazi Çağı, yerini Milliyetçilik Çağına –seküler düşüncelerin, önderlerin ve hedeflerin çağına– bırakıyordu.”¹ Osmanlı İmparatorluğu’nda 1839’daki Tanzimat ile 1856’daki Islahat fermanları, dinî cemaatlerin rolünü dönüştürdü: Din adamı olmayan gayrimüslimler, kilise mensupları aleyhine nüfuzlarını artırdı. Etnik ve seküler bağlılıklar ve yerli dilin kullanımı, kilisenin evrenselci düşüncelerinin altını oydu.²

1789 Fransız Devrimi dünyanın çoğu bölgesinde milliyetçi güçlerin yolunu açtı ki, bu süreç daha sonra “sömürgeciliğin çözülüşü” olarak tanımlanacaktı. 19. yüzyılın ilk yarısı boyunca İspanya, Latin Amerika’daki imparatorluğundan vazgeçmek zorunda kaldı, sömürgelerinden çoğu bağımsızlıkla

- 1 L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1352*, s. 49 ve devamı. Benedict Anderson ise 18. yüzyıl ortasında Alman, Fransız ve İngiliz akademisyenlerin “tamamen pagan bir eski uygarlığı”, “Yunanca konuşan az sayıda genç Hristiyan entelektüel için” ulaşılabilir hale getirdiğini yazar (*Imagined Communities*, s. 72). Bu entelektüeller, Osmanlı karşıtı hareketin gelişmesinde önemli bir rol oynayacaklardı. Ayrıca bkz. Hans Kohn’un klasik çalışması *The Idea of Nationalism* ve Charles Jelavich ve Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920*.
- 2 Üner Turgay, “Nation”, *Oxford Encyclopedia of the Islamic World*, s. 233-34.

rını kazandı. Bunlardan bazıları 2010'da bağımsızlıklarının 200. yılını kutluyorlardı. 1776'da İngiliz yönetimine karşı başlayan Amerikan Devrimi de, sömürgeci yerli Amerikalıların değil beyaz Avrupalıların ayaklanmasına rağmen, sömürgeciliğin çözülüşü çağına katkıda bulundu. Hindistan'daki 1857 tarihli büyük isyan ise başarıya ulaşamayan "proto-milliyetçi" kurtuluş hareketlerinin bir örneğiydi.³

Bu giriş yazısında, özellikle Osmanlı örneğiyle ilgilenmekteyiz ki, Osmanlılar da Fransız Devrimi süresince ve sonrasında kendi uyruklarının yükselen milliyetçiliği ve ulusal hareketleriyle karşı karşıya kalarak sömürgelerinden vazgeçmeye zorlandı. Osmanlı Devleti'nin bir imparatorluk olarak tanınmasına rağmen, çok az yazar Osmanlı emperyalizminden söz eder. Osmanlı emperyalizminden söz eden bir tarihçiye örnek vermek istersek, sadece Max Kortepeter'in *Ottoman Imperialism during the Reformation* (1972) adlı monografisi akla gelir. Osmanlılar, emperyalizmin modernite öncesi bir çeşidini uyguladılar, belki Roma İmparatorluğu ile karşılaştırılabilecek bu uygulamada fethettikleri toprakları, sonraki imparatorluklar gibi hammadde, piyasa ya da sermaye yatırılacak alanlar olarak değil, haraç alınabilecek yerler olarak sömürdüler. Ancak diğer imparatorluklar gibi Osmanlılar da, tebaları olan halklar yeni kimlikler edinmeye başlayınca, sömürgecilik çağının bitişiyle karşı karşıya geldiler.

Doğal olarak Osmanlı yönetici sınıfı, diğer imparatorluk yöneticileri gibi, bu sömürgecilikten çıkış sürecini uyruklarının isyanı ve ihaneti olarak gördü. Fransız Devrimi'nden önce, Müslim ve gayrimüslimlerin uyum içinde yaşadığı düşünülüyordu, öyleyse neden ayaklanmışlardı? Hristiyanlar ve Yahudiler millet (dinî cemaatler) olarak örgütlenmişlerdi ve kendi dinsel kimliklerini korumalarına izin verilmişti, kendi dinî önderlerinin yönetiminde geniş bir kültürel ve toplumsal özerklikten yararlanıyorlardı. Bu sistem, gayrimüslim cemaatlerin küçük ortak olarak tanımlanabileceği bir çeşit "ortaklaşa egemenlik" olarak bile adlandırılabilirdi. Ancak Aydınlanma ve sonradan milliyetçilik çağı, yüzyıllar boyu istikrar sağlamış dinî cemaatler sisteminin altını oymaya başlamıştı. Dinî cemaatler yavaş yavaş kabuk değiştirdikçe, imparatorluk sistemi ezici bulmaya başladılar. Çoğu zaman ulusal olarak tanımlanan yeni kimlikler edindiler ve reform, özerklik, hatta bağımsızlık için mücadeleye giriştiler.

3 Joseph Esherick, Hasan Kayalı ve Eric Van Young'ın editörlüğünde hazırlanan *Empire to Nation* adlı mükemmel koleksiyonun indeksinde "kolonizasyon (sömürgeleşme)" kelimesi olmasına rağmen "dekolonizasyon (sömürgeciliğin çözülüşü)" yoktur. Oysa iki sürecin elele gittiğini düşünüyorum.

Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik ilk tehdit Sırlardan geldi. Osmanlılar Sırbistan krallığını 14. yüzyıl sonunda Çirmen (Marica, 1371) ve Kosova (1389) savaşlarında ele geçirmişti. İşgal 19. yüzyıla kadar sürdü. Sırbistan'daki Osmanlı yönetiminin çözülmesiyle ortaya çıkan yerel etkenlerden dolayı, Kara Yorgi Petroviç 1804'ten 1813'e kadar süren bir ayaklanmaya önderlik etti. Sırlar kendi başlarına Osmanlı imparatorluk yönetiminden kurtulacak güce sahip değildi. Dolayısıyla Büyük Güçlerden birinden yardım istediler: Temmuz 1807'de Kara Yorgi bir bağımsızlık savaşı başlatmayı umut ederek Osmanlılara karşı Rusya ile bir anlaşma imzaladı. Ancak Çar I. Aleksander, 1807'de Napoléon Bonaparte ile Tilsit Antlaşması'nı ve 24 Ağustos 1807'de III. Selim ile bir mütareke imzalayarak Kara Yorgi'yi ortada bıraktı. Ancak Sırbistan 1815'te özerk bir prenslik haline geldi, sonra da 1882'den 1903'e kadar Obrenoviç hanedanı tarafından yönetilen bir krallığa dönüştü.⁴ Osmanlı "milliyetleri" Osmanlı İmparatorluğu'nun düşüşünden sonra bile, Büyük Güçlerin yürüttüğü diplomasinin kurbanı olarak kalacaktı.

Napoléon'un yenilmesi, diplomatik denklemi değiştirdi ve II. Mahmud (1808-39), 1815'te yeniden patlayan Sırp isyanının Ruslar tarafından desteklenmesinden korkarak Aralık ayında Miloş Obrenoviç'e tavizler veren bir ferman çıkardı. Kısa süre sonra Sırbistan özerk bir prenslik haline döndü. Ağustos 1830'da başka bir ferman Miloş Obrenoviç'i miras yoluyla geçen bir prensliğin hükümdarı olarak tanıdı. Ancak Berlin Antlaşması ile (13 Temmuz 1878) Sırbistan bağımsız bir devlet haline gelecekti.

Osmanlı yönetimine karşı 1821'de başlayan Yunan ayaklanması da, bütün Balkanlar'ı etkileyen Fransız devrimci düşüncelerinin etkisiyle doğmuştu. Fransızlar da savaşa giriştikleri sırada Osmanlı otoritesini zedeleyecek bir propaganda çalışması yaptılar. 1797'de Napoléon İyonya Adaları'ndaki generallerine "Yerlileri pohpohlayın... konuşmalarınızda sık sık Yunanistan'ın Atina ve İsparta dönemine atıfta bulunun" talimatını vererek Yunanlıların kendi geçmişleriyle ilişkilerini yeniden canlandırmayı hedefledi.⁵

Ayaklanmanın başarısı bir kader değildi. Osmanlılar Mısır'daki valileri Mehmed Ali'nin kurduğu modern ordunun yardımıyla Yunanlıları ezmenin eşliğindeydiler. Ancak İngiliz-Rus müdahalesi Osmanlı zaferini engelledi ve Yunanlılar 1829'da bağımsızlıklarına kavuştular. 19. yüzyılın geri kala-

4 Stavrianos, *Balkans*, s. 238-47. "Hiçbiri sultanın yönetimine karşı silah kuşanmadı... Asıl yaptıkları, sultanın yetkisini çiğneyerek huzuru bozanlara (yeniçerilere) karşı mücadele etmek oldu" (s. 245-46). Ainslee Embree, "Imperialism and Decolonization", 20. yüzyılda sürecin iyi bir anlatısı- nı sunar ama Osmanlı örneğini ihmal eder.

5 A.g.m., s. 211, n. 14.

Osmanlı Devleti'ne karşı başlayan Yunan Ayaklanması büyük ölçüde Fransız Devrimi'nden esinlenmişti. Ayakanmanın çok önemli bir destekçisi de ünlü Britanya'lı romantik şair Lord Byron'du. O yıllarda yapılmış bir temsili bir tabloda Byron (sağda), Yunan milliyetçileriyle birlikte.

nında, Yunan devletinin hedefi kaybedilen toprakları geri almaktı: Ortodoks Kilisesi'ne bağlı olup Osmanlı yönetimi altında kalan halkları “kurtarmak.” Bu da Makedonya'yı, Trakya'yı, Batı Anadolu'yu ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Yunan Ortodoks halkın yaşadığı diğer küçük yerleri özgürlüklerine kavuşturmak anlamına geliyordu. Yunanistan tam anlamıyla irredantist bir devlet haline dönüşerek, daha büyük bir Yunanistan yaratmanın *megali* fikrine takıntılı hale gelmişti. Atina yeni Yunan krallığının başkentiydi. Ancak patrikliğin bulunduğu İstanbul, Yunan Ortodoks dünyasının merkezi olarak kalmıştı. 1870'de Bâbüâli klasik emperyalist “böl ve yönet” oyununu oynayarak, Rum Patriğinin yetkisinden bağımsız Bulgar Kilisesi'nin kurulmasına izin verdi, böylece Yunan-Rum otoritesinin zayıflamasını sağladı. Ancak Bâbüâli bunu yaparken, bir yandan da bir Bulgar “milliyeti” yaratmış oldu; onlar da kendi bağımsızlıkları için mücadele etmeye başlayarak Ekim 1908'de hedeflerine ulaştılar.

Milliyetçilik tehdidiyle karşı karşıya gelen İstanbul, bu meydan okumaya yeni bir vatansever kimlik yaratarak cevap vermeye çalıştı, bu kimlik hanedana odaklanacak ve dinsel/sekter kimliğin yerine bütün Osmanlıları kapsayacaktı. Osmanlı kimliği aşiretçiliğe ve sektaryanizme karşı bir ilaç olacaktı; ancak bu kimlik Osmanlıların durumunda toprakla değil hanedan ve imparatorlukla ilişkili olacaktı. Ocak 1869'da, Tabiiyet Kanunu kabul edildi, buna göre “ebeveyni veya babası Osmanlı tabiiyetinde olan kişi Osmanlı tebaası olarak” kabul ediliyordu.⁶ Reformcular Osmanlılık kavramını öne çıkarmak istiyorlardı: Ortak Osmanlı tabiiyeti ve hanedana bağlılık, din veya etnik aidiyetten bağımsız olacaktı. Ancak kanun reformcuların umduğu başarıyı yakalayamadı çünkü tebaayı vatandaş haline dönüştüremedi. Halk dinî cemaatin (milletin) bağına aşan ortak bir vatandaşlık duygusunu güçlendirecek ortak bir dile sahip değildi. Üstelik, seküler Osmanlı vatandaşlığı kavramı cemaatler arasında, hatta Müslümanlar arasında bile tam anlamıyla destek bulamadı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1869'a kadar vatandaşlığı tanımamış olması bile anlamlıydı. Max Weber'e göre vatandaşlık, vatandaşların yaşadığı toplum ve yönetimi altında yaşadıkları devlet açısından en azından geniş bir uzlaşma gerektiriyordu. Ortak bir gayeleri olmalıydı. Bu, çok etnili ve çok dinli toplumların temel sorunlarından biriydi: Çeşitliliği reddetmeden birlik nasıl sağlanabilirdi; bir yandan ortak siyasal hedeflere yönelik ortak bir siyasal bağlılık kurarken, kültürel, dilsel, etnik, dinsel ve diğer kimlikler açısından etkili bir çoğulculuk nasıl sürdürülebilirdi?⁷

Bâbîâli'nin böyle çeşitliliklerle dolu bir imparatorluğun sorunlarıyla başa çıkmak için 19. yüzyıl boyunca reformları devam ettirmesine rağmen, imparatorluk geri çekilmeyi sürdürdü. Osmanlı İmparatorluğu, çözülme veya gerilemeden çok bir çekiliş evresindeydi, çünkü 19. yüzyıl reformları imparatorluğu ekonomik olarak daha müreffeh ve modern hale getirmişti. Batı imparatorluklarının yükselen gücüyle karşılaştırıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun “göreceli gerilemesinden” söz etmek belki daha doğru olacaktır. 19. yüzyılın ortasına gelindiğinde Avrupa emperyalizmi Osmanlıları paylaşmak için ideal bir örnek olarak gördü. Gayrimüslim cemaatler, sonra da Araplar, Büyük Güçlerin manipüle edebilecekleri uygun müşteriler haline geldi.

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başındaki Yeni Osmanlılar ve Jöntürk hareketleri, sistemi devirmekten çok imparatorluğu ve imparatorluk devletini

6 Erdoğan Göğçer, *Türk Tabiiyet Hukuku*, Alexis Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul*, s. 24-25 (alıntı).

7 Max Weber, *General Economic History*, s. 233.

kurtarmanın peşindeydi. Bunlar, gayrimüslimlerin sadık Osmanlı vatandaşları haline gelebileceğine ve sultanın otokrasisi meşrutî sınırlar içinde denetlenebilir ve vatandaşlık hakları din veya etnik kökene bakılmaksızın bütün Osmanlılar için güvence altına alınırsa, imparatorluğun yaşayacağına ve gelişeceğine inanan emperyalistlerdi. Böylece ilk Kanun-ı Esasî Aralık 1876'da ilan edildi ve daha fazla reform yapılacağına söz verildi.

Ancak 1875'te Balkanlar'da bir köylü ayaklanması patlak verdi. Osmanlı İmparatorluğu üzerinde tasarıları olan Rusya, kendisiyle aynı dinden, Ortodoks asileri destekleyerek Mart 1877'de Bâbîâlî'ye savaş ilan etti. Ayastefanos Antlaşması Karadeniz'den Ege'ye kadar uzanan bir "büyük Bulgaristan" yarattı. Ancak Büyük Britanya ve Almanya'nın müdahalesi sayesinde haziran ayında Berlin Kongresi bu tavizlerden bazılarını reddetti. Özerk bir Bulgaristan kurularak boyutları küçültüldü ve ikiye bölündü. Kuzey bölümüne siyasal özerklik verilirken güneydeki Doğu Rumeli'ye II. Abdülhamid'in saltanatında (1876-1909) yönetsel özerklik tanındı. Bulgaristan, 1885'te kansız bir darbe sonucu Doğu Rumeli ile birleşmeyi başardı ama Makedonya Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde kaldı. Ancak Sırbistan ve Karadağ egemen devletler olarak tanındı.

1876 Kanun-ı Esasî'sine göre bütün Osmanlılar yasal olarak eşit hale gelmişti; İslâmiyet devlet dini olarak kabul edilmesine rağmen, etnik köken veya dinine bakılmaksızın herkes aynı hak ve sorumluluklara sahipti. Eğer padişah meşrutî yönetimi sürdürseydi çok dinli imparatorluğun nasıl gelişeceğine dair ancak tahminlerde bulunabiliriz. Ama II. Abdülhamid Rusya ile savaş bahane ederek meclisi Şubat 1878'de dağıttı ve Kanun-ı Esasi bundan sonraki otuz yıl boyunca rafa kaldırıldı.

1876'da meşrutiyetin ilânı kimlik ve bağlılık gibi kritik sorunları ortaya çıkarmıştı. İmparatorluğun uyrukları imparatorluk hanedanıyla kendilerini ne ölçüde özdeşleştiriyor, ne dereceye kadar ona bağlılık duyuyordu? Gayrimüslimlerin çoğu kendilerini hanedandan çok kendi milletleriyle tanımlıyordu. Bâbîâlî 1869 Tabiiyet Kanunu'nu imparatorluktaki çoğu tüccar olan zengin gayrimüslimlerin, kapitülasyon rejimi altında yaşamak amacıyla yabancı büyükelçilik ve konsolosluklardan koruma statüsü satın almasını engellemek için kabul etmişti. 1869 yasası, Prusyalılık yasası gibi kökene değil, 1851 Fransız yasası gibi toprağa dayalıydı. Ancak yasa tebaayı vatandaşa çevirmeyi başaramamıştı. Tebaanın, dinî cemaatlerin oluşturduğu bağı aşarak ortak vatandaşlık duygusunu güçlendirecek ortak bir dili yoktu. 1908 Devrimi'ne kadar ortak bir dil kabul etmek üzere bir girişimde bulunulmadı. Hü-

kümet bunu yapmaya çalıştığında, Osmanlıca veya Osmanlı Türkçesi öğretecek ne okul ne öğretmen vardı. Ancak teklif, “Türkleştirmeye” karşı hükümet düşmanı bir propagandanın başlaması için yeterli oldu.⁸

1876’dan sonra II. Abdülhamid’in otokratik yönetimi sonucu hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar arasında huzursuzluk artmaya başladı. Muhalefet imparatorluğun ancak Kanun-ı Esasi’yi yeniden yürürlüğe sokarak, yolsuzluğa son vererek ve reform yaparak kurtulabileceğini iddia etti. 1889’da Osmanlı muhalifleri Paris’te Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti (İTC) adıyla gizli bir örgüt kurdular, örgütün imparatorluk içinde ve dışında şubeleri vardı. Amacı imparatorlukta reform yaparak daha fazla gerilemesini durdurmaktı. Milliyetler açısından daha önemlisi de 1890’da Ermeni Devrimci Federasyonu’nun (EDF: Daşnaksutyun) kurulması oldu. 1887’de sosyalist Ermeniler Cenevre’de Hınçak Cemiyeti’ni kurdular. Her iki örgüt de o sırada Rusya’daki çarlık karşıtı devrimci ideolojik akımların etkisiyle kurulmuştu.

İttihad ve Terakki Cemiyeti 1876 Kanun-ı Esasi’sini yeniden yürürlüğe sokarak ve modern bir çağda yaşayabilmesi için imparatorlukta reform yaparak Abdülhamid rejimini yıkmayı hedef almıştı. Ancak milliyetlerin hedefleri farklıydı. Onların önderleri kendi cemaatleri için radikal reform yapılmasını istiyordu ama artık Büyük Güçlere güvenemezlerdi. 1871’de Alman İmparatorluğu’nun ortaya çıkmasından sonra Büyük Güçler arasında bir uzlaşmanın hemen hemen imkânsız hale geldiğini fark etmişlerdi; bu nedenle yabancıların kendi lehlerine müdahalesi mümkün olmaktan çıkmıştı. 20. yüzyıl başında reform umuduyla onlar da sultana karşı İTC ile işbirliği yapmaya karar verdiler. Ancak muhalefet –hem Müslüman hem de gayrimüslim– ortak bir program üzerinde anlaşamıyordu; sadece 1876 Kanun-ı Esasi’sinin yeniden yürürlüğe sokulması konusunda anlaşabildiler. Jöntürk hareketinin kendisi de bölünmüştü. Ahmed Rıza önderliğindekiler imparatorlukta bütün öğelerin birleşmesini, ancak ondan sonra reform yapılarak ilerleme yoluna girilmesini istiyordu. Prens Sabahaddin’in hizbi (Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti) ise tam tersine merkeziyetçilikten vazgeçilmesini ve reform yapılmasını öneriyordu.⁹ Gayrimüslim milletlerin çoğunun desteklediği politika da buydu. Ermeni milliyetçi devrimcileri ise Rus yönetimi altındaki-lerle Osmanlı İmparatorluğu arasında bölünmüş oldukları gibi Avrupa’da di-

8 Göger, *Türk Tabiiyet Hukuku*; ve Feroz Ahmad, “Ottoman Perceptions of the Capitulations, 1800-1914”.

9 E. E. Ramsaur, *The Young Turks* (Türkçesi: *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, Sander Yayınları); M. Şükrü Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*.

asporada yaşayanlar da vardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni milliyetçiliğinin başlıca merkezi olan Van'dan, Mart 1908'de yazan İngiliz konsolos vekili meşrutiyetten önce Ermeni Devrimci Federasyonu'nun çalışmalarını şöyle anlatıyordu:

Cemiyetin politikası Merkez Komiteler tarafından belirleniyor; Doğu ve Batı komiteleri eşit güce sahip. Batı Komitesinin merkezi İsviçre Cenevre'de; onların görevi esas olarak hareketi Avrupa'da tanıtmak ve para toplamak; bir matbaaları var. Doğu Komitesi ise Tiflis'te... Bu komite Rusya'da devrimci propaganda yapıyor, istenilirse genç Ermenileri hizmete alıyor, para topluyor, silah ve cephane satın alıyor ve alıyor ve Türkiye'ye [Osmanlı İmparatorluğu] geçiriyor. Ayrıca Kafkaslar'daki Rus devrimci hareketinden de sorumlu, pek çok hunharca terörist eylem ve cinayet bunların işi; Türkiye [Osmanlı] topraklarındaki faaliyetlerde ise Van'daki yerel Komitenin eli serbest...

Türkiye'de, Doğu Komitesiyle ilişkide olan dört yerel komite bulunuyor, bunların merkezleri Van, Muş, Erzurum ve Trabzon'da... Van Türkiye'deki en önemli devrimci merkez... Eskiden komite Türkiye'ye Rus "fedai" çeteleri gönderirdi; şimdi artık bunu durdurdular ve kendilerini neredeyse tümüyle propagandaya, silah ve cephane toplamaya, Kürtleri ve Jöntürkleri kazanmaya verdiler... Şimdiki politikaları göze batmamaya çalışarak Müslümanlarla işbirliğini sağlamak için ellerinden geleni yapmak. Şu anda yayınladıkları pek çok bildirinin neredeyse tamamının Müslümanlara sesleniyor olması da bunu gösteriyor... Müslüman işbirliği ve desteği olmaksızın davalarının umutsuz olduğunu anlıyorlar...

Bu "fedailer" hakkında birkaç nokta Ekselanslarına ilginç gelebilir... Eylemlerini dayandırdıkları düşünceler şöyle: Ermenistan'daki koşulların düzeltilmesi için Avrupa'nın müdahalesinin söz konusu olmadığını görüyorlar. Ayrıca Avrupalı güçlerin, Sultandan bir şey elde etmek istedikleri zaman hedeflerine açıkça terörizm yoluyla, yani Boğazlara bir savaş filosu göndererek ulaşıklarını da görüyorlar. Dolayısıyla [Daşnaklar] da hedeflerine terörizm politikasıyla ve örgütlü baskının sorumlularının cezalandırılmasıyla ulaşmayı umut ediyorlar. Yöntemlerinde tamamen acımasızlar.

Söylediklerine göre amaçları daha iyi bir yönetim elde etmek. Türk [Osmanlı] yönetimine değil, şu andaki kötü yönetim sistemine karşı çıkıyorlar ve Jöntürklerle Kürtleri kendi hareketlerine katmak için her tür çabayı gösteriyorlar.

Merhum Ali Bey * zamanında bu çabalarında bazı başarılar elde ettiler ama bu yeni Valiyle Türklerin olaya daha soğuk baktığını düşünüyorum.¹⁰

(*) 1907'de Hakkâri mutasarrıfı iken Van'a vali vekili olarak atanan Ali Rıza Paşa, bir yıl sonra görevden alındı. İstanbul'a dönerken Ermeniler tarafından öldürüldü.

10 Konsolos vekili Dickson'dan O'Connor'a, Van, 2 Mart 1908, Britanya Dışişleri Bakanlığı (Foreign Office, bundan sonra FO) 371/533.

Jöntürkler, Temmuz 1908’de padişahı meşrutiyeti yeniden yürürlüğe sokmaya zorladığında durum bu merkezdeydi. Çeşitli milliyetlerin önderleri, sadece Büyük Güçler kendileri adına müdahale ederse Bâbüâlî’den taviz, hatta bağımsızlık kopartabileceklerine inanmaya başlamıştı. 19. yüzyılın ilk yarısında Sırbistan özerkliğe ve Yunanistan da bağımsızlığa bu şekilde kavuşmuştu. Ama 1871 Alman birliğinin sağlanması ve Alman gücünün yükselişiyle birlikte tarihsel konjonktür de değişmişti. Artık Avrupa’nın Büyük Güçleri Osmanlıların işlerine müdahale etmek istediklerinde aralarında uzlaşma sağlamaları imkânsızdı. Alman desteği sayesinde –Kayzer Osmanlı İmparatorluğu’nu 1889 ve 1898’de iki kere ziyaret etmişti– II. Abdülhamid artık Büyük Güçlerin müdahalesinden endişelenmiyordu ve milliyetçi hareketleri ezebilecek duruma gelmişti. Böylece Osmanlılar Girit’te bir ayaklanmayı bastırarak, ardından bunu izleyen savaşta 1897’de Yunanistan’ı yendiler. Bunun sonucu olarak Yunan irredantizmi 1912-1913 Balkan Savaşları’na kadar uykuya yattı.

Ermeni milliyetçi ve devrimci hareketleri tam da Büyük Güçlerin rekabete girdiği bu dönemde kurulmuştu. Ama bazı milliyetçiler hâlâ kendi hedefleri adına Büyük Güçlerin müdahale edebileceğine inanmayı sürdürüyordu. Siyonist önder ve *Yahudi Devleti*’nin (*Der Judenstaat*, 1896) yazarı Theodor Herzl, Siyonist davanın Avrupa’nın müdahalesiyle gerçekleşebileceğine ikna olmuştu. Avrupa’daki güç dengesinin değişmiş olduğunu kabul ediyordu: Berlin etkili bir oyuncu haline gelmişti. Bu nedenle Herzl, hem Berlin hem de Londra’ya sesleniyordu.

Bazı Ermeni devrimci hizipleri, Bâbüâlî’ye karşı vahşet uygulayıp Osmanlıları Ermeni cemaatine karşı katliamlara girişmeye zorlayarak yabancı müdahalesini sağlayabileceklerine hâlâ inanıyorlardı. Böylece 30 Eylül 1895’te, Ermeni devrimcileri (aralarında yabancı ülke vatandaşları çoğunlukta) İstanbul’da Ermenilerin yaşadığı Kumkapı ve Kadırga mahallelerinde toplanarak Bâbüâlî’ye karşı bir gösteri düzenlediler. Ordu onlarla Sultanahmet Meydanı’nda karşı karşıya geldi ve üç gün boyunca kentte şiddet yaşandı. Ama Büyük Güçler müdahale etmedi.

Ertesi yıl 24 Ağustos 1896’da Ermeni Devrimci Federasyonu daha da cüretkâr bir harekete girişti. Evde yapılmış bombalarla Osmanlı Bankası’nı işgal ettiler ve çalışanları rehin aldılar. Polis binayı kuşattı. Banka yabancılara ait olmasına ve şiddet yaşanmasına rağmen Avrupalı güçler yine müdahale etmedi. Ama Osmanlı hükümetinin işgalcileri tutuklayarak cezalandırmasına da izin vermediler. Yabancı elçiler sultanla pazarlık etti, o da Rus Elçiliği’ndeki baştercüman Maksimof’un arabuluculuğunu kabul etmek zorunda

kaldı. Sonuçta Ermeni devrimcilerin bankadan çıkararak Osmanlı Bankası müdürü Sir Edward Vincent'ın yatıyla Marmara Denizi'ne açılmalarına ve sonra da Marsilya'ya giden bir gemiye binmelerine izin verildi.¹¹ 21 Temmuz 1905'te, Ermeni devrimcileri Jöntürk muhalefetiyle işbirliği yaparak bir "rejim değişikliği" sağlamak umuduyla Sultan II. Abdülhamid'e Yıldız Camii'nde suikast yapmaya kalkıştı, saldırıda yirmi altı kişiyi öldürüp elli altı kişiyi yaraladılar. Ermeni milliyetçileri arasında Kendiriyen adlı biri ve Edward Jorris adlı Belçikalı bir sempatizan da vardı. Her ikisi de yargılanarak idama mahkûm edildi. Ama Belçika büyükelçisi müdahale ederek cezanın Belçika'da uygulanmasını istedi; Bâbıâli her ikisini de beraat ettirmeye zorlandı.¹² Bundan sonra devrimci faaliyetler bir süre durdu, meşrutiyete kadar yabancı müdahalesini sağlamaya yönelik başka girişimler olmadı.

11 Louis Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, s. 176-78, William Langer, *The Diplomacy of Imperialism, 1890-1902*; Justin McCarthy, *Death and Exile*, s. 119-22 (Türkçesi: *Ölüm ve Sürgün*, İnkılâp Yayınevi).

12 Murat Bardakçı, *Hürriyet*, 17 ve 22 Kasım 2003.

**Ermeni Cemaati
(1908-1914)**

Osman Hamdi Bey'in Marie de Delanuay'la birlikte 1873 Viyana Sergisi için hazırladıkları ve tüm Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşayan halkların orijinal giysilerini biraraya getirerek, İstanbul'da Abdullah Biraderler Stüdyosu'nda kişilere giydirip, çektiirdikleri fotoğraflardan oluşan *Costume Populaire (Elbise-i Osmaniye)* albümünden; soldan, İstanbullu Musevi kadın, Ermeni gelini, Rum genç kıızı.

Milliyetler yeniden ilan edilen meşrutiyetin ve parlamenter temsil reformunun imparatorluktaki durumlarını iyileştireceğini ummuştu. Nitekim, dönem fotoğrafları halkın bunu büyük bir coşkuyla karşıladığını, bütün dinî cemaatlerin meşrutiyet ve hürriyetin ilan edilmesini nasıl kutladığını göstermektedir. Ancak bu iyimserlik fazla uzun sürmeyecekti.

Sarkis Atamian, meşrutiyet döneminde Ermeni cemaatinin bir resmini çizer: Cemaat “üç gruba ayrılmıştı: Daşnaklar [Ermeni Devrimci Federasyonu] –İTC’nin muadili, yükselen alt orta sınıfların temsilcisi– Anadolu’da güçlüydü. 1908’de en güçlü grup buydu. Patrikhane ‘dindar-zengin’ Ermeni cemaatini, padişahla işbirliği yapmış olan ve devrim nedeniyle ayrıcalıklarını kaybetmekten korkan ‘amira sınıfını’ temsil ediyordu. Hınçaklar ise kökeni Rus sosyalizmine dayanan Marksist bir hizipti. En devrimci ama en az etkili grup onlardı.”¹ Atamian, dönemin Ermeni gazetelerinden yaptığı alıntılarla, patriğin Daşnakları yönetmek istediğini belirtiyordu. Ama en güçlü grup olan ve Ermeni yüksek burjuvazisiyle aralarında sınıf farklılıkları olan Daşnaklar, onları paraya tapan sözde vatanseverler olmakla suçlamıştı.² Ermeni burjuvazisi, güçlü bir siyasal örgütten yoksun bir ekonomik ve toplumsal sınıftı. Millet sistemi altında patrikhane ve Ermeni Milli Meclisi küçük ortak olarak bile olsa Bâbiâli’yle egemenliği paylaşmıştı. Bu da burjuvazinin ekonomik ve

1 Sarkis Atamian, *The Armenian Community*, s. 159 ve devamı, 165.

2 *Puzantion*, 9 Ekim 1909, sayı 164 ve *Azadamard*, 13 ve 14 Ekim 1909. Atamian tarafından alınmıştır, *The Armenian Community*, s. 165.

5. serie de la "Turquie Libre.,
Ecoliers Arméniens le 19. juillet (v. s.) 1908.

Temmuz 1908'de Ermeni cemaati de büyük bir umuda kapılmış, bunu gösterilerde dile getirmişti. II. Meşrutiyet'in ilanı kutlamalarında Ermeni talebelerin coşkusunu gösteren eski bir kartpostal.

siyasal çıkarlarının işine yaramıştı. Ancak devrimden sonra, yeni meşrutiyet döneminde bu tür kurumlar güç ve etkilerini kaybetmeye başladılar.

İttihadçılar ise henüz iktidarda olmamalarına rağmen, yine de etkiliydi çünkü en iyi örgütlenmiş siyasal grup onlarındı. Sonradan Cemal Paşa olarak ünlenecek İTC'nin önde gelen üyelerinden Ahmed Cemal Bey, anılarında komitenin Ağustos 1908'de Bulgarlar, Rumlar ve Ermenilerle, ayrıca Prens Sabahaddin'in adem-i merkezîyetçileriyle görüşmelere başladığını yazıyordu. İttihadçılar imparatorluğun nasıl daha iyi elde tutulabileceği konusunda bütün diğer unsurlarla bir anlaşmaya varmak istiyordu. Bulgarları Sandinski ve Cernopoyef, Ermenileri Haçadur Malumyan ve Sahirkıyan, Osmanlı adem-i merkezîyetçilerini ise Nihat Reşad (Belger) temsil ediyordu.

Daşnaklar meşrutiyeti desteklemeyi kabul ettiler ama kendi devrimci örgütlerini dağıtmayıp siyasal bir parti olarak açık hale getirmeyi önerdiler ki, bu da kabul edildi. Bu anlaşma diğer milliyetler için de geçerli gibi gözüküyordu. Bu açık işbirliği işaretleriyle İttihadçılar böylece "nasıl imparatorluk bütün bu milliyetlerin ortak birliği haline geldiyse, İTC'ye de Osmanlı milliyetlerinin bütün devrimci komitelerinin prestijini" kazandırmak istiyorlardı.³

³ Djemal Pasha (Ahmet Cemal Paşa), *Memories of a Turkish Statesman, 1913-1919*, s. 252-53; Ahmed Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 345-46.

Bu pazarlıkların bir sonucu olarak, İngiliz *Times* gazetesine (14 Eylül 1908) göre, Ermeni Devrimci Federasyonu'nun (EDF) Van şubesi bütün Ermenilerin silah bıraktıklarını ve İttihad ve Terakki Cemiyeti ile işbirliği yapmaya hazır olduğunu ilan etmişti. Bunun üzerine cemiyet erkân-ı harp zabiti Vehbi Bey'i, Ermeni önderlerle durumu tartışmak ve ortak eylem planları yapmakla görevlendirmişti.

5 Ekim 1908'de Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanı; ertesi gün Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etmesi ve Girit'in Yunanistan'la birleştiğinin açıklanması, tam da Kasım ve Aralık aylarında seçimler için hazırlık sürerken, imparatorluğun siyasal hayatı üzerinde çok kötü etki yarattı. Seçimlerle ilgili yorumda bulunan *Times* (9 Kasım 1908), yaklaşık elli mebusun seçildiğini belirtti. Avrupa ve Anadolu vilâyetlerini temsil eden Müslüman mebusların çoğu İTC'nin adayları olarak biliniyordu; Rumlar önemli bir temsil payı elde etmiş gibi gözükürken Ermeniler "görece olarak daha küçük cemaatler halinde geniş bir bölgeye yayıldıklarından, büyük ihtimalle Mecliste gerektiği gibi temsil edilmemişlerdi." Müslüman nüfusun çoğunluğu oluşturmalarına rağmen önemli bir Ermeni nüfusunun da bulunduğu Erzurum vilâyetinde, seçmenler üç Müslüman ve iki Ermeni mebus seçmişti. Bu sonuncuların ikisi de EDF üyesiydi: Serengiyan (veya Varteks Serengülyan) militan eylemleri nedeniyle ölüme mahkûm edilmiş, İngiliz müdahalesiyle kurtulmuş bir devrimciydi, Karakin Pastırmacıyan (diğer adıyla Armen Garo) 1896'da Osmanlı Bankası'na yapılan ünlü saldırıya katılmıştı. İttihadçılar diğer bütün millet örgütlerini tanımış ve hatta onlarla mecliste temsiliyet konusunda pazarlık etmişlerdi.

İngiliz Elçiliği'nin baştercümanı Gerald Fitzmaurice, yeni seçilmiş Ermeni patriği Madteos İzmirliyan (1843-1910) ile görüştüktan sonra şunları yazmıştı:

Türkiye'deki değişen koşullar, Ermenilerin ayrı bir ulusal birim olarak varolma ihtimalinin ortadan kalktığını ve Osmanlıyla bütün haline gelmeye başlayacağını gösterdiğinden yabancılarla politika konuşmaktan kaçınmasının kendisi için bir görev haline geldiğini söyledi... Ama yine de son derece gizli bir şekilde, Ekselanslarına, halkını ilgilendiren boyutuyla şu andaki durum hakkındaki görüşlerini iletmemi istedi.

Söylediğine göre, Anadolu başta olmak üzere kitlelerin geri koşulları ve otuz yıllık kötü yönetim ve tiranlığın sonucu olarak insan ve para eksikliği gözönüne alındığında, Meşrutiyetin yeniden kuruluşunun gayet hassas bir deney olduğunu; iç huzurun ve dolayısıyla yabancıların yeni rejime güven duymasının bu deneyin başarısında esas olduğunu ve herhangi bir ciddi hatanın feci sonuçlara neden olabileceğini, belki de halkının yok edilmesine

yol açacağını düşünüyor. Dolayısıyla Ermeniler için tek güvenli yolun, bir araya gelmeleri ve eski Saray rejiminin korkunç kayıplarını telafi etmek için tek şanslarının Türklerle tedbirli ve ılımlı bir şekilde sadık bir birlik içinde çalışmak ve özerklik gibi aşırı düşünceleri bir kenara bırakmak olduğuna emin... Cemaatine bunu telkin ediyor Henchaq, Droshaq (orijinal metinde böyle yazılı ama Hınçak, Daşnak olacak – e.n.) veya başka Ermeni derneklerinin ortaya attığı ileri eğilimleri kabul edeceğine Patriklikten istifa edeceğini ima ediyor...

Türk hükümeti ve halkının Ermenilere adil davranmaya açıkça ve samimi olarak hazır olduğunu, kendi halkının da onlarla işbirliği yapabilmesi için elinden geleni yaptığını ancak Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin iptalinin şu anda iki halk arasındaki uyumu kesinlikle bozacağını belirtti.⁴

İstanbul'daki seçimler, Bâbîâli ile milliyetler arasında zaten varolan gerilimleri gösterdi. Örneğin Ermeni cemaati üyeleri seçimlerin yürütülme biçiminden memnundu ve Bâbîâli'ye bir temsil heyeti göndererek bu memnuniyeti belirtmişlerdi. Ancak Rum cemaati buna karşı çıkmıştı (bkz. Bölüm 3). Mecliste temsil Bâbîâli'yle gayrimüslim cemaatler arasında tartışma konusu olan sorunlardan sadece biriydi; bir diğeri de askerlik hizmetiydi. Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesine kadar, gayrimüslimlerin askerlik hizmetinden muaf tutulabilmek için bir vergi ödemelerine izin verilmişti. Ancak yeni anayasada bütün Osmanlılar bu hizmeti yapmakla mükellefti.

Basında ve mecliste uzun tartışmalardan sonra, askerlik hizmeti gayrimüslimlere açıldı, bu da Hristiyan cemaatlerin coşkulu tezahüratına yol açtı. Görevi bu tür gelişmeleri izlemek olan İngiliz askeri ataşesi, sadece Bandırma'da 49 Rum ile 37 Ermeninin gönüllü olarak başvurduğunu belirtti. *Times* muhabirine göre (17 Mayıs 1909), Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa, gayrimüslim cemaatlerin önderlerine ordunun yüzde yirmi beşinin Hristiyanlardan oluşacağını belirtmişti. Bu durum, Hristiyanlar ve özellikle de Ermeniler tarafından memnuniyetle karşılanmıştı çünkü bu onlar için daha önce sahip olmadıkları bir korunma önlemi anlamına geliyordu. 1 Kasım'da bir ferman, gayrimüslim birliklerin İstanbul Fırkası'nın onaltı müfrezesine bağlanacağını belirtti.⁵ 16 Haziran'da Bedel-i Askerî (Askerlik Hizmeti Vergisi Kanunu) tartışılırken, Müslim ve gayrimüslim mebuslar askerlik hizmeti yerine gayrimüslimlere bu verginin uygulanıp, uygulanmaması gerektiğini tartıştı-

4 Fitzmaurice'den Lowther'e, 30 Kasım 1908, FO 195/2281; konuşma 30 Kasım'da oldu, Kevork Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, s. 254-55, patriğin ve bu dönemin başka Ermenilerinin bir biyografisini verir.

5 Surtees'ten Lowther'a, no. 42, İstanbul, 16 Mayıs 1909, FO 371/776/19401 ve *Tanin*, 2 Kasım 1909.

lar. Gayrimüslim mebuslar karşı çıktı ve bazıları muhalefet ederek konuşma yaptı. Bir Müslüman ve İttihadçı olan Mustafa Arif, gayrimüslim mebuslara katılarak vergiye, bunun Osmanlılık kavramının çiğnenmesi anlamına geldiğini iddia ederek karşı çıktı. 21 Haziran'da Talât Bey öncülüğünde İTC'nin bütün destekçileri vergiye muhalefet etmeye başlamıştı. Bir bedel-i askerî fikri şimdilik terk edildi: Genel askeri hizmet bütün cemaatleri Osmanlılık şemsiyesi altında toplamanın bir yolu olarak görülüyordu. 21 Temmuz'da, Yorgaki Artas Hristiyan birliklerin kendi papazları olması gerektiğini belirttiğinde bu öneri de kabul edildi. Tartışmalar, meclisteki gayrimüslimlerin seslerini çıkarabildiklerini ve yasama işlemi sırasında reformcu bloka önderlik edebildiğini gösteriyordu.⁶

Gazeteci ve yazar E. J. Dillon, hem Rum hem Ermeni patrikleriyle (III. Yoakim ve Madteos İzmirliyan) görüştü. İkisi de bu deneye katılmak konusunda istekli olduklarını belirttiler. "Ancak XI. Konstantin buradaki surlar üzerinde savaşarak öldüğünden beri yararlandığımız dinî özerkliğin bir santimini bile feda edemeyiz ve etmeyeceğiz." Ermeni patriği ise şöyle söyledi: "Ermeni cemaatinin yararlandığı ayrıcalıkların devamını ve yönetimin merkezîyetçiliği tamamen terketmesini istiyoruz."⁷

Ermeni önderleriyle yakın temasları olan İngiliz Elçisi şöyle yazıyordu: "Meşrutiyetin gelişi onların [Ermenilerin] durumunu çok iyileştirdi ve böylece iyi bilinen devrimci Daşnak (orijinal metinde Tashnak) örgütünün tutumunu da değiştirdi... O sıralarda Jöntürk hareketinin önderleri henüz sürgündeydi... Ermeni devrimcilerinin önderi, bu sonuca ulaşabilmeleri için yapacakları herhangi bir yardım karşılığında, tümüyle Ermeni olan bir veya iki vilâyetin kurulabilmesini sağlayacak bir merkezîyetçilikten uzaklaşma önlemini elde edebilecekleri umuduna bel bağlamıştı."⁸

1909'da Müslümanlarla Ermeniler arasındaki ilişkilerin durumu buydu. Bazı Ermeniler Osmanlı-Türk örgütüyle öyle bütünleşmişti ki, bir Türk milliyetçi kültür derneği olan Türk Derneği'ne bile katılmışlardı. Ermeni cemaati, imparatorlukta diğer cemaatler gibi tek bir dinden değildi. 19. yüzyıl ortasında, Ermeni dilinin tamamen teolojik köklerinden koparıldığı "Ermeni rönesansı"na katılmış olan eğitilmiş azınlıkla, Türkçe konuşan çoğunluk

6 16 Haziran ve 21 Temmuz'daki Meclis tartışmaları: *Tanin*, 17 Haziran ve 22 Temmuz 1909. Balkan Savaşları Ekim 1912'de patlak verdiğinde, Ermeni patriği orduda 8.000 Ermeninin hizmet verdiğini ve daha fazlasının da orduya katılmakta olduğunu belirtmişti. Patrik "Ermeni birliklerinin dinsel ihtiyaçları için" on beş papazı görevlendirmişti. *Near East*, 8 Kasım 1912, s. 4.

7 E. J. Dillon, "The Reforming Turk", *Quarterly Review* 210, 1909, s. 247.

8 Lowther'den Grey'e, no. 36 gizli, Pera, 18 Ocak 1909. FO 371/762/3123.

arasında; ticari burjuvaziye mensup İstanbul Ermenileriyle vilâyetlerdeki küçük burjuvazi ve köylülük arasında bölünmüştü. Ocak 1919 gibi geç bir tarihte, Anadolu'da bir Ermeni devletin kurulmasının son derece gerçekçi bir ihtimal olduğu sırada, Amerikalı diplomat Lewis Heck, Osmanlı İmparatorluğu'nu yakından bilen ve anlayan Sir Adam Block'un görüşlerine göre, "Ermenilerin özellikle ticarete yatkın olduğunu, örneğin İstanbullu Ermenilerin Ermenistan'a gitmeyeceğini, başka ülkelere göç etmiş olanların da ilkel koşullar ve zorlu çalışmaya geri dönmek istemeyeceğini" yazmıştı.⁹

13 Nisan 1909'da İstanbul'da karışdevrimin patlak vermesi ve bunun arkasından gelen Adana olayları, Müslimlerle gayrimüslimler arasındaki ilişkileri zedeledi. İstanbul garnizonunun isyanı, İngiliz yanlısı, liberal görüşlere sahip sadrazam Kâmil Paşa'nın düşüşünden iki ay sonra başladı. Hareketin dinsel, gerici bir rengi olmasına rağmen, aslında İTC'ni yıkmak üzere tasarlanmış bir komploydu. İslâmî söylemine ve şeriat talebine rağmen, Rum siyasal seçkinleri karışdevrimcileri desteklediler. Hatta İngiliz hükümeti değilse bile İngiliz Elçiliği ve tercümanı Gerald Fitzmaurice, İttihadçıların düşmesini uman İngiliz yanlısı liberalleri destekliyordu.

Adana'daki olayların patlak vermesine yolaçan yerel nedenler vardı. Ancak liberallerin amaçlarından biri de deniz yoluyla bir yabancı müdahalesine yol açmaktı. Adana şehri Mersin limanına yakın olduğundan, buraya müdahale edebilecek denizciler indirilebilirdi. Fransız gemileri şiddet olayları sırasında limana doğru ilerliyordu. Ermeni gazetesi *Trosag*, Mayıs 1909'da şöyle yazıyordu: "O dönemde Ermeni kamuoyu Adana olayını İstanbul isyanıyla ilişkilendirdi. Katliamın 1-14 Nisan'da başlaması bir tesadüf değildi. Doğal olarak Yıldız [padişah] Adana katliamında önemli bir rol oynamıştı."¹⁰

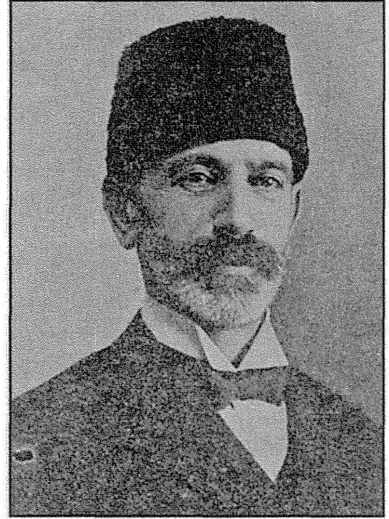
Ayıklanmanın ardından Selanik'ten gelen Üçüncü Ordu'nun karışdevrimi ezmesinden sonra Bâbüâlî, Ermeni cemaatiyle bozulan ilişkileri düzeltmek için önlemler aldı. Mayıs ayında Âyân Meclisi, Meclis-i Mebusan'ın

9 Lewis Heck'ten Dışişleri Bakanı'na, İstanbul, 17 Ocak 1919, Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanlığı, *Foreign Relations of the United States*, (bundan böyle *FRUS*), 867.00/846. Adam Block devrimden önce İngiliz Elçiliği baştercümanıydı sonra Osmanlı Düyun-u Umumiye idaresinde İngiliz temsilcisi olarak bulundu, mütarekeden sonra İngiliz yüksek komiserine mali danışmanlık yaptı. İstanbul'a Kasım 1877'de tercüman öğrenci olarak gelmişti. Bkz. G. R. Berridge, *Gerald Fitzmaurice (1865-1939)*.

10 İstanbul'daki karışdevrim ve Adana olayları konusunda bkz. Feroz Ahmad, *The Young Turks*, s. 14 ve devamı, 43. Karışdevrimin kapsamlı bir analizi için bkz. Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayıklanma. Trosag* konusunda bkz. Murat Koptaş, "Armenian Political Thinking in the Second Constitutional Period: The Case of Krikor Zohrab" (Yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 2005), s. 63, n. 30.

Adana kurbanlarına 30.000 altın lira verilmesi kararını onayladı. Mecliste katliamlarla ilgili tartışmaları yorumlayan Elçi Gerard Lowther “mebusların istisnasız olarak katliamlardan duydukları üzüntüyü belirtmelerine rağmen, konuşmaları sadece Türkiye ‘entelektüellerinin’ görüşlerini ifade ediyordu; her şey Türk olmayan halk için duydukları ‘kardeşlik’ hislerinin Müslüman halk tarafından paylaşılmadığını gösteriyor” diye yazmıştı.¹¹ 12 Mayıs’ta Meclisteki büyük bir çoğunluk Adana’daki son olaylar karşısında duyulan üzüntüyü belirten bir kararı benimsedi. Mebuslar Meclisin bütün Anadolu vilâyetlerine yönelik, halkın tüm kesimleri arasında uyum ve kardeşliği vurgulayan bir beyanname yayınlamasını önerdi. Ertesi gün Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa’nın bildirisi okundu, bildiride hükümetin Adana’daki son olayları soruşturmak için yolladığı özel komisyonun üyeleri açıklanıyordu. Meclis, büyük bir çoğunlukla hükümetin komisyonuna katılacak olan kendi delegelerini seçti: Şefik Bey ve Hagop Babikyan (sırasıyla Karesi ve Edirne mebusları) oyla seçildi. Hilmi Paşa, 15 Mayıs’ta okunan programında, Adana’daki karışıklıkların İstanbul’daki gerici hareket tarafından kışkırtıldığını belirtiyordu. Bu olaylar bütün ülkede ve Maraş ve Antakya bölgesinde büyük üzüntü ve heyecana neden olmuştu; Antep vilâyeti de Adana’daki karışıklıklar nedeniyle zarar görmüştü.¹²

Hükümet karşıdevrimcilerle baş etmek konusunda çok ciddiydi. Ahmed Cemal Bey (sonradan Cemal Paşa) –orduda ve İttihad ve Terakki içinde saygı duyulan sert bir disiplin yanlısı– vilâyetteki Ermenilere güven, gericilere ise korku aşlamak üzere Adana’ya gönderildi. Sonuçta vilâyetteki güvenlik iyileşti. Meclisteki Daşnak temsilcileri Ermenilere yönelik saldırıların azaldığını belirtti. Eski rejimin bir dizi önde gelen ismi İzmir’e ve Ege adalarına sürüldü. Bunlar arasında eski Harbiye Nazırı Rıza Paşa gibi eski Hamidiye komutanları, Mabeyin Başkâtibi Tahsin Paşa, eski Dahiliye Nazırı

Adana olaylarını soruşturmak için Meclis-i Mebusan üyelerinden Yusuf Kemal Bey’in başkanlığında (Tengirşenk) oluşturulan özel komisyonda Karesi (Balıkesir) mebusu Şefik Bey ile birlikte seçilen Tekfurdağı (Tekirdağ) / Edirne mebusu Hagop Babikyan (üstte) da vardı.

¹¹ Lowther’dan Grey’e, no. 324C, İstanbul, 4 Mayıs 1909, FO 371/772/1775.

¹² *Tanin*, 13 ve 16 Mayıs 1909.

Nafia ve Ticaret ile Hariciye Nazırlıkları yapan, Paris'e yerleştikten sonra Paris Konferansı ve Lozan'da Ermenileri temsil eden Gabriel Noradunkyan Efendi'nin (1852-1936) Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm uluslararası antlaşmalarını içeren önemli bir çalışması bulunmaktadır.

Memduh Paşa, İstanbul Valisi Reşid Paşa, askeri mektepler müfettişi Zülüflü İsmail Paşa, Abdülhamid'in mabeyincisi Ragıp Paşa, eski Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa, eski Hicaz Valisi Ahmet Ratıb ve İstanbul eski kumandanı Saadettin Paşa da bulunuyordu. Bunlar İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin yok edilmesini ve sultanın yeniden iktidarı elinde toplamasını sevinçle karşılayacak olan isimlerdi.¹³

Temmuz ayında bir grup karşıdevrimci halkın gözü önünde İstanbul'da idam edildi, ilk defa Müslümanlar böyle bir eylem için asılıyordu. Bunların arasında, İttihad-ı Muhammedi cemiyetinin kurucusu, *Volkan*'ın başyazarı olarak İttihadçılara karşı ateşli makaleler kaleme almış olan Kıbrıslı Nakşibendi şeyhi Derviş Vahdeti; Mehmet Paşa, miralaylar Nuri Bey ve İsmail Bey, mülazım Yusuf Efendi, Erzurum'daki bir fırkanın eski kumandanı olan Yusuf Paşa ve bir grup asker vardı.¹⁴

Adana'da, şehirde şiddet olaylarını kışkırttığı söylenen *İtidal* gazetesinin sahibi İhsan Fahri Bey ve yerel eşraftan bazı kişiler tutuklanmıştı. Adana'ya gönderilmiş olan soruşturma komisyonu hükümetin katliamları önlemekteki başarısızlığını eleştirmekle birlikte şiddetin meşrutiyet rejimini devirmek için tasarlandığını kabul ediyordu. Ağustos ayında, sarayla da ilişkileri olan Dahiliye Nazırı Avlonyalı Ferid Paşa istifa etmeye zorlandı ve yerine en etkili İttihadçılardan biri olan Mehmed Talât Bey getirildi. Talât Bey (sonra paşa) için ise Ferid Paşa'nın istifasına yol açan, İttihadçı basında Adana olaylarının soruşturulmasını örtbas etmeye çalıştığı şeklinde eleştiriler olmuştu.

Bu olayların yarattığı hayal kırıklığı ve acı duygulara rağmen, Ermeni Devrimci Federasyonu, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Ermeni cemaatinin geleceği açısından en iyi tercih olduğunu görmüştü. Örgüt siyasal işbirliğine devam etmeyi kararlaştırdı ve eski rejime sadık muhafazakâr bir Ermeni olan

¹³ Genel Konsolos Barnham'dan Lowther'a, no. 52, İzmir, 5 Haziran 1909. FO 371/776/22033.

¹⁴ Lowther'dan Grey'e, no. 566C, Tarabya, 20 Temmuz 1909, FO 371-773/28029; H. C. Yalçın, "31 Marttan Sonra İdamlar Karşısında", *Yakın Tarihimiz* I, 1962, s. 170-71.

Gabriel Noradunkyan gibi politikacıların yerine yeni düzene uyum sağlayabilecek olanların getirilmesi gerektiğini kabul etti. Böylece Noradunkyan istifa etti ve yeni rejime sempatisiyle tanınan Ermeni entelektüeli Bedros Hallacyan onun yerine getirildi.¹⁵

Times 23 Eylül 1909'da şöyle yazıyordu: "İTC ile Daşnaksutyun arasındaki, başka şeylerin yanı sıra, hükümette daima bir Ermeni'nin bulunmasını öngören anlaşma, yeni rejimin önderlerinin Ermenilerle dostça bir işbirliği içinde çalışmayı istediklerini göstermektedir." *Azardamard* gazetesindeki makalelere göre, EDF'nin Batı Bürosu Talât Bey ve Mehmed Cavid gibilerin önderliğindeki İTC'nin azınlık-taki ilerici kanadını desteklemeye karar vermişti. Jöntürk liberal ve muhafazakârlarının bir tehdit yarattığını, meşrutiyet rejimini devirerek gerici önlemler alabileceklerini düşünüyorlardı.¹⁶ 1911'de Daşnak hâlâ meşrutiyet rejimini savunmaya hazırdı.

Ancak Bâbüâli ile Daşnak arasındaki ilişkileri etkileyen bir başka sorun daha vardı: Toprak sorunu. 19. yüzyıl sonunda Kürt aşiretleri Ermeni köylülerinin topraklarına el koymuştu. Abdülhamid rejimi sorunu çözmek için hiçbir şey yapmamış, pek çok Ermeni köylüsü Rusya'ya bağlı Kuzey Kafkasya'ya kaçmak zorunda kalmıştı. Devrimden sonra Daşnak, gerek İTC gerek Bâbüâli ile ilişkilerinde toprak sorununa en yüksek önceliği verdi. "Eski hak sahiplerine geri verilen tartışmalı topraklar için hükümetin tazminat ödeyerek sorunu çözmesini" önerdi.¹⁷ Bâbüâli Ermeni önerilerini gözönüne almaya istekliken, doğu vilâyetlerinde başka güçler harekete geçerek İstanbul'un ça-

Paris'te hukuk eğitimi gören, Meclis-i Mebusan'a İstanbul mebusu olarak seçilen Bedros Hallacyan Efendi (1871-1915), Nafia ve Ticaret nazırlığında da bulunmuş önemli bir Ermeni entelektüelidir.

15 Antlaşma hakkında bkz. *Tanin*, 16 Eylül 1909, Esat Uras'ın *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*'nde alıntılanmıştır, s. 584-85 (s. 576-77, 1976 baskısı). Narodungyan (Kapriyel Noradunkyan olarak verilmiştir), Kapriyel ve Bedros Halacian'ın (Hallacyan) biyografileri Pamukciyan'ın *Biyografileriyle Ermeniler*'de verilir, sırasıyla s. 334 ve 238.

16 C/108-47 Batı Bürosu-Türk Bölümü sirküler numarası 14'ten EDF'ye, 16 Nisan 1911, Dikran Kaligian'ın "The Armenian Revolutionary Federation under Ottoman Constitutional Rule, 1908-1914", s. 141'den alıntılanmıştır.

17 Dikran Kaligian, "Agrarian Land Reform and the Armenians in the Ottoman Empire", s. 32.

balarının altını oydu. Örneğin Konsolos Vekili Matthews, Erzurum'dan yazdığı raporda, Feyzi Efendi (Pirinçizade Feyzi Bey) için şöyle diyordu: "Yaz aylarında bölgenin kuzeyinde bir tur yapan bu yerel Kürt mebusu [ve eşrafı]... Kürtlere umutsuzluğa kapılmamalarını söyleyerek, göze batan bir eyleme kalkışmadıkları sürece Hükümetin Hristiyanlara yapılan baskıya göz yumacağına ve Sultan Reşad'ın [Nisan 1909'da II. Abdülhamid'in yerine tahta çıkmıştı] onlara en az Abdülhamid kadar babalık yapacağına dair teminat verdi."¹⁸ Yani, Pirinçizadeler gibi İttihadçıların bile, eğer yerel çıkarları tehdit edilirse, meşruti düzeni veya hükümetin politikalarını destekleyeceklerinin garantisi yoktu. İstanbul basını toprak sorununa ve bölgedeki Ermeni köylülüğün şikâyetlerine geniş yer ayırdı. "Ermeni olayları [1890'larda] sırasında Kürt bey ve ağalarının ele geçirdiği toprakların geri verilmesi sorunu tartışıldı... Dahiliye Nazırının, yeni rejimden haklı olarak destek bekleyen Ermeniler lehine elinden geleni yapacağına güvenilebilir."¹⁹

Günlük *Sabah* gazetesi (15 Haziran 1911), hükümetin Kürt önderlerin topraklara el koymasına karşılık pasif kalması dolayısıyla Doğu Anadolu'da özellikle de Bitlis'teki durumun tehlikelerine işaret ediyordu. Gazete bölgede huzuru geri getirmenin tek yolu olarak hükümete toprak sorununu çözmesi çağrısında bulundu. Kaligian, Bâbiâli'nin Abdülhamid döneminden beri Ermenilere ait olan topraklara Çerkes göçmenleri yerleştirdiğini ve bu politikanın devrimden sonra da devam ettiğini belirtir. Bu yerleşim politikasının amacı İran ve Rusya ile sınırları güven altına almaktır.²⁰

Haziran 1911'de İttihadçılar meşrutiyyetin üçüncü yıldönümü dolayısıyla Anadolu'ya Cavid Bey başkanlığında bir delegasyon yollamaya karar verdi. Cavid Bey, Talât Bey'in hizbine bağlı, önde gelen liberal bir İttihadçı milletvekiliydi, Meclise Selânik'ten seçilmişti ve Ermeni önderleriyle iyi ilişkiler içindeydi. Delegasyon Samsun, Trabzon, Erzincan, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Urfa, Birecik, Halep ve Şam'a gidecek, zaman kalırsa Mısır'a kadar ilerleyecekti. Cavid Bey'e, önde gelen İttihadçılardan Ömer Naci, Ahmed Şerif ve Mustafa Necip eşlik edecekti. Gazeteci Ahmed Şerif Bey devrimden önce Anadolu'da dolaşmış ve yaptığı gezilerle ilgili yazıları önce günlük *Tanin*'de tefrika etmiş, sonra da *Anadolu'da Tanin*'de yayınlamıştı. Mustafa Necip ise İTC'yi yeniden iktidara getiren Ocak 1913 darbesi sırasında Bâbiâli'ye yapılan saldırıda öldürülecekti.

18 Lowther'dan Grey'e, İstanbul, 22 Ocak 1911, FO 424/226/65, Kaligian'dan alıntılanmıştır, "Agrarian Land Reform", s. 24.

19 *Near East*, 24 Haziran 1911, s. 47.

20 Kaligian, "Agrarian Land Reform", s. 33-34, Marling'den Grey'e, İstanbul, 4 Temmuz 1911, FO 424/228/16'dan alıntıdır. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rante.org>

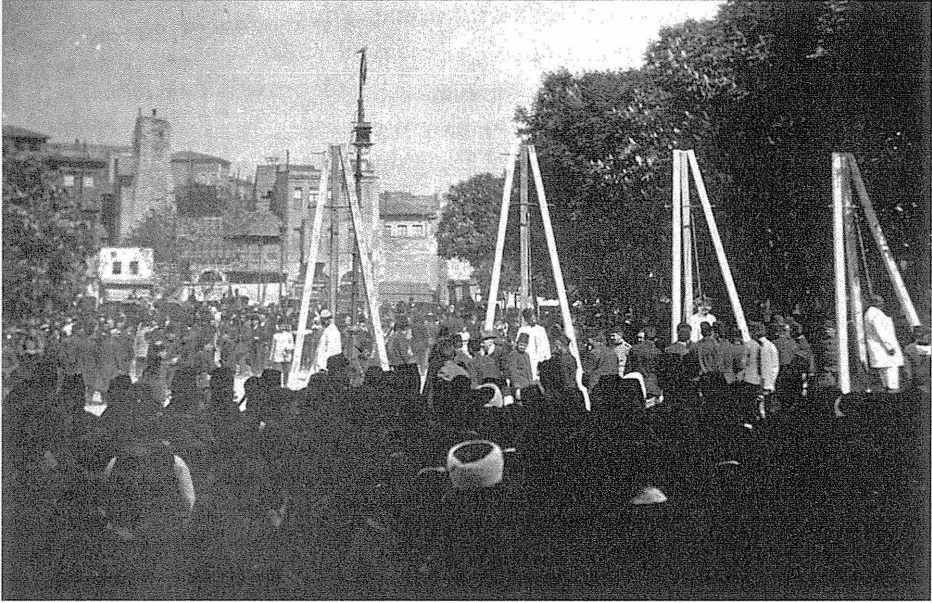
Bâbîâli, Kürt ağa ve beylerinin el koymuş olduğu toprakları eski sahiplerine geri vermek için önlemler aldığı sırada; bu ağalar ve beyler, Bâbîâli'nin otoritesinin vatandaşlarını koruyamayacak kadar zayıf olduğu Muş ve Bitlis bölgesinde Ermeni köylerine yönelik yeni saldırılar örgütlediler. *Near East*'in yerel muhabiri saldırganlardan bazılarının “Abdülhamid'in en korkunç taşra tiranlarından biri olan kötü şöhretli Musa Bey'in (Mutki aşireti reislerinden Hamidiye Alaylarında görevli – yay. haz.) ajanları olduğu söyleniyor” diye yazdı.²¹

Eylül 1911'de İtalya ile savaşın patlak vermesi, bütün imparatorlukta durumu daha da zorlaştırdı. Müslümanlar ve gayrimüslimler başlıca muhalif liberal parti olan Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin kuruluşunu ilgiyle izlediler. Mecliste İttihadçıların bir önerisi reddedilince seçimlere gidildi ve Meclis Ocak 1912'de feshedildi. İTC ile arası zaten açılmış olan patriğin önderliğindeki Ermeni cemaati, Hürriyet ve İtilaf Partisi'ni destekledi. Daha fazla özerklik veya bağımsızlık isteyen diğer cemaatler de –Bulgar, Arap ve Arnavut– İTC'ye karşı dönmüşlerdi. İttihadçılar Ermeni cemaati toplu halde kendilerine karşı oy verirse yeni meclisi denetlemekte zorlukla karşılaşacaklarını anladılar. Dolayısıyla cemiyet İttihadçı yanlısı Ermeni mebuslardan oluşan bir delegasyonu patriğe yollayarak taviz verileceğine ve sadrazam Mehmed Said Paşa'nın bir reform programı başlatacağına dair söz verdi. Patrikten cemaatini İttihadçıları desteğe çağıran bir sirküler yayınlamasını istediler. Patrik Hovannes Arşaruni, Rum Patriği III. Yoakim'in izinden giderek, belirsiz bir cevap verdi: “Biz ne İttihadçı ne de liberaliz. Herkese adilce davranan, yasal haklarımıza saygı gösteren ve Ermenistan'daki hatalı davranışlara son veren hükümetin her zaman yanında olacağız.” İki patriğin arası iyiydi ve siyasal düzeyde işbirliği yapıyorlardı. Rusya'nın Bâbîâli nezdindeki elçisi Kont Nikolay Vasilyeviç Çarikof, Ermeni patriğini ziyaret etti; “Ermenilere karşı tutumu son zamanlarda gayet dostçaydı.” Patrik bu fırsattan yararlanarak Çarlık rejimin tutukladığı Ermeniler, entelektüeller ve ticari sınıf mensuplarına merhamet gösterilmesini istedi.²²

Ertesi hafta 26 Ocak tarihli “Ermeni Mektubu”nda, Ermeni konseyinin bir gün önce toplanarak seçimleri ve Ermeni mebus adaylarını konuştukları belirtildi. Patrik kampanyada açıkça görev almayacaktı ama adayların listesini hazırlayacak bir kampanya için komite kurmaya karar vermişti. Ko-

21 *Near East*, 28 Haziran 1911, 167; ayrıca bkz. 21 Haziran 1911, s. 143.

22 “Our Armenian Letter”, 11 Ocak 1912 tarihli, *Near East*, 19 Ocak 1912, 328. Arşaruni hakkında kısa bir biyografi notu için bkz. Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, s. 39.

31 Mart Ayaklanması'ndan sonra yapılan Divan-ı Harp yargılamaları sonucunda 400'ü aşkın kişi çeşitli hapis cezalarına çarptırılırken, aralarında Derviş Vahdeti'nin de bulunduğu 70 kişi Beyazıt ve Ayasofya meydanlarında darağaçları kurularak idam edildi.

mite Ermeni eşrafından, Ermeni Milli Meclisi başkanından ve üç partinin –Daşnak, Meşrutî Demokratlar veya Kadetler ve Hınçaklar– temsilcilerinden oluşturuldu. *Near East* muhabiri şöyle yazıyordu: “Ermenilerin, toprak ve okul sorunu konusunda garanti vermesi karşılığında İttihatçılara oy vereceğini iyi bir kaynaktan öğrendim.”²³

Aynı “Ermeni Mektubu”nda, Bitlis’ten bir muhabir, dolaştığı yirmi beş köyün hepsinde köylülerin Kürtlerin saldıracağı korkusuyla gece bekçisi bulundurduklarını bildirdi:

Öğrendiğime göre Hükümet Muş’taki Ermenilere, Kürtlere karşı korunmak için silah almaları talimatını vermiş. Bana göre bu olay, memleketin huzuru açısından hiç de iyiye alamet değil. Ne Kürtler ne Ermenilerin silah taşımaya izin verilmemeli. İyi örgütlenmiş bir jandarma ve samimi, namuslu, liberal görevlilerden oluşan bir askeri güç Ermeni vilâyetlerinde normal koşullara dönülmesini sağlamaya yetecektir. Meşrutî Türkiye’nin bütün dostları, Hizam Şeyhi Musa Bey’in ve diğer birkaç çete reisinin tutuklanmasını istemektedir.

23 “Armenian Letter”, 26 Ocak 1912 tarihli, *Near East*, 1 Mart 1912, s. 534.

Ancak Bâbîâli, Anadolu vilâyetlerinde son derece güçsüzdü. Hükümet silahsızlanmayı, huzursuzluk çıkaranları tutuklamayı, yasa ve düzenin korunmasını sağlayacak otoriteden yoksundu. Muş Ermenî cemaatinin silahlanmasına izin vermek, korunmanın tek yolu. Zayıf bir devletin ikilemi de, işte buydu.

Sindirilemeyen aşiret reisleri, buna karşı kendi önlemleriyle cevap verdiler. Van vilâyetinde Kürt aşiretleri “bir çeşit konfederasyon oluşturdu, bunun amacının Hükümete karşı genel bir komplo olduğu söyleniyordu.” Bu olay yerel yönetimi –ve büyük ihtimalle İstanbul’u– çok kaygılandırdı. Rus ordusu sınırdayken bir Kürt ayaklanmasının başlamasından korkuluyordu.²⁴

Patriğe doğudaki Ermenilerin yeni Kürt akınlarından yakındığı mektuplar gelmeye devam etti. Hükümet cemaatleri korumak için hiçbir şey yapamıyordu, bölgeyi ziyaret etmesi beklenen özel komisyon iki ay ertelenmiş, bir türlü yola çıkamamıştı. *Near East*’in muhabiri, Muş bölgesine yirmi yıl boyunca dehşet salmış olan Musa Bey’in süvarileriyle birlikte zafer gösterisi yaparak şehre nasıl geri döndüğünü aktarıyordu. Eski Dahiliye Nazırı Mehmed Celâl Bey tutuklanmasını emrettiği halde, Musa Bey yerel yönetim tarafından bağışlanarak onurlandırılmıştı. Bir başka Kürt aşiret reisi olan Van vilâyetindeki Ercişli Kör Hüseyin Paşa (Patnoslu diyede bilinir – yay. haz.) bölgede yine önemli bir rol oynuyordu. Abdülhamid rejimi döneminde Hüseyin Paşa, II. Abdülhamid’in reisler ve aşiretleriyle ortak hareket etmek üzere kurduğu aşiret gücü olan Hamidiye alaylarının komutanlarından biriydi. Halka dehşet saldığı ve topraklarına el koyduğu sırada kimse ona karşı koymaya cesaret edememişti.

Meşrutiyet yeniden ilan edilip Ermenî muhacirler Rus Kafkasyası’ndan yeniden Anadolu’ya döndükten sonra, Hüseyin Paşa’nın el koyduğu topraklar gerçek sahiplerine iade edilmedi. Kör Hüseyin Paşa İran’a kaçmıştı ve Bâbîâli’ye karşı bir Kürt ayaklanması planladığı söyleniyordu. Hüseyin Paşa Van’a döndüğünde İstanbul’dan bağımsız olarak hareket eden vali tarafından karşılandı. Patriğe söylendiğine göre katliamların örgütleyicisi hâlâ aktifti ve köylere el koymaya başlamıştı.²⁵

II. Abdülhamid kendi iktidarına dayanak sağlamak için Anadolu’daki feodal aşiret düzenini desteklemişti. Ancak meşrutî rejimde aşiret şeyhleri ve eşrafın başka tür bir gücü vardı: Seçmen gücü. Pirinççizadeler örneğinde görüldüğü gibi kendi vilâyetlerindeki oy depolarını denetliyor, seçimleri kazanıyor ve korumaları altındaki mebusları İstanbul’a gönderiyorlardı. Doğu Anadolu mebusları Hüseyin Paşa ve yerel eşraf gibileri tarafından seçiliyordu,

24 A.g.m.

25 “Armenian Letter”, 23 Şubat 1912 tarihli, *Near East*, 1 Mart 1912, s. 534.

mebuslar da doğal olarak onların çıkarlarını destekliyordu. Bu koşullar altında Osmanlı Devleti yasa ve düzeni kuramayacak kadar güçsüzdü.

Bâbîâli, Şubat 1912’de Evkaf Nazırı Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi’nin, Gabriyel Noradunkyan ile birlikte doğu vilâyetlerine gönderilecek bir komisyona başkanlık edeceğini duyurdu. Komisyonun başlıca görevleri toprak sahipliği konusunda Kürtlerle Ermeniler arasındaki kavganın bütün yönlerini araştırmaktı. *Near East* muhabiri, 9 Şubat 1912 tarihli “Ermeni Mektubu”nda, Jöntürk hükümetinin imparatorluğun bütünlüğünün bütün halkların dayanışmasına bağlı olduğu sonucuna vardığını ve Ermenistan, Arnavutluk ve Makedonya’da reform yapmaya kararlı olduğunu belirtti.

Sonradan Şeyhülislâm olan Mustafa Hayri Efendi patriği ziyaret ederek ona bunca yıldır belli bazı suçluların elinde acı çekmiş bütün Ermeniler için adaleti sağlayacağına söz verdi. Konuya hâkim olduğunu, çözümlenmesinin zaman alacağını ekledi. Hayrullah Efendi kötü hava koşulları nedeniyle ziyaretini sonbahara kadar ertelemek zorunda kaldı.

Near East ayrıca Cavid Bey’in Nuruosmaniye’deki İttihadçı kulübünde yaptığı konuşmayı da yayınladı; eski nazır burada Ermeni cemaatinden coşkuyla söz etmişti. Dinleyicilere (çoğu Müslüman ve Türk) Ermenilerin haklarının tanındığını söyleyerek Türk seçmenlerden gelecek seçimde Ermeni mebusların seçilmesi konusunda teminat vermelerini istedi. Muhabir bunun bir seçim oyunu olduğunu düşünüyordu, “yine de bunun gelecekte doğu vilâyetlerinde yaşam ve mülkiyet hakkını garantileyerek Ermeni sorununu ortadan kaldıracak bir kamuoyunun oluşturulmasının bir yolu olduğuna inanıyorum” diye ekliyordu.²⁶

1912 genel seçimlerinde Rum oylarının liberallere gittiği anlaşıldı (bkz. Bölüm 6). Ermeni oyları ise bölünmüştü, İstanbul burjuvazisi liberallere oy verirken, Daşnaklar da ciddi tartışmalardan sonra İttihad ve Terakki’yi desteklemişti. Yahudi cemaati ise “İttihad ve Terakki” ilkesine katılmıştı. Ancak Balkanlar’da, İç Makedon Devrimci Örgütü (IMRO) tavize yanaşmıyordu. 18 Mart’ta dahiliye nezareti genel sekreteri Şükrü Bey ve maarif müfettişi Abdülkerim Sofya’ya gittiler. IMRO’nun temsilcilerine ne tür reformların tatmin edici olacağını ve devrimci etkinliklerine son vermek için hangi koşulları öne sürdüklerini sordular. Örgüt üyeleri pazarlığa yanaşmadı ve hedeflerine –Avrupa müdahalesi yoluyla özerklik– ulaşınca kadar devrimci faaliyete devam edeceklerini belirtti. Makedonya Komitesi Sofyalı profesörler Miletic

26 *Near East*, 16 Şubat 1912, 462; Aykut Kansu, *Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908-1913*, s. 331.

ve Georgof önderliğinde bir heyeti Avrupa müdahalesi için ajitasyon yapmak üzere St. Petersburg'a yolladı. Delegeler daha sonra Londra'ya ve diğer Avrupa başkentlerine de gitti.²⁷

Dahiliye Nazırı Hacı Adil Bey'in (Arda) Balkanlar'a yolladığı bu misyon, 29 Mayıs 1912'de üç buçuk ay süren bir turdan sonra eli boş olarak İstanbul'a döndü.²⁸ Amacı Rum ve Bulgarlara taviz vererek oy kazanmaktı. Misyon, bir dizi taviz sundu: Bulgar piskoposları, vilâyetler kanununa göre kurulan idari meclislere komisyon temsilcisi olarak kabul etmek; işkenceye ve falakaya son vermek; davaları hızlandırmak ve Hristiyanları öldüren Müslümanların örnek olacak şekilde cezalandırılmasını sağlamak ve geçmişte Sırlara verilmiş Bulgar manastırlarını iade etmek. Sonuçta pazarlıkların istenilen sonuçlara ulaşmadığı ortaya çıkınca, İTC sonuç alabilmek için seçim kampanyasında zorlamaya ve korkutmaya başvurdu. İttihadçıların hem haklı hem haksız yöntemlerle kazandıkları 1912 seçimi, "sopalı seçim" olarak tanınacaktı.²⁹

İttihadçı-Ermeni ilişkilerini çarpıcı şekilde etkileyen olay, Rusya'nın Mart 1912'de elçi Çarikof'u geri çağırması oldu. Onun yerine M. N. Giers'in atanması, Rusya'nın Ermeni ve Rum cemaatleri konusundaki politikasında radikal bir değişime işaret ediyordu. Çarikof ile birinci sekreteri ve tercümanı André Mandelstam, İttihadçılarla, özellikle de gazeteci Hüseyin Cahid ile Cavid Bey'i de içeren Talât hizbiyle iyi ilişkiler kurmuştu. Rusya'nın Bâbîâli karşısındaki politikası uzlaşmadan gerilime dönüştü. Giers ise İttihadçılar veya Daşnaklardan çok Ermeni patriğiyle dostça ilişkiler kurmayı tercih etti. Ay sonuna doğru Kafkasya sınırında Rus güçlerinin takviye edildiği haberi İstanbul'da alarm zillerinin çalmasına yol açtı.³⁰ Elçi Giers 13 Nisan 1912'de İstanbul'a geldi. Onun döneminde büyükelçilikte görev yapan Andrey D. Kalmikof sonradan hatırladıklarını şöyle anlatacaktı: "Giers, Rusya'nın gücünün müthişliği ve Türkiye'ye karşı küçümseme duygularıyla doluydu, o sıralarda geçerli olan görüşe göre, Türkiye'nin yakında nüfuz alanlarına bölüneceğine veya Büyük Güçler arasında parçalanacağına inanıyordu."³¹

27 *Times*, 19 ve 22 Mart 1912.

28 Kosova vilâyetindeki ıslahat komisyonunun yaptığı işler için bkz. *Times*, 28 Mayıs 1912.

29 1912 sopalı seçim hakkında bkz. Ahmad, *The Young Turks*, 91; ayrıntılar için bkz. Tevfik Çavdar, "Müntehib-i Sani"den Seçmene.

30 *Near East*, 22 Mart 1912, 639 ve 29 Mart, 675; Alan Bodger, "Russia and the End of the Ottoman Empire", s. 81 ve devamı.

31 Andrew D. Kalinykov, *Memoirs of a Russian Diplomat*, s. 250. Çarikof'un bir Türk dostuna dönüştüğü anlaşılıyor. Bolşevik Devrimi'nden sonra Paris'tense İstanbul'da sürgünde yaşayıp ölmeyi tercih etti.

Rusya'nın politikası açısından Ermenilerin (ve çelişkili görünse de bazı Kürt aşiretlerinin) manipülasyonu, Rus gücünü arttırmanın ve Avrupalı rakiplerin gücünü azaltmanın bir aracı haline geldi. Ermeni patrikliğiyle Rus Elçiliği arasındaki ilişkiler daha da yakınlaştı. Giers, İstanbul'a gelişinden hemen sonra Kumkapı'da patriği konutunda ziyaret ederek bağlılığını bildirdi. Mayıs 1912'de Dışişleri Bakanı Sergey Sazanof Türkiye'deki Doğu Hristiyanlarının toplumsal ve kültürel ihtiyaçlarından ve bu cemaatlerin isteklerini göz önüne alan yeni bir rejime gerek duyulduğundan söz eden bir konuşma yaptı. İttihadçılar doğal olarak Sazanof'un sözlerinin içerdiği imalar karşısında endişeye kapıldı.³²

Rus desteğiyle cesaret bulan Hristiyan cemaatlerin –Ermeni, Rum ve Bulgar– önderleri haklarının korunması için ortak bir eylem planı hazırlayacak bir karma komite kurdular. Bazıları İttihadçıların “Hristiyanların toplumsal [ve ekonomik] ilerleyişini durdurarak böylece Türklere [ve Müslümanlara] eşit duruma gelmek için bir şans vermeye kararlı olduğunu” hissediyordu. Bu politika, Bâbîâlî'nin millet sistemi üzerinde otoritesini kurmaya, millet okullarını maarif nezaretinin yetki alanına sokmaya çalışmaya başlamasından sonra “Türkleştirme” olarak anılmaya başlandı. Ayrıca *Near East*, Rum ve Ermeni patriklerinin bir araya gelerek meşruti rejimin ayrıcalıklarına yaptığı saldırıyı tartıştığını belirtti. Patrikler hükümetin “patrikleri eski ayrıcalıklarından mahrum bırakmak ve onları sultanın irade veya kararıyla atanıp görevden alınabilecek sıradan devlet memurları haline getirmek üzere yasa hazırlamaya niyetlendiği” görüşünü dile getirdiler. Ermeni Patriğinin ‘Bizim şeyhülislâm olmadığımızı bilmeliler’ şeklindeki yorumu büyük bir direniş göstereceğini ortaya koyuyordu. Muhabir ‘Ve eğer Ermeniler direnirse, Rumlar ve Eksarhlığa bağlı Bulgarlar ne yapacak?’ diye soruyordu.³³

Mart 1912'de Sırbistan ve Bulgaristan arasında Osmanlılara karşı antlaşmanın imzalanması, Balkan devletlerinin Bâbîâlî'ye karşı iddialarını zor yoluyla ortaya koymaya hazırlandığını gösteriyordu. Antlaşma şunu öngörüyordu: “İki taraf siyasal bağımsızlıklarını ve üçüncü bir devletin düzenleyeceği bir saldırıya karşı toprak bütünlüğünü garanti eder”; “Büyük

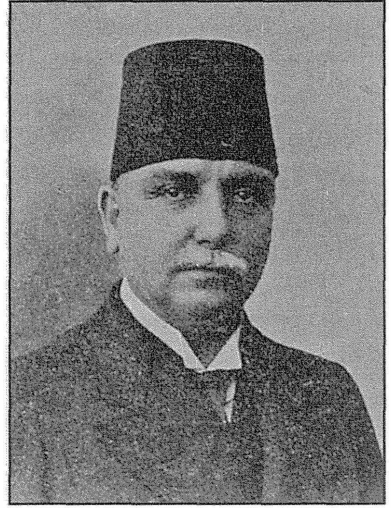
32 *Near East*, 10 Mayıs 1912, s. 3; Philip Mosely, “Russian Policy in 1911-12”, s. 69-96, şöyle yazar: “Yenilenme sürecindeki bir Türkiye ile ilişkilerinde Rusya, açık bir düşmanlık ve parçalanma politikasıyla Hünkâr İskelesi (1833 antlaşması) modeline uygun üstü örtülü bir protektora politikası arasında karar vermekte tereddüt ediyordu.” 1911'de Boğazların açılmasını sağlamak üzere Rusya'nın yaptığı girişimler için bkz. s. 71-72.

33 “Armenian Letter”, 3 Mayıs tarihli, *Near East*, 10 Mayıs 1912, s. 3.

Güçlerden herhangi biri geçici olarak bile olsa, Türk egemenliği altındaki Balkan topraklarından herhangi bir parçayı ilhak etmeye, işgal etmeye veya sahip çıkmaya teşebbüs ederse, taraflardan biri bu eylemin kendi çıkarlarına karşı olduğuna karar verirse, taraflar bütün güçleriyle buna direnecek ve barışı da birlikte imzalayacaklardır.” Daha sonra gizli bir askeri sözleşme hazırlandı ve asıl antlaşmanın bir parçası haline geldi. Antlaşma gizli kalacak ve ancak belli koşullar oluşursa uygulamaya sokulacaktı. Mayıs ayında Bulgaristan ve Yunanistan da benzer bir anlaşma yaptı, ancak bu anlaşmada sınırlar belirtilmedi. Osmanlılarla savaş başlarsa, birlikte hareket etmeye karar verdiler. Karadağ da ittifaka katılınca, devletler artık savaşa hazır hale geldi.³⁴

Askeri darbe 17 Temmuz 1912’de sadrazam Mehmed Said Paşa’nın (Küçük lakabıyla da bilinir) istifasının ardından İTC’nin iktidardan düşmesi, milli cemaatler tarafından sevinçle karşılandı (bkz. Bölüm 2 ve 4). Ahmed Muhtar Paşa Ermeni liberali Gabriyel Noradunkyan’ı hariciye nazırı olarak atadı. Önemli bir Ermeni entelektüeli ve politikacısı olan Krikor Zohrab Efendi’nin biyografisini yazan Murat Koptaş, şunları belirtir: “İTC’nin düşüşü ve liberal bir hükümetin iktidara gelişi Hınçaklar arasında sevinçle karşılandı.” Daşnakların yayın organı *Trosbag* (Temmuz-Ağustos 1912, 177) ise şöyle yazıyordu: “İttihadçı karşıtı hükümet, merkeziyetçiliği ortadan kaldıracığına ve milletler arasında gerçek eşitliği sağlayacağına dair sloganlarla sahneye çıktı. Bizim kendi [Daşnak] saflarımızda bile onlara inanan ve İttihad’ın düşüşünü alkışlayan pek çok aptal var... İğrenç slogan şu: ‘İttihad düştü, Ermeni ortağını [Daşnak] da devirmek şart.’”³⁵

Liberal ve İttihadçı karşıtı hükümet de Doğu Anadolu’daki topraksızlık sorununu çözemiyordu. Beyazıt, Van ve Bitlis’ten Ermeni köylülerinin öldürüldüğü, kadınların kaçırıldığı ve Mir Mahe, Şeyh Hüseyin gibi Kürt reisleri ve

Mekteb-i Sultanî’de mühendislik tahsili gören, sonra da hukuk eğitimi alan Krikor Zohrab (1861-1915), Meclis-i Mebusan’da mebusluk yaptı. Edebi çalışmaları da bulunan Zohrab Efendi, 1915’te tutuklandı ve Diyarbakır’a götürülürken yolda öldürüldü.

³⁴ Harry N. Howard, *The Partition of the Ottoman Empire*, s. 22-23.

³⁵ Murat Koptaş, “Armenian Political Thinking in the Second Constitutional Period”, s. 71, n. 47.

Balkan savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'ndan önce ilan edilen seferberlik sırasında bazı Osmanlı Ermenilerini tavırlarından dolayı eleştiren, Ermenistan'ın ilk kadın diplomatı ve Japonya Büyükelçisi Diana (Agabegyan) Apcar (1859-1937).

“diğer eşkıyanın” taraftarlarının köyleri yaktığına dair haberler geliyordu. Meşhur Bitlisli Musa Bey’in piskoposu bile tehdit ettiği söyleniyordu. Bâbîâli bu haberler karşısında Bitlis ve Van valilerini görevden alıp, bölgedeki kumandana kırk sekiz saat içinde suçlu Kürtlerin tutuklanmasını emrederek karşılık verdi. Görevi üstlenmek üzere bir Çerkes paşası olan Ali Paşa Bitlis’e gönderildi.³⁶ Daha sonra İstanbul beş Ermeni vilâyetinin her birine 20.000 altın lira ayırdı, bu 100.000 lirayla toprak sorunu çözümlenecekti. Toprakları haksız yere ellerinden alınan Ermenilere toprakları geri verilecek, bu topraklara yerleşmiş olan Kürtlere de tazminat ödenecekti. Yeni Bitlis ve Erzurum valilerine reformu uygulamaları için ek yetkiler tanındı.³⁷

Near East başyazısında şöyle yazıyordu: “Başka yerlerde [Balkanlar] yaşanan zorluklar karşısında, Bâbîâli Ermenilerle sorunların karmaşık hale gelmesinden kaçınıyor olmalı; ama Doğu vilâyetlerindeki koşullardan anlaşıldığı ka-

darıyla *Merkezi Hükümet söz dinlemeyen ıyruklarından bazıları üzerinde yetkisini dayatacak güçten yoksun* [altını biz çizdik].”³⁸ Osmanlı Devleti’nin bu zayıflığının yarattığı ortamda, Balkan devletleri genel seferberlik ilan etti. Bâbîâli’nin İtalya ile savaşta karşılaştığı zorlukları görebiliyorlardı. “Örneğin Sofya’daki Sırp Elçisi, Türk maslahatgüzarına Trablus’un teslim edilmesinin, Türkiye’yi yemenin diğerleri için ne kadar kolay olduğunu öğreteceğini söyleyerek uyarmıştı.”³⁹

Seferberlik, Osmanlı İmparatorluğu’nda vatandaşlık ve kapitülasyonların nasıl işlediğini gösteriyordu. Osmanlı Rumları Atina’ya sadık bir biçimde bağlıken (bkz. Bölüm 3), Ermeniler Balkanlar’daki savaş konusunda ikiye ayrılıyordu. Patriğin önderliğindeki bankacı ve tüccarlardan oluşan İstanbul burjuvazisi (amira sınıfı), Osmanlılar kazandığında ayrıcalıklarını ellerinde tutacakları umuduyla Osmanlı davasını destekliyordu. Ermeni Devrimci Federasyonu da bölünmüştü. Anadolu’dakiler Osmanlıları desteklerken

³⁶ *Near East*, 13 Eylül 1912, 547.

³⁷ *Near East*, 14 Şubat 1912, 547.

³⁸ *Near East*, 27 Eylül 1912, 620.

³⁹ G. P. Gooch, *Recent Revelations of European Diplomacy*, s. 216.

Trakya'dakiler Ermeni devrimci Antranik Paşa'nın arkasından gidiyor ve Bulgar ordusunda savaşıyordu. Ancak Osmanlı ordusunda zaten sekiz bin Ermeni vardı ve seferberlik sırasında buna yenileri eklendi. "Ermeni birliklerinin dinî ihtiyaçlarını karşılamak için" on beş papaz atanmıştı.⁴⁰

Patriğin önderliğini destekleyen *Near East*, Ermenilerin Osmanlıları nasıl desteklediğini yazıyordu. Ancak Japonya'da Yokohama'dan yazan Ermeni milliyetçisi Diana Agabeg (Agabegyan) Apcar (1859-1937)* bir mektup yollayarak *Near East* muhabirinin iddialarını reddetti. "Ermeniler ve Savaş" başlıklı, 15 Aralık 1912 tarihli mektuptan uzun bir alıntı yapmaya değer:

Muhabiriniz şöyle yazıyor: "Şu anki Balkan Savaşı sırasında Ermeniler, hem paraca katkıda bulunarak hem de Osmanlı ordusunda görev alarak yaptıkları kişisel fedakârlıklarla Meşrutiyet rejimine nasıl samimiyetle bağlı olduklarını kanıtlamıştır."

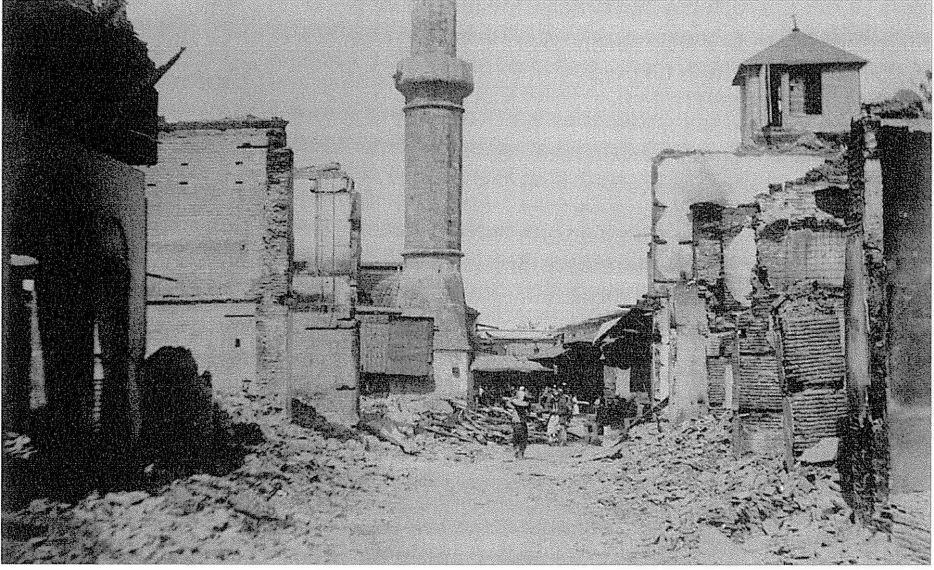
İstanbul'da belli bir Ermeni kliğinin Meşrutiyet rejiminin Türklerine karşı ne hissettiğini bilemem ama son üç yıldır ya da daha doğrusu Nisan 1909'daki korkunç Kilikya katliamlarından beri bize ulaşan bütün haberlere göre, Ermeniler Türk yönetimine tabi olmaktan hiç memnun değiller ve Türk ordusunda görev almamak için ellerinden geleni yaptılar, çok sayıda insan Türk askeri hizmetinden kaçmak için ülke dışına çıktı. Doğru kaynaklardan gelen haberlerden öğrendiğimiz kadarıyla, Türk ordusunda görev alan Ermeniler 1909'da acımasızca yağmalanan o talihsiz ailelerden geliyor... askeri muafiyet vergisini (bedel-i askerî) ödeyecek paraları yok ve Türk saflarına zorla katılmış durumdalar.

Öte yandan aldığımız haberlere göre Bulgar ordusunda 60.000 Ermeni gönüllü görev almış durumda; Türk ordusundaki Hristiyanların Türklerin düşmanlarıyla çarpışma esnasında geride tutulduğu, çok sayıda Hristiyanın da (Avrupalı savaş muhabirlerinin verdiği bilgiye ve telgraflara göre), Balkan ve Rum ordularına teslim olduğunu biliyoruz.

İstanbul Ermeni Patriğinin Ermenistan'daki Türk mezalimini protesto etmek için görevinden istifa edip, Türk egemenliğine tabi Ermenilerin korunmasını Rus Ermenistan'ındaki Ermeni Katolikosuna bırakalı sadece birkaç ay geçti. Bize gelen haberlere göre, Kafkasya'daki Ermeniler, Katolikos'a başvurarak, Rus hükümetinden ülkemizin Türk egemenliği altında bulunan parçasını işgal etmesini istediler. Bu, biz Ermenilerin kabul etmeye hazır olduğu bir gelişme çünkü cehennemnin dereceleri var, ve eğer talihsiz halkımız için Rus işgali dışında cehennemnin en derin katından (yani Türk cehenneminden) kurtulma ihtimali yoksa, o zaman Rus işgalini kabul edelim.

40 *Near East*, 8 Kasım 1912, s. 4. Antranik Paşa (Antranik Özanyan, diğer adıyla Baruyr) için bkz. Koptaş, "Armenian Political Thinking", s. 57, n.33. Antranik Paşa Birinci Dünya Savaşı'nda da Rus ordusunda savaşarak Çar'dan madalya aldı.

(*) Apcar, 1918-1920 arasında Ermenistan'ın Japonya büyükelçiliği görevini yapmıştır. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

31 Mart ayaklanmasıyla aynı günlerde başlayan 1909 Adana olaylarında, Müslüman ve Ermeni halktan binlerce kişi hayatını kaybetti, şehirde çoğu yerleşim yeri tahrib oldu. Olaylar sırasında tahrip olan bir Müslüman mahallesi.

... Yurtdışındaki Ermenilerin Türk karşısındaki duyguları nefret ve iğrenmeden –acı, yakıcı, ölmez nefret– ibaret ve her gün, her saat Türklerin ülkemizden sürüleceği gün için dua ediyoruz. Balkan Devletleri ve Yunanistan Türkleri Avrupa’dan sürmek için çarpışıyor. Biz Ermeniler Türkün Ermenistan’dan sürülmesini istiyoruz.

Daha önce de kabul ettiğim gibi, İstanbul’da Türk Hükümetini destekleyen bir Ermeni kliği olabilir. Eğer böyleyse, onlara hain gözüyle bakıyoruz; ama bir klik bir millet veya bir halk anlamına gelmez.⁴¹

İstanbul’lu bir Ermeni, 27 Ocak tarihli bir mektupta, Aparç’ın mektubu konusunda *Near East*’e bir protesto yolladı. Şöyle yazıyordu:

Bayan Aparç, Ermeni cemaatlerinin önemli merkezlerinden uzakta olduğundan bu cemaatlerde neler olup bittiğini bilmemektedir ve mektubunun savunduğunu iddia ettiği davaya zarar verdiğini duymaktan memnun olmayacaktır.

Bayan Aparç ve diğer Hintli Ermeniler bu dava için çalışsalar ve Türkler, Kürtler ve Türk Ermenilerine hakaret etmeseler daha iyi olur.⁴²

⁴¹ *Near East*, 17 Ocak 1913, 301.

⁴² “Another Letter by an Armenian Student”, *Near East*, 18 Nisan 1913, 670.

Genel olarak hem tek tek Osmanlılar hem de basın, ordudaki Hristiyan birliklerin davranışından dolayı hayal kırıklığına uğramıştı. Savaş sırasında bir günlük tutan Osmanlı subayı Hasan Cemal, 29 Aralık 1912'de şöyle yazıyordu:

Müfrezemizdeki bütün askerlere eşit davrandık. Milliyetleri ve dinleri konusunda hiçbir kötü söz söylemediğimiz için Hristiyanlara çok güveniyorduk. Onların da bize karşı iyi hisler beslediğini düşünüyorduk. Bugün bu düşünceler talihsiz sonuçlar verdi...

Bu sabah birliğimizdeki çok sevip güvendiğimiz Rum, ayrıca başka bir birlikten bir Rum ve Ermeni düşman saflarına firar etti... Bir Bulgarın [Osmanlı ordusundaki] Bulgar ordusuna geçmek isteyebileceğini anlayabildiğini söyledi; eğer kendisi de Osmanlı ordusundaki bir Bulgar olsaydı firar edeceğini söyledi. Ama, "Bulgarların Yunan köylerine ve kızlarına neler yaptığını duyduktan sonra, bir Osmanlı Rumunun neden Bulgar ordusuna katıldığını" anlayamıyordu. Aralarındaki dinî ve etnik düşmanlıktan haberi vardı..."

Ermenilere gelince... Onlarla Müslüman askerler arasında bir fark gözetmedik. Pek çok Ermeni çavuş ve onbaşı vardı. Ermenilere tanınan özgürlük, onlara gösterdiğimiz sevgi ve yakınlık Müslümanlara gösterilmiyordu.

Ermenilerin firarı onlara karşı duyduğumuz sevgi nedeniyle bizi çok etkiledi. Onlara samimi olarak güven ve sevgi duyuyorduk. *Şimdi yalnızca Anadolu Rum ve Ermenilere güveniyoruz* [altını biz çizdik]. Onların iyi niyetine ve güvenine, yedikleri ekmeğe sadık kalacaklarına inanıyoruz. Bu insanlar, yani Anadolu Ermeni ve Rumlar dindaşlarının firarından ötürü üzüldüler. Utandılar ve onları lanetlediler.⁴³

Ermeni devrimcileri Osmanlı ordularının yenilgisinin imparatorluğun parçalanmasının çok yakın olduğuna işaret ettiğini ve kendi davaları için yeni kazanımlar elde edilecek bir fırsat olduğunu düşünüyordu. 14 Ekim 1912'de Mikael Varantian Cenevre'deki Simon Zavarian'a yazdığı raporda "Ermenilerin farklı taraflara dağıldığını" belirtiyordu.

Balkanlar'daki genç EDF üyeleri coşkuyla müfrezeler topluyor ve Osmanlılara karşı savaşılmaya gidiyordu.

43 H[asan] Cemal, *Tekrar Başımıza Gelenler*, s. 123. Richard Hovanissian şöyle yazar: "1912'de Balkan Ermenileri Türkiye'ye karşı Bulgarları desteklemek üzere bir gönüllü birliği kurarak cevap verirken, Transkafkasya'daki Ermeniler ise Rusların Osmanlılara müdahalesi için harekete geçti": Richard G. Hovanissian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, s. 30-31. Balkan Savaşları'nı bir gazeteci olarak gözlemleyen Lev Troçki, *The Balkan Wars 1912-13* adlı kitabında Osmanlı savaş esirleriyle görüştü ve Yunan, Ermeni ve Müslüman esirlerin tutumunu anlattı, s. 357-352 (Türkçesi: Lev Troçki, *Balkan Savaşları*, İş Bankası Kültür Yayınları, 2012). Bu kitapla ilgili benim makalem için bkz. Feroz Ahmad, "Leon Trotsky's Writings on the Ottoman State", *From Empire to Nation*, s. 85-100.

Ermeni Devrimci Federasyonu Osmanlıların tam anlamıyla yenilmekte olduğunu gördü ve yakın bir zamanda Avrupalıların savaş ganimetini paylaşacağı bir barış konferansının toplanmasını bekledi. Bu durum Doğu Anadolu'daki Ermeni halkının güvenini ve yaşam koşullarını sağlamamak için gereken başlıca reformların elde edilebileceği bir fırsat yaratacaktı.⁴⁴

Rusya da Osmanlıların çöküşünün çok yakın olduğunu görmüş ve imparatorluğun paylaşımında kendisine düşen payı elde etmek için hazırlık yapmaya başlamıştı. Batum, Kars ve Erivan'dan gelen raporlara göre Rus birlikleri Osmanlı-Ermeni sınırında toplanıyordu. Bu da Rusya'nın Şark Meselesi'nin çözümünde Anadolu'da toprak isteyeceği şeklinde bir spekülasyona yol açmıştı. Rusya uzun zamandır Kafkasya sınırını müstahkem Erzurum şehrini alacak şekilde batıya doğru uzatmak istiyordu. Van'daki Rusya konsolos vekili, Elçi Giers'e şöyle yazmıştı: "Britanya'nın bizim siyasi nüfuz alanımızda bulunan Kürdistan ve Türk Ermenistan'ında yapılacak reformları denetlemesine izin vermemeliyiz. Türk Ermenileri için bir Rus protektorası şarttır; bu protektora Rus hükümetinin Türkiye'de kalıcı bir nüfuza sahip olmasını sağlar. Barışçı yöntemlerle sızmanın bir yolu da budur."⁴⁵

Savaş ilân ettikten haftalar sonra Bulgarlar İstanbul eteklerine kadar ilerlemiş ve nihayet Çatalca hattında durdurulmuştu. Ne Osmanlılar ne de Avrupa güçleri böyle bir sonuç beklemişti. Savaşın patladığı sırada Berlin'deki Belçika Elçisi Baron Eugene Beyens, Alman Dışişleri Bakan Yardımcısı Arthur Zimmermann'ın Türkiye'deki durumdan endişelenmediğini yazmıştı. "Karadağ savaş ilan ettiğinde, Baron Beyens Türk Elçisinin bunu memnuniyetle karşıladığını gördü. Alman devlet adamı Kiderlen-Wachter de onunla aynı zafer beklentisini paylaşıyordu. Kiderlen-Wachter, Kırk Kilise'de 'bir köylü ordusunun' zaferi karşısında şaşkınlıktan kalakaldı. Ancak [Alman] Dışişleri Bakanı, Türklerin kendilerini toplayacağına inanıyor ve gülümseyerek eklediği gibi 'çok kötü bir Hıristiyan olduğundan', kazanacaklarını bütün kalbiyle umut ediyordu."⁴⁶

44 C/117-I/ARF Öz-Savunma Bölümünden Toshag Yazışlarına, 27 Ekim 1912, 326; Kaligian, "The Armenian Revolutionary Federation", s. 237, n. 157.

45 Kaligian, "The Armenian Revolutionary Federation", s. 248, n. 5 Rus Dışişleri Arşivleri'ndeki bir belgeden alıntı yapar, Manoog J. Somakian, *Empires in Conflict*, s. 58; ayrıca bkz. *Near East*, 15 Kasım 1912, 40.

46 Baron Beyens'in Anıları, *Deux ans à Berlin*, alıntı Gooch'un *Recent Revelations of European Diplomacy* adlı kitabında yer alır, s. 335-36. Alfred von Kiderlen-Wachter (1852-1912) zamanın dışişleri bakanydı.

Savaş başladığında Büyük Britanya bile bir Osmanlı zaferi bekliyordu. Sir Edward Grey parlamentoda şöyle konuşmuştu: “Bu savaşın sonu ne olursa olsun, Güçler statükonun değişmesine hiçbir şekilde izin vermeyecektir.”⁴⁷ Ancak Osmanlı yenilgisinin ardından Britanya bu açıklamadan geri dönmüş ve sadece Asya topraklarından oluşan bir Osmanlı İmparatorluğu’ndan yana olduğunu açıklamıştı. Hintli Müslümanların İngiliz yanlısı önderi Ağa Han’ın önerisi de buydu: “Britanya’nın oralarda herhangi bir toprak isteği olmadığından, Türkiye Asya vilâyetlerine çekilmeli. Ağa Han’a göre, Britanya Hindistan yoluna yerleşecek rakipleri engellemek için bölgede güçlü bir ülke olmasını istiyordu.”⁴⁸

Yenilgiler, Osmanlıları gerçekten de kendi “Asya vilâyetleriyle” sınırlandırmış ve nüfus üzerinde müthiş bir etki yaratmıştı. Balkanlar’dan gelen çeyrek milyon Müslüman Osmanlı ordularının çekilip Bulgar saldırısını Çatalca’da durdurmasından önce İstanbul’a akmıştı. Muhacirlerin gelişi Hristiyan halkla arada gerilim yaratmış, Hristiyanların da zorla Yunanistan’a göç ettirilmesine yol açmıştı. Ermeni nüfusu da tehdit altında olduğunu hissediyordu. Michael Llewellyn Smith, Bulgar ordusunun 1912’deki ilerleyişinden önce Doğu Trakya’dan 100.000’den fazla Müslümanın kaçtığını tahmin ediyordu; yaklaşık 10.000 kadarı aynı yıl Makedonya’yı terk etmişti, 50.000 kişi de 1913’te Türk-Bulgar antlaşmasının öngördüğü doğrultuda Batı (Bulgar) Trakya’dan ayrılmıştı; bundan sonra ise yine 100.000’den fazla Müslüman Makedonya’dan kaçmıştı. Avrupa’daki Müslüman cemaatlerin yerlerinden ayrılması Anadolu’ya Hristiyanlara yönelik misillemelere neden olmuştu. “Nedenlerden biri intikam isteğiydi. Ayrıca her kovulan Hristiyan ailesinin boş bıraktığı eve bir Müslüman muhacir ailesini yerleştirmek gibi pratik bir neden de vardı.”⁴⁹

Mayıs 1913’te imzalanan Londra Antlaşması’yla Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa’da küçük bir toprak parçası dışında Anadolu’yla sınırlandırıldı. Dolayısıyla Anadolu, burada Rum ve Ermeni milliyetçilerin iddialarının olmasına rağmen, imparatorluk için hayati bir öneme sahip oldu. Balkanlar’da-

47 *Hansard Parliamentary Debates*, Avam Kamarası, cilt 56, s. 1913, 2311.

48 *Times of India*, 14 Şubat 1913, alıntı Azmi Özcan’ın *Pan-Islamism, Indian Muslims, the Ottomans and Britain, 1877-1924* adlı eserinde yer alır, s. 164-65. Ermeni sorunuyla ilgili Britanya politikası da Balkan çatışması sırasında değişti – Dışişleri Bakanlığı bunu yabancı denetimi şeklinde düşünmeye başladı. Kaligian, “The Armenian Revolutionary Federation”, s. 249-50; ve Joseph Heller, *British Policy towards the Ottoman Empire, 1908-1914*, s. 83.

49 Michael Llewellyn Smith, *Ionian Visions*, s. 30-33. Müslüman muhacirler ve Balkan Savaşları’nda kaybedilen topraklar konusunda bkz. Arnold Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, s. 138; ve Mc Carthy, *Death and Exile*.

Mısır'ın ilk sadrazamlarından Nubar Paşa'nın oğlu olan Bogos Nubar Paşa (1851-1930), Paris Barış Konferansı'nda Ermeni delegasyonunun başkanlığını yapmış, Britanya'nın aracılığıyla Kürt Şerif Paşa'yla hazırladıkları deklarasyon tepkilere yolaçmıştı.

ki yenilgiler Doğu Anadolu'da öyle tehdit edici bir durum yaratmıştı ki, 16 Kasım'da Şeyhülislâm Anadolu ve Arap vilâyetlerine yönelik bir fetva yayınlayarak halka gayrimüslimlere karşı hoşgörü göstermeleri ve onlara "Şeriatın emrettiği şekilde" mutlak eşitlik kuralları içinde davranmalarını istedi. Ayrıca en küçük olaylara yol açanların Allah karşısında sorumlu tutulacağı ve hükümet tarafından cezalandırılacağı açıklandı.⁵⁰

Vilâyetlerdeki kanun ve düzenin çiğnenmesi ve güvensizlik ortamı nedeniyle birçok Ermeni, Kafkasya ve Amerika'ya göç etmeye başladı. Daşnak örgütü bu göç dalgasını boş yere durdurmaya çalıştı. 1912'de Amerika'da önemli bir Ermeni cemaati yaşıyordu: Yaklaşık 70.000 Ermeni New York, Providence, Boston ve Worcester'a yerleşmişti. *Near East* muhabiri şöyle yazıyordu: "Son on yılda 28.916 Ermeni Türkiye'den Birleşik Devletler'e göç etti, çoğunluğu Meşrutiyetten sonra ayrıldı; görünüşe bakılırsa göç dalgası gittikçe büyüyor... [ve] Hemen hemen her göçmen yurttaki kalan akrabalarına para yolluyor."⁵¹

Şubat 1913 başında İTC ile işbirliği son bulduğunda, Daşnak üyeleri öz savunma için silah almaya karar verdiler. Fon toplamaya başladılar: "1913'ün ilk yarısında partinin çalışmalarının çoğu silahla ilgiliydi... Patrikhane'ye başvurarak para toplamak için yardım istediler ama başarı umutları fazla değildi. Ayrıca Balkanlar'da silah almak için uygun bir zamandı çünkü çok ucuzdu. Örgütün ABD'deki Merkez Komitesi de belli köylerden göçmenler arasında bu köyler için silah almak üzere para topladı. Askeri hazırlıklar Daşnak etkinliklerinin en önemli bölümünü oluşturuyordu."⁵²

Daşnak, üyelerine öz savunma fonları için sadece zengin tüccarlara bel bağlamamalarını öğütledi. Zenginler para vermemek için inazeret uyduruyordu ancak örgüt üyelerine zengin Ermenilere karşı şiddet tehdidinde bulunmamala-

Daşnak, üyelerine öz savunma fonları için sadece zengin tüccarlara bel bağlamamalarını öğütledi. Zenginler para vermemek için inazeret uyduruyordu ancak örgüt üyelerine zengin Ermenilere karşı şiddet tehdidinde bulunmamala-

⁵⁰ Lowther'den Grey'e, 986C, İstanbul, 23 Kasım 1912, FO 371/1484/50520, ekte Şeyhülislâmın beyannamesiyle birlikte, *Liberté*, 19 Kasım 1912.

⁵¹ *Near East*, 24 Mayıs 1912, 74. Göç dalgası Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında arttı.

⁵² Kaligian, "The Armenian Revolutionary Federation", s. 297-98.

rı söylendi. Eğer servet sahibi olanlar bağışta bulunmayı reddederse, Daşnak genel halka başvuracaktı. Kafkasya ve İstanbul'daki Ermeni burjuvazisi devrimden korkuyor ve bağışta bulunmayı reddediyordu. Büyük Güçlerle pazarlıklara girişmiş olan Mısırlı Ermeni politikacısı Bogos Nubar Paşa sıfahlanmanın diplomatik konumuna zarar vereceğini ileri sürdü. "Ama eğer pazarlıklar başarılı olmazsa, devrimci çaba için elimden geleni yapacağım" dedi. "Silah dağıtmanın vaktinden önce bir ayaklanmaya yol açmasından" endişe ediyordu.⁵³

Balkan Savaşları'ndaki ezici yenilgiler, İttihadçılar arasında bir kuşku, moral bozukluğu ve iç hesaplaşma dönemini başlatmıştı. Mart ayında Daşnak, İttihad ve Terakki'nin liberal muhaliflerine çağrı yaparak, hatta Prens Sabahaddin'i hükümete katılmaya çalışarak siyasal konumunu güçlendirmeye çalıştığını fark etti. Daha sonra İTC, Ermeni Devrimci Federasyonu'na işbirliğini yeniden başlatmak için başvurdu. Ama Daşnak bunu reddetti.⁵⁴ İttihadçıların morali o kadar bozulmuştu ki, merkezileşmenin terk edilmesi uğruna "ittihad ve terakki" fikrini feda ettiler. 28 Mart 1913'te, yeni vilâyet kanunu, Meclis tarafından onaylanmak üzere resmen açıklandı. Merkezîyetçiliğin azaltılması planı gereği, vilâyet meclislerine yerel sorunlarla ilgili karar yetkisi veriliyor, vilâyet bütçeleri birbirinden ayrılıyor, yerel memurların yetki ve görevleri arttırılarak tanımlanıyordu. Valilerin gücü de arttırılmıştı: Vilâyetteki en yüksek memur haline gelmişlerdi. Genel vilâyet meclislerinin üyeleri, İstanbul'dan atanmayacak, ikinci derece seçmenler (müntheb-i sâni), yerel eşraf tarafından seçilecekti.⁵⁵

Nisan 1913'te Bâbiâli Mustafa Hayri Bey ve iki Ermeni adliye görevlisinden oluşan bir komisyonu Anadolu'daki kanunsuzluğu soruşturmak üzere yollamaya karar verdi. Kasım ayında Talât bu vilâyetleri bizzat kendisinin ziyaret edeceğini belirtti. Hükümet mevcut durumu düzeltmek için ciddi önlemler almak gerektiğine inanıyordu.⁵⁶ Bâbiâli Ermeni meselesini yeniden ele almak zorunda kaldı çünkü Anadolu'daki durum Balkan Savaşları sonucu kritik hale gelmişti. "Kürtler kaynıyordu." Bitlis, Van ve Diyarbakır bölgesindeki Kürt reisleri muhtemelen Rusya'nın teşvikiyle gittikçe daha faz-

53 A.g.m., s. 299, n. 141.

54 C/118-29/EDF Özsavunma Bölümünden ABD Merkez Komitesine, Kaligian, "The Armenian Revolutionary Federation", s. 273.

55 *Tanin*, 27, 28 ve 29 Nisan 1913; ayrıca bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt 2, bölüm 4, s. 304-7; Stephen Longrigg, *Iraq: 1900-1950*, s. 47-51; Rommily'den Dışişleri Bakanlığına, İstanbul, 29 Nisan 1913, no. 480, FRUS, 876.00/530.

56 Kaligian, "The Armenian Revolutionary Federation", s. 293, n.123 ve 124, Lowther'in Dışişleri Bakanlığına yolladığı raporlardan alıntı yapar.

la meydan okumaya başlamıştı. Van'daki Ermeni devrimcileri de Kürt saldırılarının Rusya tarafından teşvik edildiğine ve örgütlendiğine inanıyordu ama ellerinde fazla kanıt yoktu.⁵⁷ Konsolos vekili Molyneux-Seel'in gözlemleri şöyleydi:

Türk yetkililer bir silahlı Rus müdahalesi tehlikesi karşısında o kadar uyanıklık ki, Ermenilerin Kürtler tarafından katledilmesini değil kışkırtmak, buna asla izin vermeyeceklerine eminim. Bu tür davranışlar Hristiyan halktan çok doğrudan Türk hükümetini hedef alsada da, Kürtlerin kendi girişimleriyle karışıklık çıkartması tehlikesi var. Bâbiâli'nin Ermenilerin silah satın almasına izin vermesine, ayrıca Kürtlere büyük miktarda silah sağlmasına şaşmamalı.⁵⁸

Basitçe söylemek gerekirse, yerel yetkililerin aşiretleri denetleyecek gücü yoktu. Bu arada İstanbul, eski Kosova valisini Bâbiâli'nin otoritesini yeniden kuracak güçlü adam olarak atayıp ortalığı sakinleştirmeye çalıştı. Asıl sorun, valinin bu otoriteyi dayatacak yeterli askere sahip olmamasıydı.

Bu kritik dönemde patrik de Bâbiâli'yi zorlamaya başladı. Mayıs ayında istifa tehdidini savurdu. Ermeni Milli Meclisi'nden bir heyet sadrazam Mahmud Şevket Paşa'yı ziyaret ederek Ermenilere karşı işlenen suçları, söz verilen reformların yapılmamasını ve Bâbiâli'nin patrikhaneye karşı tutumunu şikâyet etti. Mahmud Şevket Paşa savaşın reformları engellediğini ama şimdi hükümetinin önceliğinin bu olduğunu söyledi. Patrik ise Bâbiâli'nin reformları gerçekleştireceğine artık inanmadığını belirterek Bâbiâli'nin uygulamaya sokmayı önerdiği reform süreci için Avrupa'nın gözetimini istedi.⁵⁹

Avrupa'nın doğrudan müdahalesi Haziran 1913'te geldi; Büyükelçi Giers, Büyük Güçlerin elçilerinin Doğu Anadolu'daki Ermenilerin şikâyetleri karşısında "Ermeni vilâyetlerinin" bir Hristiyan vali atanarak ve yönetimde Hristiyanlarla Müslümanlara eşit pay vererek çözümlenmesini önerdi. Toprak sorunu hâlâ Kürt aşiretleriyle Ermeni köylüleri arasındaki en önemli sorundu, dolayısıyla Daşnak için de temel sorun buydu.⁶⁰

Patrik, Avrupa müdahalesi sözüne rağmen kötümserdi. Avrupalı müfettişlere reformları uygulayacak gerçek gücün verilmeyeceğini düşünüyordu.

57 A.g.m., s. 285.

58 A.g.m., s. 285, n. 103, Konsolos vekili Molyneux-Seel'in Lowther'a yolladığı, Van, 4 Nisan 1913 tarihli rapordan alıntı yapar.

59 *Near East*, 16 ve 23 Mayıs 1913, sırasıyla s. 30 ve s. 59.

60 *Near East*, 23 Mayıs 1913, s. 59.

Eğer reformlar başarısız olursa, anarşist olarak tanımlanan aşırı Daşnak ve Hınçakların şiddet ve devrim yoluna başvuracaklarından korkuyordu. Bu arada İttihadçılar da Anadolu'da yabancı entrikalarından korkuyordu. Komite çevrelerinde Rus ajan-provokatörlerinden söz ediliyordu ama *Tanin*, beklenmedik derecede özgür bir ifadeyle, "Bağdat Demiryolları'nda çalışan Alman işçiler ve diğerlerinin Kilikya'da katliam söylentilerini çıkaran başlıca unsur olduğundan" sözediyordu. Bazı İttihadçılar Doğu Anadolu doğru dü-rüst yönetilirse yabancı entrika sorununun da ortadan kalkacağına inanıyor-lardı. "Galler, (Fransa'nın) Bretagne bölgesi veya İsviçre'nin Fransızca konu-sulan yerlerinde yabancı entrikadan söz edildiğini kim duydu ki?"⁶¹

Alman girişimi, Rusya'nın Kafkasya'daki faaliyetine karşı bir cevaptı ve bunu önlemeyi hedefliyordu. Dolayısıyla Mersin'de iddiaya göre bir katli-amı önlemek için bir Alman-İtalyan deniz tatbikatı yapıldı. Ancak *Near East*'in "İstanbul muhabiri" 16 Mayıs'ta şöyle yazıyordu: "Ermenilerin duru-mu abartma ihtimali var, aslında işler söylendiği kadar kötü olmayabilir." *Goeben* ve başka Avrupa savaş gemilerinin ortaya çıkması, "Türlere Çin'de Kiao-Chau Körfezi'nde olanları hatırlattı ve Almanların Toroslarla Fırat ara-sındaki demiryolu sistemlerinin can damarı olan bölgede bir nüfuz alanı olu-ş-turmaya doğru ilk adımı attıkları izleniminin uyanmasına yol açtı."⁶²

Haziran ayında Konsolos vekili Molyneux-Seel, Kürtlerin Ermenilere ait Van'ın merkezine çok yakın Karagündüz (Şarokonis) köyüne saldırdıkları-rını bildirdi. Ancak,

Saldırı köylüler tarafından püskürtüldü. Jandarma bölgeye gönderildi ama onlar da Ermenilerin silahlarına el koymakla yetindi. Bu durum Van'da vilâyetin önünde protestolara yol açtı, vali silahların geri verilmesini ve hü-kümete ait tüfeklerin de ayrıca köylülere gönderilmesini emretti... Şattah bölgesindeki köye dağıtılmak üzere yüz elli hükümet tüfeği gönderildi. İh-tiyaç duyulduğu düşünülen başka bölgelerdeki Ermeni köylerine de tüfek yollandı. Bazı Raya Kürtlerine [yerleşik köylüler] de silah sözü verildi.⁶³

61 *Near East*, 16 Mayıs 1913; Kaligian, "The Armenian Revolutionary Federation", Adana bölgesin-deki katliam korkularını ve durumun patlamak üzere olduğunu yazar. Bir konsolosluk raporu (Kon-solos vekili Matthews'dan Lowther'a, Adana, 29 Mart 1913) "savaşın sona ermesi, terhis edilen bir-likler ve intikam hissiyle dolu muhacirlerin Hristiyan halka yönelik misilleme hareketlerine girişme-siyle sonuçlandı" diye belirtir, 283, s. 97; *Near East*, 23 Mayıs 1913, 59; Molyneux-Seel raporu Ka-ligian tarafından alıntılanmıştır, "The Armenian Revolutionary Federation", s. 293-94, s. 125.

62 *Near East*, 16 Mayıs 1913.

63 Molyneux-Seel'den Lowther'a, Van, 9 Temmuz 1913, Kaligian, "The Armenian Revolutionary Federation", s. 294-95, n. 126 ve 127: "Temmuzda Norduz ve Beyrülşebbab aşiretleri Ermeni köylerine akınlar düzenleyince Van valisi de şiddetle karşılık verdi."

Konsolos vekili Molyneux-Seel hükümetin önlemlerini onaylamasına rağmen bunların durumu kalıcı olarak çözeceğine inanmıyordu:

Kürtlerin aralıklı olarak ceza operasyonlarıyla bastırılması, toprakların zorla Kürtlerden alınıp Ermenilere geri verilmesi, Ermeni halkın Daşnakçılar tarafından silahlandırılması, bütün bölgenin jandarma veya asker birlikleriyle denetlenmesi, bunların hiçbirisi, sorunun köküne inilmedikçe, Kürtlerle Ermeniler arasında kalıcı iyi ilişkiler kurulmasını sağlayamaz. Sorunun kökü, Kürtler arasında feodal koşulların sürmesi ve şeyhlerin nüfuzudur. Türkler Hamidiye alaylarını ortadan kaldırsın, Kürtleri bey ve ağaların elinden kurtarsın, her Kürt ailesinin kendi toprak ve hayvanlarına sahip olmasını sağlasın, şeyhlerin otoritesini kırarak Hükümetin otoritesini yerleştirtsin... göçebe aşiretlerin yerleşmesine yol açacak koşulları hazırlasın, onlara ve Kürtlere eğitim versin, onları sertlik ve adaletle yönetsin... işte o zaman ortada bir Ermeni sorunu kalmaz.⁶⁴

Konsolos vekili aşiret reislerinin feodal gücünün kırılması, toprak reformu ve aşiret topraklarının köylülere dağıtılması ihtiyacı konusunda haklıydı. Ama Bâbîâli'nin bunu yapabilecek gücü ve otoritesi yoktu. Temmuz ayında Siverekli Paşazade Mehmed Fikri adında biri şöyle yazıyordu: "Kürtlerle Ermeniler arasındaki en hayati sorun toprak sorunu. Ama Ermeniler Kürt milletinin faal üyelerini eylemsizliğe mahkûm etmek ve sadece kendi koşullarının iyileşmesi için çalışmak istiyor. Patrik neden tazminat ilkesini onaylamıyor? Tek amacı Kürtlerin ezilmesini görmek mi? Bir Kürtle bir Ermeni arasında herhangi bir olay ortaya çıktığında, suçlanan hep Kürt oluyor... Eğer bir Kürt veya bir Ermeni eşkiyaysa, bütün Kürtler ve bütün Ermeniler de eşkiya demek değildir."⁶⁵

Temmuz 1913'te, *Near East*, Ermeni sorununu analiz ederken, Nisan 1909 Adana katliamlarının meşrutiyetin ilanı sonrasında Ermeni önderlerin kapıldığı umutları yok ettiğini belirtti. Ancak gazete yine de İttihad ve Terakki'nin Adana katliamlarından sonra Ermeniler lehine hareket ettiğini kabul ediyordu. Ermeni vilâyetlerindeki jandarma güçleri arttırılmış, tecavüz ve cinayetle suçlananların bir kısmı asılmıştı. Ayrıca hükümet Kürtleri silahsızlandırmayı ve tarım sorununu çözmeyi de vaad etmişti. Ancak bu yıllar içinde İstanbul dikkatini Arabistan ve Arnavutluk'a çevirmek zorunda kalmış ve Anadolu'yu ihmal etmişti. Ordu Arnavutluk, Suriye ve Yemen'deydi, böylece Kürt

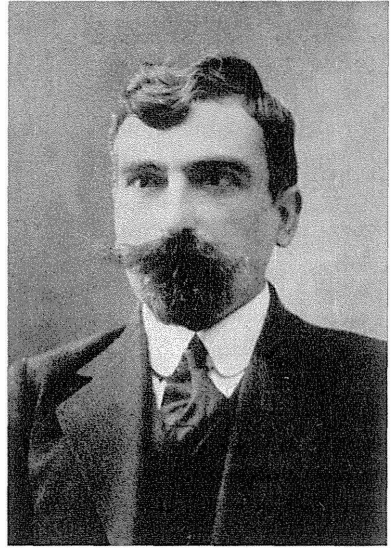
⁶⁴ A.g.m. Ayrıca bkz. *Near East*, 11 Temmuz 1913, 274: "The Future of Armenia." *Near East*, 11 Kasım 1913.

⁶⁵ *Near East*, 11 Temmuz 1913, 280.

aşiretleri değil, sadece yerleşik Ermeni ve Kürtler silahsızlandırılmıştı. Böylece yerleşik halk – Ermeniler, Kürtler ve Türkler– silahlı aşiretlerin avı haline geldiğinden kanun ve düzen daha da bozulmuştu. Aşiretler 1894 ve 1896 olayları sırasında ele geçirdikleri toprakların geri verileceği iddialarından şikâyetçiydi.

Balkanlar’daki savaş Anadolu’daki durumu daha da zorlaştırmıştı; çünkü birçok Ermeni orduya katılmıştı. Köyler aşiret akınlarına karşı savunmasız kalmıştı. “Hükümet Van yakınındaki Düyun-ı Umumiye’ye ait tuz alanlarını bile yerel Kürtlere karşı koruyamıyordu.” Ermenilerin güvensizlik duygusu daha da artarken, toprak sorunu da fon yokluğu nedeniyle çözümlenememişti. Patrik protesto etmişti ama Bâbüâlî’nin yapabileceği fazla bir şey yoktu. “Bazı Ermeni önderleri Türklere sadakatin fazla bir ödül getirmediğini düşünmeye başlıyor... Son olarak Ermeniler, Rusya Asya’sındaki akrabalarının durumunun kendilerinden çok daha iyi olduğunu kabul etmelerine rağmen, din ve eğitim özgürlüğüne sahip bir Ermeni ‘milletinin’ ortaya çıkması ihtimalinin, Çar ve Kayzer yönetimindense Bâbüâlî yönetimi altında daha kolay olduğuna hâlâ inanıyor.” Ermeni önderleri Almanya’ya güvenmiyordu ve Rusya da sadece belli sayıda Ermeni’ye çekici geliyordu. “Geçmişte nihilistlerle iş yapmış olan Daşnaksutyun önderleri, bir Rus işgalinin kendi programlarıyla uyuşacağından veya örgütlerinin devamı açısından iyi olup olmayacağından emin değildi. Van veya Erzurum’da bir Rus hareketini kışkırtma gücüne her zaman sahiptiler ama böyle bir hareketin bir Ermeni ‘Doğu Rumelisi’ yaratabileceğinin de farkındaydılar.”⁶⁶

Bâbüâlî ve İttihad ve Terakki’ye olan güvenlerini kaybeden Ermeni önderleri uygulanacak her türlü reformun yabancı denetimi altında yapılmasını istiyordu. *Near East*, geleceği öngören bir sonuca varmıştı: “Ama... eğer Avrupa bu yıl Berlin Antlaşması’nın 61. maddesini dayatmak için bir adım at-

1915’te Van’da Taşnakların başlattığı ayaklanmaya önderlik eden Aram Manukyan (1879-1919), daha önce Van’da belediye başkanı Kapamacıyan’ı öldürdüğü için tutuklandı, isyandan sonra kurulan kısa ömürlü Ermeni Demokratik Cumhuriyeti’nde içişleri bakanlığı yaptı.

mazsa, Ermeni devrimcilerinin karışıklık –hem de ciddi karışıklık– çıkartmasını bekleyebiliriz... Eğer İttihadçılar radikal reform önlemlerini benimsemeyi reddederse... Ermeniler ister istemez yardım için Rusya'ya dönmek zorunda kalacak... Bu durumda Alman ve Rus çıkarları öyle büyük bir güçle karşı karşıya gelecek ki hayal edilemeyecek bir dünyada kıyamet kopacak.”⁶⁷

Near East, eğer Bâbîâlî'nin yerinde bir “Melekler Hükümeti” olsa bile Ermeniler için fazla bir şey yapabileceğinden koşkuluydu. Ayrıca Ermenilerin, Doğu Anadolu'daki altı “Ermeni vilâyeti”* (Vilâyet-i Sitte) olarak anılan bölgedeki nüfusun % 35-40'ını oluşturmasını “nahoş bir durum” olarak vur-guluyordu. Çoğu silahsızdı. Eğer önderleri herhangi bir eyleme geçerse, silahlı Müslüman halk arasında Ermeni karşıtı bir harekete yol açacak veya İstanbul hükümetinin kuşkularını uyandıracaktı.⁶⁸

İttihadçılar Ermeni halkın taleplerini incelemek üzere Yüzbaşı Wyndham Henry Deedes adında bir İngiliz subayının önderliğinde bir komisyon yollayarak gergin durumu rahatlatmayı umut ediyorlardı. Devrimden sonra Aydın vilâyeti jandarmasını örgütleyen, adil ve namuslu olarak tanınan Albay Hawker adında bir başka İngiliz de Erzurum, Trabzon ve Van jandarmalarının başına getirilmişti.⁶⁹

Cemal Paşa'nın Britanya askeri operasyonlar başkanı Sir Henry Wilson ile konuşmasına bakılacak olursa, İttihadçılar Anadolu'daki reformları gözlemeleri için Alfred Milner gibi başka subayları da görevlendirmek istiyordu. Ancak Cemal Paşa, “İngiltere'nin Rusya'yı gücendirmekten korktuğunu” anladığını söylemiş [ve şöyle sormuştu]: ‘Rusya'nın bu işle ne ilgisi var?’ Rusya'nın vesayeti altında cennete gitmektense, kendi başına cehenneme gitmeyi tercih edeceğini belirtti... ‘Asya'da güçlü bir Türkiye İngiltere için iyi olacaktı.’” İngiltere'nin yardımını istedi, “yönetebilecek, icra edebilecek ve komuta edebilecek adamlara” ihtiyacı vardı. Türkler askeri hocalarını [Almanları] değiştiremezdi, ama diğer her konuda, maliyede, yönetimde, donanmada, İngiliz rehberliğini tercih ediyorlardı.” Bir asker olan Wilson ne cevap vereceğini bilememişti.⁷⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nda uzun yıllar yaşamakta olan Kont Leon

67 A.g.m.

(*) Erzurum, Sivas, Van, Mamüretü'l Aziz, Diyarbekir ve Bitlis.

68 *Near East*, 18 Temmuz 1913, 299 ve 21 Kasım 1913, s. 65. Wyndham Deeds (diğer adıyla Deeds Bey) Osmanlı jandarmasına 1910'da katılarak 1914'te savaşın patlak vermesine kadar hizmet etti. İngiliz ordusuna yeniden girdi ve Osmanlılar hakkında bilgisi ve Türkçesini de kullanarak Çanakkale seferi sırasında istihbarat subayı olarak çalıştı. Bkz. John Pressland, *Deeds Bey*.

69 “Armenian Reform”, *Near East*, 23 Ocak 1914, s. 39.

70 Tümgeneral Sir Charles E. Calwell, *Field-Marshal Sir Henry Wilson*, I, Cassell, Londra, 1927, s. 128 ve devamı, Alfred Vagts tarafından alıntılanmıştır, *Defence and Diplomacy*, s. 197.

Ostrorog, siyasal ve toplumsal yaşamı yakından biliyordu. Ermeni şikâyetlerini çözmek için Cemal Paşa'nın Lord Milner'ın hizmetlerinden yararlanmak istediğini doğruluyordu. Osmanlıların "Ermeni Sorununun tamamen, doğrudan doğruya ve etkili araçlarla mutlak şekilde çözümlenmesi gerektiğinin farkında olduklarını" ve Ermeni reformunun İngiliz denetimi altında yapılmasını istediklerini yazmıştı. Ancak "diplomatik düşünceler bu planın uygulanmasını engelledi. Bâbiâli işi Lord Milner'ın üstlenmesini istiyordu; Anadolu'da reform yapmak ve yönetmek için kendisine tam yetki verilecekti."⁷¹

Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Dünya Kongresi, Ağustos 1913'te Erzurum'da toplanarak İttihad ve Terakki ile ilişkilerini tartıştı. Tartışmalar sonuçsuz kalmış gibiydi, ancak Ermeni cemaati önderleri 30 Ekim'de 1914 seçimlerine bir grup olarak katılmaya karar verdi.⁷² Kasım ayında İttihadçı ve Daşnak delegeler durumu tartıştı. İttihadçılar eğer Daşnak "reform için Avrupa garantisi istemeden yabancı denetimine karşı çıkmakta onlara katılırsa" Ermeni taleplerini kabul etmeyi önerdiler. Ermeni bürosunun üyeleri böyle bir garanti vermeyi reddederek "Avrupa garantileri olmadan gerçek bir reformun yapılabileceğine inanmadıklarını" belirtti.⁷³ Daşnak, Bâbiâli'nin Ermenilere karşı aşiret şiddetiyle başa çıkamayacağını görerek taktik değiştirdi ve Van vilâyetinde aynı şekilde karşılık verdi. Ermeniler üzerinde baskı uygulamış Kürt bey ve ağaları da karşılık olarak terörize edilecek ve ele geçirdikleri topraklar zorla geri alınacaktı. Ermenilerden çok Kürtler hükümeti protesto ederek yardım isteyecekti. Önceki Dünya Kongresi bu tür devrimci faaliyetleri yasaklamıştı.⁷⁴

Tanin gazetesi 19 Kasım 1913'te, Ermeni patriğinin Adliye Nezaretî'ne bir nota vererek 1914 seçimlerinde nisbî temsil istediğini bildirdi. Patrik 2 milyon Ermeninin mecliste yaklaşık 20 milletvekiliyle temsil edilmesi gerek-

71 Kont Leon Ostrorog, *The Turkish Problem*, s. XI. Ostrorog Alman asıllı bir Polonyalıydı. Ailesi Polonya'yı 19. yüzyılda terk ederek Fransa'ya yerleşmişti. Aile Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'na geldi ve Polonezköy'e yerleşti. Paris hukuk okulunda eğitim gören Ostrorog doktorasını yaptıktan sonra 1890'ların başında Bâbiâli'nin mali danışmanlık teklifi üzerine İstanbul'a döndü. İstanbul'da ayrıca hukuk dersleri verdi. 1908'de Osmanlı Ahrar Fırkası'nın programının yazılışına yardım etti. 1909'da Adliye Nezaretine atandı ve *Pour la réforme de la justice* adlı eserini (İstanbul: F. Loeffler) aynı yıl yayınladı. Ostrorog İslâm ve Batı hukukları konusunda bir uzmandı, Maverdi (974-1058) gibi hukukçuların eserlerini çevirmişti. 1930'da Londra'da ölmeye kadar İstanbul'da Feriköy Katolik Mezarlığına gömülmeyi vasiyet etti.

72 *Stamboul*, 31 Ekim 1913. Gelecek seçimler konusunda bir Ermeni görüşü için bkz. Tigran Zaven, *Stamboul*, 7 ve 12 Aralık 1913; Ermeni liderliğiyle pazarlıklar, *Stamboul*, 13 ve 15 Aralık 1913. Ayrıca bkz. Kaligian, "The Armenian Revolutionary Federation", s. 307-8.

73 Kaligian, "The Armenian Revolutionary Federation", 304, s. 162: C/61-72/Batı bürosundan ABD Merkez Komitesine, 9 Kasım 1913.

74 A.g.m., 295-96, s. 129; C/61-72-ABD Batı bürosundan ABD Merkez Komitesine, 9 Kasım 1913.

tiğini öne sürmüştü. Ermenilerin sahip olduğu sandalyeler, bunun yarısından azdı. Bâbîâli bu tür talepleri karşılamaya yetkili olmadığını, bunun için Kanun-ı Esasî'nin değiştirilmesi gerektiğini söyledi. Gayrimüslim cemaatlerin çıkarlarını korumaya söz vererek, Osmanlıların haklarıyla ilgili konuların patriğin yetkisinde olmadığını hatırlattı.

İttihad ve Terakki Merkez-i Umumisi 23 Kasım'da Ermeni sorununu tartışmak üzere toplandı ve şu kararları aldı:

1. Anadolu'nun Doğu vilâyetlerinde önerilen yönetim reformunun Avrupa tarafından denetimine karşı çıkmak;
2. Ermenilere, adayların Ermeni partilerince desteklenmesi ve İTC tarafından onaylanması koşuluyla bir sonraki mecliste on sekiz ile yirmi arasında sandalye sunmak. Bu öneri patriğin önceki isteğini karşılıyordu.⁷⁵

Tanın Ermenilerin Osmanlı milletini temsil eden mebuslara dinî/etnik temsilci kimliğini vererek Ermenilerin büyük bir hata yaptığını bildirdi. Bu yolla Ermeniler taleplerine ulaşacak güce sahip olmayan bir azınlık olarak kalacaklardı. Uzun pazarlıklardan sonra İTC ile Ermeni partileri arasında meclis temsili konusundaki farklar Şubat 1914'te çözümlendi. Ermeniler on altı sandalyeyi kabul ettiler.⁷⁶

Konsolos vekili Smith'in düşüncesine göre Ermeni talepleri sadece siyasi değildi. Ermenilerin "her şeyden önce" ticaretle uğraşan insanlar olduğunu göze alarak, Van Ermenilerinin çoğunun amaçlarının siyasal olduğu kadar ekonomik olduğunu da düşünüyordu. Bâbîâli'nin yollar yapması, Van Gölü'ne birkaç motorlu gemi koyması ve demiryolu yapımını hızlandırmasıyla bölgenin "refaha kavuşacağını" ve "En azından bu vilâyet açısından ticaretin ve refahın artmasıyla Ermeni sorunu denilen şeyin büyük ölçüde sona ereceğini" yazmıştı.⁷⁷ Doğu Anadolu'da yol ihtiyacını öngören meclis, Saray ve Trakya bölgesindeki yolların yanısıra Diyarbakır-Bitlis, Erzurum-Kiğı ve Harput, Erzurum-Rize arasında yollar yapılması için bir kanunu kabul etti.⁷⁸

75 *Tanın*, 24 Kasım 1913. Seçimler konusunda Daşnak'ın konumu için bkz. Kaligian, "The Armenian Revolutionary Federation", s. 305-7. Eğer nisbi temsil hakkı tanınmazsa bütün Ermeni partilerini birleştirmek ve seçimi boykot etmek istiyorlardı.

76 *Times*, 26 Şubat 1914. EDF'nin gelecek seçimler konusundaki görüşü için bkz. Kaligian, "The Armenian Revolutionary Federation", s. 305-7.

77 Smith'den Mallet'ye, 10 Ocak 1914, Heller tarafından alıntılanmıştır, *British Policy towards the Ottoman Empire*, s. 110.

78 *Orient* 22, 3 Haziran 1914, s. 212.

1914'e gelindiğinde, konsolos vekili Smith Van'daki Ermenilerin Kürtlerle göre daha iyi silahlanmış olduğunu bildirdi. Bâbiâli'nin her köye dağıttığı birkaç eski martininin yanısıra bir dizi modern tüfek de elde etmişlerdi. Köylüler, "bazı Kürt eşkıyaların" elinde insanların ölmesine yol açan genel güvenlik yokluğundan ötürü bu silahları elde etmişti. Gerektiğinde Ermenilerin Müslümanlara direnmesi politikasını benimseyen Daşnak, bu fırsattan elinden geldiği kadar yararlanmıştı. "Ayrıca Van'da silah satışı son derece kârlı bir iş haline geldi –bir tüfek veya tabanca neredeyse değerinin üç katına satılıyor– bu da köylüleri silahlandırmayı Daşnak açısından çekici bir iş haline getiriyor."⁷⁹

1914'te Ermeni milliyetçilerinin doğu vilâyetlerinde reform yapma konusunda bir uzlaşmaya vardığı anlaşıyordu. İstanbul gazetesi *Orient* (Nisan 1912), Bogos Nubar Paşa'nın Beyrut'ta yayınlanan *Le Réveil* gazetesine Osmanlı İmparatorluğu'nda reform konusunda verdiği bir mülakâtı yayınladı. Dünyada Ermeni davasının başlıca önderi ve sözcüsü oydu.

Nubar Paşa, Altı Büyük Güc'ün reform ihtiyacı konusunda nasıl uzlaştığını belirtiyordu. Ancak "en aktif ve en doğrudan yardım Rusya'dan gelmişti." Çünkü Rusya Ermeni sorunlarının sonunda çözülmesinden en fazla çıkarı olan ülkeydi. "Çünkü biliyorsunuz, bu Büyük Gücün Kafkasya vilâyetlerinde iki milyon Ermeni uyruğu var, bunların kalbi de Osmanlı kardeşleriyle birlikte atıyor. Dolayısıyla Bâbiâli ile müzakere konusunda inisiyatifi Rusya aldı." Nubar Paşa, Ermeni taleplerinin uluslararası hukuk ve Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine dayandığını vurguluyordu. Büyük Güçler Ermenistan'da reform yapılması gerektiğinde hemfikirdi. Çünkü bu reformların Avrupa barışı için gerekli olduğunu görüyorlardı. "Aslında Büyük Güçler Türkiye'nin geleceği konusunda anlaşılabilir ve politikaları, Asya Türkiye'sinin 'mutlak bütünlüğü'ne dayanıyor."⁸⁰

Bogos Nubar Paşa'nın söylediğine göre Osmanlı toprak bütünlüğü kurmacasının devam etmesi için Ermenistan'daki reformların "tamamen ve yalnızca idari" olması gerekiyordu. Reformlar, Bâbiâli'nin Büyük Güçler'in onayladığı, ikinci derecede güç sayılan ülkelerin vatandaşlarından oluşan bir aday listesinden iki Avrupalı genel müfettişi seçmesini gerektiriyordu. Bu umumi müfettişler gerekli reformları uygulatacak kadar geniş yetkilere sahip olacaklardı. Böylece Ermenistan da yeni bir şekilde bölünecekti. Eskiden al-

⁷⁹ Konsolos vekili Smith'den Sir Louis Mallet'e, Van, 10 Ocak 1914, Mallet'nin Grey'e yazdığı raporda, İstanbul, 30 Ocak 1914, FO 424/251/117, Kaligian tarafından alıntılanmıştır, "The Armenian Revolutionary Federation", s. 311, n. 4.

⁸⁰ *Orient* 3/13, 1 Nisan 1914, s. 123.

tı vilâyetten oluşmaktaydı, ancak şimdi Trabzon'un eklenmesiyle sayı yediye çıkıyordu:

1. Her umumi müfettiş üç veya dört vilâyetten oluşan bir bölümün başında olacak.
2. Yarısı Hristiyan yarısı Müslüman özel bir jandarma kuvveti örgütlenecek.
3. Üç vilâyetin idare meclislerinde üyelerin yarısı Müslüman yarısı Hristiyan olacak; diğer dördünde temsil sayıma bağlı olarak nispi olacak. Resmi belgelerde Ermenicenin kullanılmasına izin verilecek.
4. Eğitim vergileri cemaatler arasında nispi olarak bölünecek.

Umumi müfettişler tarım sorununu düzenleyecek bir komisyona başkanlık edecek ve “Ermenilerden alınan toprakların telafisini” halledeceklerdi.⁸¹

Kasım 1913'te Avrupa denetimi fikrini reddeden İttihadçılar, Şubat 1914'te Doğu vilâyetlerindeki reformla ilgili Büyük Güçler'in önerilerini kabul ettiler. Plan, Nubar Paşa'nın mülakatta söyledikleriyle aynıydı sadece Trabzon dahil edilmemişti. Doğu Anadolu vilâyetleri iki bölgeye ayrılıyor, her birine Avrupa'nın küçük devletlerinden seçilmiş birer umumi müfettiş getiriliyordu. Umumi müfettişler bölgelerindeki sivil yönetim, yargı ve jandarmayı denetleyecek ve önlemleri uygulamada jandarma yetersiz kaldığında orduya başvuracaktı. Yetersiz memurları görevden alıp yerlerine yenilerini atama hakları da vardı.⁸² Daşnak içinden bazıları planı “yetersiz ve partinin orijinal planlarından hayli uzak” bularak eleştirdi. Muhtemelen bağımsızlık hedefine sonradan ulaşmayı umarak bunu sadece bir “başlangıç adımı” olarak kabul ediyorlardı.⁸³

Nubar Paşa haklıydı: Bu reformlarla Osmanlı egemenliği bir kurmacadan ibaret kalacaktı. Dönemin bir gözlemcisi olan gazeteci Ahmed Emin (Yalman), sonradan yabancı gözetimi altındaki bu tür reformların her zaman “Doğu Sorunu lâfazanlığı içinde bir kopmanın hazırlığı” anlamına gel-

⁸¹ *Le Réveil* (Beyrut), a.g.m.'de alıntılanmıştır.

⁸² *Orient* 3/13, 1 Nisan 1914; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt 2, bölüm 3, s. 116 ve Kamuran Gürün, *The Armenian File*, s. 182-85, Ermeni sorununu çözmek için Bâbüli ile Rus maslahatgüzarı Konstantin Gulkeviç arasında imzalanan antlaşmanın metnini verir. Antlaşma Rusya ile imzalandığı için, bu ülke gözlemci olarak görülmüştür; diğer güçler Doğu vilâyetleri konusunda Rusya'ya tam yetki tanıdı. Antlaşma, Cemal Paşa'nın *Memories of a Turkish Statesman* kitabında da verilir, s. 272-74; *Tanin*, 11 Şubat 1914; *Orient* 5/7, 14 Şubat 1914, s. 61-62.

⁸³ Kaligian, “The Armenian Revolutionary Federation”, 313, n. 12; C/62-34/Batı bürosundan ABD Merkez Komitesine, İstanbul, 8 Nisan 1914.

diğini söyleyecekti. “Türk egemenliği haklarının korunması kurmacası, her ihtimalde sadece bir anestezi olarak sunuluyordu.”⁸⁴ Şubat ayında bir Rus-Osmanlı antlaşması imzalandı. Rusya reformların gözlemcisi olarak yabancı umumi müfettişlerin atanması, Hristiyan ve Müslüman cemaatlerden temsilcilerden oluşan meclislerin seçilmesi işlerinde otorite sahibi oluyordu. Rus elçiliğinin etkili birinci tercümanı André Mandelstam reform belgesini kaleme almıştı.⁸⁵

Herhangi bir reform uygulamaya sokulmadan önce, Hizanlı güçlü bir aşiret reisi olan Şeyh Molla Selim (diğer adıyla Halife Molla Selim) önderliğindeki bir Kürt isyanı 2 Nisan 1914’te Bitlis bölgesinde patladı. Reform projesine karşı çıkıyor, dünyanın ıslahatını sağlayacak Şeriatın geri getirilmesini istiyordu. Bitlis şehri tehdit altındaydı ama aşiret güçleri silahlı Ermeni direnişi ve Osmanlı birlikleri tarafından şehirden çıkarıldı, Şeyh Selim ise Rus konsolosluğuna sığındı. Ancak Van ve Muş’tan birliklerin gelişine kadar 150 kişi öldürüldü ve Ermeni kilisesi de zarar gördü.

Tanin bu ayaklanmanın yabancı müdahalesine ve bu vilâyetlerin kaybına neden olmasından korkuyordu. İttihadçı yanlısı olan gazete, bu nedenle hükümetin kararlı bir şekilde eyleme geçmesi gerektiğini belirtti. Bir Ermeni gazetesi de hükümeti politikası nedeniyle kutlayarak şöyle yazdı: “Biz Ermeniler için hâlâ önemli ve memnuniyet verici bir başka olay var; o da hükümetin Ermenilere tam olarak güvenmesi. Bitlisli Ermenilere şehri gerıcilere karşı korumaları için silah dağıtılmıştı.”⁸⁶

Geçmişte olduğu gibi; İttihadçı devletin zayıflığını, Bitlisli Ermenileri korumadaki başarısızlığından ve Rusya’nın desteklediği Kürt aşiretlerinin saldırılarına karşı kendi kendilerini savunsunlar diye, onları silahlandırma kararı almasından daha iyi gösteren bir olay olamazdı. Ne var ki, İttihadçılar için bu durum, imparatorluğun kendi uyruklarını savunamayacak, yani modern bir devletin başlıca işlevini yerine getiremeyecek, vatandaşlarını aşiret saldırısına karşı koruyamayacak kadar güçsüz olduğunu itiraf etmek anlamına geliyordu.

Şimdilik, bölgedeki Kürt aşiretlerinin hoşnutsuzluğu bastırılmıştı. Yeni seçilmiş Kürt mebusu Şeyh Nasreddin Efendi başkanlığında Siirt’ten bir

⁸⁴ Ahmed Emin Yalman, *Turkey in the World War*, s. 58.

⁸⁵ Bodger, “Russia and the end of the Ottoman Empire”, s. 96; Hovanissian, *Armenia on the Road to Independence*, s. 31-39.

⁸⁶ *Orient* 14, 8 Nisan 1914, 131; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, bölüm 3, s. 188-89; Feroz Ahmad, “Unionist Relations with Greek, Armenian, and Jewish Communities”, s. 424; Kaligian, “The Armenian Revolutionary Federation”, s. 334; Batı Bürosu-Türk Bölümünden *Troshak* editörlerine, 17 Mart 1914.

Kürt delegasyonu Bâbîâlî'ye ve Nuruosmaniye'deki İTC merkezine geldi. Şeyh, hilafete bir bağlılık gösterisi yaparak Bitlisli Kürtleri kınadı.⁸⁷ Delegasyonun amacı İttihadçıları yatıştırmak ve asiler için af koparmaksa, bu küçük düşürücü bir başarısızlık oldu. Bitlis'teki misyoner Mary D. Uline, Mayıs ayında ayaklanmaya katılmakla suçlanan on bir Kürdün asıldığını ve bedenlerinin şehirde sergilendiğini yazıyordu. Bu on bir kişiden biri olan Said Ali 13 Nisan'da yakalanmıştı. 1877-78 Rus-Osmanlı savaşında çarpışmış olan babası Şeyh Celaleddin'den kendisine bir servet ve geniş topraklar kaldığı söyleniyordu. Said Ali kırk yaşındaydı, on bin altın lirası, altı evi, 3.200 keçi ve koyunu, 200 katırı ve 100 atı vardı:

Büyük bir taş evde oturuyordu, evin çevresinde seyyahların sık sık uğradığı bir çeşit tapınak, bir ziyaret vardı. Aynalarla kaplı duvarlar, oymalı tavanlar, halılar ve antikaların ortasında ihtişam içinde yaşıyordu. Sadece dört karısı vardı, onun konumundaki bir insan için bu pek fazla sayılmazdı, ama 200 hizmetkârı vardı... Gücü halkı korkutan ve titreten cüretkâr bir reisti. Kasalarını altın ve gümüşle dolduran usta bir hırsızdı...

Diğer Kürt kurbanlar arasında Kürtlerin saygı duyduğu ve taptığı bir şeyh olan Şehabeddin de bulunuyordu.Varlığıyla bile bulunduğu yere bir kutsallık havası yaydığı söylenirdi. Onu o kadar kutsal görüyorlardı ki, önünde eğilip diz bükerek selam veriyorlardı... Kürtlerin "Türkistan" ve "Hayastan" (Kafkasya'da – yay. haz.) yıkılıp bütün ülke Kürdistan olduktan sonra kral yapacakları adam Şehabeddin'di.⁸⁸

Asılan diğer Kürtler Mehmet Şirin (Şehabeddin'in kardeşlerinden biri), Ağa Halil, Hoca Heyro, Hoca Babir, Ali Ağa (Sultan Abdülhamid'in eski hizmetkârlarından biri), Abdülmecid (ünlü bir hırsız), Gindi Ağa ve Hurşid Ağa'ydı. Molla Selim Rus Konsolosluğu'na sığınmış ve arkadaşı Hakik bin Hamo ile birlikte yakalanarak Osmanlıların Kasım 1914'te savaşa girmesinden sonra asılmıştı. Resmi bir telgrafa göre son sözleri şöyle olmuştu: "Ruslar benim intikamımı sizden misliyle alacak."⁸⁹

Nisan ayında Bâbîâlî Doğu vilâyetlerinin umumi müfettişleri olarak Louis Constant Westenek ve Binbaşı Hoff adında iki kişiyi atadı. Kırklı yaşlarda bir Hollandalı olan Westenek'in Anadolu ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni sorunuyla ilgili bilgisi yoktu, askeri tecrübesini Hollanda'nın

⁸⁷ *Orient* 5/15, 15 Nisan 1914, s. 148.

⁸⁸ *Orient* 5/22, 3 Haziran 1914, s. 212.

⁸⁹ A.g.m. ve *Orient* 5/51, 23 Aralık 1914, 462 (alıntı). Cemal Paşa anılarında "Kürt Beylerini kışkırtmanın ve daha da önemlisi, nüfuzlu şeyhleri Hükümete ve Ermenilere karşı direnişe yöneltmenin" Rus planının bir parçası olduğunu yazar. Cemal Paşa, *Memories of a Turkish Statesman*, s. 275-76.

Doğu Hindistan sömürgelerinde elde etmişti. 30 Nisan'da Westenenk ve bir Norveçli olan Hoff, Paris'te devrimcilerden Armen Garo ve Dr. Zavriev ile buluştular. İki Ermeni devrimci onlara Doğu Anadolu'da yaşanan sorunları anlattı ve "müfettişlerin Ermenilerin koşullarını düzeltmek istiyorlarsa, Ermeni Devrimci Federasyonu ve kilise ile çalışmaları gerektiğini belirtti."⁹⁰

Westenenk ve Hoff Mayıs başında sözleşmeleri için pazarlık yapmak ve Bâbiâli'den talimat almak üzere İstanbul'a geldi.⁹¹ Pazarlıklar sırasında Westenenk "ülkeyi yönetmesini sağlayacak" yetki kendisine verilmezse, imza atmayı raddetti. Pazarlıklara Dahiliye Nazırı Talât Bey ve başlıca Osmanlı müzakerecisi Kont Leon Ostrorog da katıldı. Westenenk, Ostrolog'un "*plus Turc que les Turcs* (Türklerden çok Türk)" bir Polonyalı olduğu konusunda uyarılmıştı. Yetkileri belirlenene ve Doğu vilâyetleri için ıslahat kanunu meclisten çıkıncaya kadar İstanbul'da kalacaklardı. Meclis 14 Mayıs'ta toplanacaktı.⁹²

Westenenk ve Binbaşı Hoff, sözleşmelerini imzaladıktan sonra ekiplerinde çalışacak adaylarla mülakat yapmak üzere Avrupa'ya geri döndü. Temmuz'un ilk haftasında İstanbul'a gelerek Ağustos başında Talât Paşa ile pazarlıklarını tamamladılar. Bu arada 13 Temmuz'da Meclis iki umumi müfettiş ve ekiplerinin ücret ve harcırahları için 40.000 altın lira tahsis etmişti.⁹³ Westenenk Anadolu'ya gitmek üzere hazırlanırken, Avrupa'daki seferberlik haberleri İstanbul'a ulaştı. Hoff o sırada İstanbul'dan zaten ayrılmış, vilâyetlerini teftiş ediyordu. Talât Paşa Hoff'u geri çağırdı. Ve Kaligian'ın yazdığı gibi "Ermeni reform hareketi orada öldü." İki adam İstanbul'a dönüp beklediler; Eylül sonunda Avrupa'ya geri dönmeye karar verdiler.⁹⁴

90 Kaligian, "The Armenian Revolutionary Federation", s. 318.

91 A.g.m., s. 317-18.

92 A.g.m., s. 319-20. Patrikhane ile Daşnak arasındaki pazarlıklarda Ermeni memurların atanması sorunu önemli bir anlaşmazlık konusuydu. Patrikhane Ermeni devrimcilerin etkisini sınırlamak istiyordu.

93 Tanin, 14 Temmuz 1914; ve *Orient* 529, s. 22 Temmuz 1914, s. 281.

94 Kaligian, "The Armenian Revolutionary Federation", 321-23; *Orient*, 28 Temmuz 1914, 281.

Rumlar
(1908-1914)

***Costume Populaire (Elbise-i Osmaniye)* albümünden; soldan, Lefke'li Rum din adamı, Magosa'lı Hristyan kadın, Magosa'lı Hristiyan erkek.**

E rmeni cemaatinin aksine, Osmanlı Rum cemaati –Yunanistan Krallığı’ndakilere “Yunan” onlara ise “Rum” deniyordu– yeşeren bir milliyetçi harekete sahip değildi. Doğu Roma İmparatorluğu’nun bir parçası olmuş, 1453’te İstanbul’un fethinden sonra Osmanlı egemenliğine girmişti. 1830’da Yunanistan Krallığı’nın kuruluşundan sonra Rumların da “kurtarılmaları” Atina’ya bağlı hale gelmiş, bunun sonucunda Yunanistan irredantist bir devlet olmuştu. Bu arada Osmanlı Rum milletinin tek isteği ise, egemenliği Bâbiâli ile paylaştıkları millet sisteminin bir parçası olarak elde ettikleri ayrıcalıklar neyse onları ve kiliselerini korumaktı. Rum cemaati, ayrıcalıklarını korumak için patrikleri önderliğinde meşrutiyet rejimine çok kararlı bir şekilde karşı koydular. Ancak Atina, İstanbul’un yönettiği Rumların yaşadığı bölgelerle birliği (*enosis*) sağlamaya yönelik hevesini kaybetmedi.

II. Meşrutiyet’ten sonra Osmanlı Rum cemaati de diğer cemaatler gibi liberal bir rejimin reform yapacağı, ancak bu arada da patriğin geleneksel haklarını teminat altına alan statükoya dokunmayacağı umuduyla yeni rejime olumlu yaklaştı. Ancak Bulgaristan’ın bağımsızlığını ilan etmesinin (5 Ekim), Avusturya’nın Bosna-Hersek’i ilhak etmesinin (6 Ekim) ve Girit’in Yunanistan’la birleştiğini açıklamasının (6 Ekim) ardından gerilimler arttı.

Patriğin önderliğindeki cemaat, meclisteki mebusları aracılığıyla çıkarlarını korumaya niyetliydi. Kasım ayında İstanbul’da seçimler yapıldığında, Rumlar bekledikleri kadar sandalye elde edemeyince usulsüzlüklerden şikâyet ettiler. Bâbiâli’nin önünde bu seçim usulsüzlüklerini protesto ederek gös-

teri yaptılar ve seçimlerin iptalini istediler. Seçimden önce yetkililer, Rum cemaatinin aday göstermesini ve Rum seçmenlerin de usule uygun Osmanlı kimlik kâğıtlarıyla oy kullanmasını istemişti. Ancak Rumlar buna uymamıştı. Hükümetin önlem almasının nedeni, binlercesi İzmir ve İstanbul'da yaşamakta olan Yunanistan uyrukluların oy kullanmasını önlemektir.¹ 19. yüzyılda Yunan krallığının vatandaşı olan binlerce Rum, daha iyi ekonomik koşullar nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmişti. Yunan vatandaşlıkları sürüyor ve onları Osmanlı Rumlarından ayırmak mümkün değildi. Bu, Osmanlılar için elçiliklerden yabancı ülke vatandaşlığı satın alan, Büyük Güçler'in himayesinde veya onların "müşterisi" olan gayrimüslim uyruklarıyla baş etmeye çalıştığı sırada karşılarına çıkan büyük bir sorundu.

Rumlar; askeri hizmetle ilgili yasa tartışılırken ve askeri hizmet yükümlülüğü bütün Osmanlılar için öngörüldüğü sırada bu uygulamaya yine karşı çıktılar. Askeri hizmet yapacaklarsa, Rum subayların komutası altında olmak istediklerini belirttiler. O zamanki Osmanlı ordusunda Rum subay yoktu, dolayısıyla bu koşulun sağlanması mümkün değildi. Dolayısıyla Rum cemaati Rum subaylar yetiştirilinceye kadar bu koşulun ertelenmesini istedi. Ayrıca Rum alaylarının Müslüman alaylarından ayrılmasını da talep ettiler. Bâbîâlî bunları reddederek, bütün Osmanlıların devletin ayrıcalıklarının olduğu gibi sorumluluklarını da paylaşması gerektiğini iddia etti.² Ancak 1910'a gelindiğinde Osmanlı Rumları diğer gayrimüslimler gibi orduya katılmaya başlamıştı.

Nisan 1909 gibi erken bir tarihte Osmanlı Rum seçkinleri, başkentteki İttihadçı karşıtı karşı devrimin Prens Sabahaddin önderliğindeki liberal adem-i merkezîyetçileri iktidara getireceğini umdu. Başkentteki Rumca basın, ayrıca Meclis-i Mebusan'daki Rum mebusların kurduğu Rum Siyasi Birliği de meşrutiyet rejimini devirmeye niyetli olan İstanbul garnizonundaki asi askerleri övüyordu. *Neologos* şöyle yazmıştı: "Ordu [ayaklanan İstanbul garnizonu askerleri], 13 Nisan 1909'da büyük bir vatanseverlik ödülünü hak ettiler. Bu tarih, bundan böyle 24 Temmuz 1908 tarihi [Meşrutiyetin ilan edildiği gün] kadar görkemle anılmalıdır. Ordu dün sadece vatan sevgisiyle hareket etti." Ancak karşı devrim Balkanlar'dan gelen ordu tarafından ezildi. Rum cemaati zamanını beklemek zorunda kaldı. İstanbul'daki devrimlerin Make-

1 Lowther'dan Grey'e, Pera, 23 Kasım 1908. FO 371/546/41691.

2 Lowther'dan Grey'e, no. 541 C, Tarabya, 2 Eylül 1908, FO 371/559/31787. Büyükelçinin bu tartışmayı yaptığı Talât ve Bahaeddin Şakir, kendilerini ITC'nin sırasıyla iç ve dış şubelerinin sekreteri olarak tanımlamıştı. Rum cemaatinin muhalefeti konusunda bkz. Hasan Taner Kerimoğlu, *İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914*.

donya'daki Yunan iddiaları açısından ne getireceğinden emin olmayan Atina'daki askerler de ayaklandılar.³

İstanbul Osmanlı Rum cemaatinin tarihçisi Alexis Alexandris şöyle yazıyordu: “1910’larda Osmanlı Rum kesiminin kendinden emin tavrı imparatorluktaki hayatın en belirgin görüntülerinden biriydi. Helenik çalışmalara ağırlık veren Osmanlı Rum okulları, çok ırklı ve uyumlu bir Pan-Osmanlı devleti öngören liberal Osmanlı modernleşmecilerinin düşünceleriyle ilgilenmiyordu.”⁴ Böylece 1911’de İttihadçı karşıtı Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurulunca, Rumlar ve özerklik, hatta özgürlük isteyen diğer cemaatler tarafından coşkuyla karşılandı. Bu durum İttihadçılarla gerilimi arttırdı ve Bâbiâli halkların ayrılmasını teşvik ettikleri için önde gelen dört Yunan gazeteciyi sınırışı etti. *Times*’a göre, bu gazetecilerin asıl suçları, muhalefet adına propaganda yapmaktı.⁵

1908 seçimlerinden önce bile mecliste liberallerle, meclise seçilmiş yirmi altı Rum mebusun çoğu arasında zımni bir anlaşma vardı. Diğer azınlık cemaatlerinin örneğini izleyen on altı Rum mebus 1909-10 meclis döneminde bir “Rum partisi” (Rum Siyasi Birliği) kurdular.⁶ Bütün konularda birlikte oy verdiler ve muhalefeti desteklediler. Ya İttihadçı ya da bağımsız olan diğer on mebus ise bu tür bir gruplaşmaya katılmak istemedi. Ancak İttihadçı karşıtı ittifak 1911 seçim anlaşmasıyla sonuçlandı, 1912 seçimlerinde muhafazakâr ve liberal Türkler, Araplar, Arnavutlar, Ermeniler ve Rumlar hükümeti yenmek için güçlerini birleştirdi. Desteklerine karşılık olarak, yeni kurulan Hürriyet ve İtilaf Partisi, Rumlara önemli tavizler vermeyi vaat etti. Patrikhane’nin geleneksel ayrıcalıklarını yeniden tanımaya ve imparatorluktaki vilâyetler için adem-i merkezîyetçi bir politika izlemeye söz verdi.

Liberallerin söz verdiği bu tavizlere karşılık olarak, İttihadçılar da Rum cemaatiyle bir anlaşma yapmanın yollarını aradı. Cemaatlerle anlaşma isteği, önce 1911 Eylül’ünde patlak veren Türk-İtalyan Savaşı’nda ortaya çıktı. Gayrimüslimlerin ortak talepleri karşısında hükümet dinî önderlerin ayrıcalıklarını resmen tanıdı. 4 Kasım 1911’de çıkarılan bir hükümet buyruğuyla

3 Ahmad, *The Young Turks*, s. 38. Rum Siyasi Birliği’nin yaptığı açıklama, Meşrutiyeti devirmek amacıyla hareket eden karşı devrimci orduyu destekliyordu. Veremis ve Boura, alıntı Umut Özkırımlı ve Sypros Sofos tarafından verilmektedir, *Tormented by History*, s. 20 (Türkçesi: *Tarihin Cenderesinde: Yunanistan ve Türkiye’de Milliyetçilik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013); ve George Leon, *Greece and the Great Powers*, s. 4.

4 Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul*, s. 46. Ayrıca bkz. Vangelis Kechriotis, “The Modernization of the Empire”, s. 53-70.

5 *Times*, 29 Şubat 1912.

6 Catherina Boura, “The Greek Millet in Turkish Politics”, s. 193-206.

Aristidi Paşa (Yorgancıoğlu) (1862-1938), Orman ve Maadin nazırlığı, Âyân Meclisi üyeliği ve Ticaret Nazırlığı yaptı.

“Gayrimüslim milletlerin statüleri 1908 devriminden önceki haline geri döndürülmüştür” denildi.⁷

İttihadçılar Rumları yatıştırmak için daha da ileri giderek patriklikle bir seçim anlaşması yapmaya çalıştı. Mebus Pavlos Karolidis Efendi’ye göre, İttihadçılar Rum mebus sayısını kırk beşe çıkarmaya ve Âyân Meclisi üyesi Aristidi Paşa’yı (Yorgancıoğlu) Adliye Nazırı yapmaya (“Osmanlı tarihinde örneği görülmemiş bir adım”) söz verdiler. Buna karşılık İttihadçılar patriğin seçimlerde kendilerine destek vermesini istiyorlardı. Ancak Rum partisinin baskısı altındaki patrik “siyasi olarak soğuk durdu”; Rumların İttihadçı önerilerine cevap vermeyişi, liberallerin 1912 seçiminde son derece kötü sonuçlar elde etmesinden sonra geri tepti.⁸

Giritli Müslümanların İzmir’e kaçarak orada geniş bir mülteci cemaati oluşturmaları da Rumlarla Müslümanlar arasındaki gerilimi artırdı. “Günümüzde ciddiyetle ele alınması gereken bir unsur oluşturuyorlar. Boykotlarda ve işçi sorunlarında öne çıkmadıkları çok az olay var.” Giritli Müslümanlar “sefil halde geldiler. Bu mültecilerin varlığı, özellikle de adadan hızla ayrılma-larına yol açan zulümle ilgili muhtemelen çoğu abartılmış olayları çevreye yaydıkları için duyguların kabarmasına yol açıyor.” Bu mültecilerin Batı Anadolu’ya gelişi, Rum düşmanı duygunun artmasına yol açan unsurlardan biriydi.⁹

Gayrimüslim cemaatlerin önderleri çıkarılarının tehdit altında kaldığını görünce pasif kalmadılar. Temmuz ayında Rum ve Ermeni patrikleriyle Bulgar Eksarhı, kırk beş yaşın altındaki Hristiyanların orduda görev almasını öngören yasa tasarısına karşı birlikte hareket etmeye karar verdi. *Times*’a göre bu eylem, “sadece imparatorlukta Hristiyan ve Müslüman unsurlar arasında gittikçe genişleyen uçurumun bir göstergesi olarak değil, Hristiyan ırkların ortak çıkarlarını savunmak üzere birleşme eğilimini de ortaya koydu-

7 Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt 2, kısım 1 (1943), s. 245-47, alıntı Alexandris tarafından verilmiştir, *The Greek Minority of Istanbul*, s. 41-42.

8 Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul*, s. 42, Atina’da 1913’te Paul Karolidis tarafından yayınlanmış bir kitaptan söz eder.

9 “Notes from Smyrna”, 21 Mart 1912, *Near East*, 29 Mart 1912, s. 676.

ğu için” dikkat çekiciydi. Bâbiâli geri adım attı ve Hristiyanların “askerlik görevinden” elli lira, sonradan da altmış lira ödeyerek “muaf tutulmalarını” kabul etti.¹⁰

Yunanistan’la Birinci Balkan Savaşı’nın Ekim ayında patlamasından önce bile, Osmanlı vatandaşlığı sorunu İzmir’deki Yunan konsolosluğunun imparatorlukta Yunanlıları, Yunanistan ordusuna almaya başlamasıyla yeniden ortaya çıktı. *Near East*’in İzmir muhabiri şöyle yazıyordu: “Bu satırları yazarken –9 Ekim 1912– Yunanistan ile savaş ilân edilmedi, ancak bu akşam Yunan uyrukluların en kısa sürede Yunan ordusunda hizmet etmek üzere konsolosluklarına başvurmaları istendi... Askere alınanları taşımak için Yunan Konsolosunun kiraladığı bir Yunan gemisine Türkler önce el koydu, sonra serbest bıraktı.” İngiliz Hıdiv Şirketi’nin gemisi *Osmaniye* İstanbul’dan aldığı Yunanlı acemi askerlerle İstanbul’dan ayrılarak Yunanistan’a doğru yola çıktı.¹¹

Ekim 1912’de savaşın patlak vermesiyle Anadolu’daki durum daha da ciddileşti, gerilim ve şiddet çarpıcı şekilde arttı. Balkanlar’dan kaçan Müslüman mülteciler intikam isteğiyle geride bıraktıkları mülkleri telafi etmek üzere Rum mülklerine el koymaya başlayınca hükümet durumu denetlemek için çok az şey yaptı. Osmanlı yenilgilerinin sonucu olarak, Balkanlar’dan 250.000 Müslüman, geri çekilen ordunun önünde İstanbul’a geldi. Onların kente gelişleri yerli Rumlarla gerilim yarattı ve zorunlu Hristiyan göçüne yol açtı.

1912’de Bulgar ordusunun ilerlemesinden önce 100.000’den fazla Müslüman Doğu Trakya’ya kaçtı; aynı yıl yaklaşık 10.000 Müslüman Makedonya’yı terk etti; yaklaşık 50.000 Müslüman 1913’te Türk-Bulgar Antlaşmasının maddeleri gereği Batı [Bulgar] Trakya’dan ayrıldı; bundan sonra da 100.000’den fazla Müslüman Makedonya’yı terk etti. Avrupa’daki Müslüman cemaatlerin yerlerinden ayrılması, Anadolu Hristiyanlara yönelik saldırılara yol açtı. Nedenlerden biri intikam isteği idi. Bir de pratik neden vardı, çünkü kovulan her Hristiyan ailenin boşalan evine bir Müslüman muhacir aile yerleştirilmesi mümkündü.¹²

10 *Times*, 12 Temmuz 1912.

11 *Near East*, 25 Ekim 1912, s. 724.

12 Smith, *Ionian Visions*, s. 30-31 (alıntı); Toynbee, *The Western Question*, s. 138-39; Harry J. Psomades, *The Eastern Question*, s. 68, “yaklaşık 4 milyon kişinin Yunanistan’ı veya Yunanistan’ın işgal ettiği bölgeleri terk ettiğini” yazar. Toynbee, Balkan Savaşları’nda kaybedilmiş topraklardan sığınmış Müslüman muhacirlerle ilgili olarak Osmanlı Dahiliye Nezareti’ne bağlı Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umumiyesi’nden alınan rakamları verir: 1912-13’te Yunanistan’a 68.947 kilometrekare toprak kaybedilmiş, buradan 177.352 muhacir gelmiştir; 1914-15’te ise 53.718 kilometrekare kaybedilmiş, buradan 120.566 muhacir gelmiştir (s. 138).

Balkanlar'daki Osmanlı kayıpları çok büyüktü. İmparatorluk Avrupa'daki topraklarının % 83'ünü kaybederek 169.845 kilometrekareden 28.282 kilometrekareye inmişti. Müslüman nüfusun çoğu geride kalmıştı, ama bir bölümü de Anadolu'ya kaçmıştı. İmparatorluk "Avrupa'daki nüfusunun üçte ikisini" kaybetmişti. Daha sonra savaşın Balkanlar'daki etkisini araştıran Carnegie Komisyonu'na göre, Osmanlı İmparatorluğu'na topraklarının % 83'ü kalmış, Avrupa vilâyetlerindeki nüfusunun % 69'unu kaybetmişti.¹³ Olan biteni daha iyi algılamak için, Müslümanların savaş başladığı sırada Balkanlar'daki Osmanlı topraklarında en kalabalık topluluk olduğunu söylemek gerekir; Justin McCarthy'ye göre, Müslümanlar "en büyük dinî cemaati" oluşturuyordu.¹⁴

Osmanlı İmparatorluğu Balkan Savaşı'nın sonucu olarak küçüldüğü gibi, Yunan Krallığı da genişlemişti. Londra Antlaşması'na göre (30 Mayıs 1913), Yunanistan Osmanlı Makedonya'sının (Kavala dahil) büyük bölümünü, Güney Epirus'u (Yanya dahil), birçok Ege adasını ve uzun süredir peşinde koştuğu Girit'i almıştı. Toprakları % 68 artmış, nüfusu da 2,7 milyondan 4,4 milyona çıkmıştı; "bu açıdan Bulgaristan'la eşitlenmişti... Böylece büyük güçlerin hesaplarında pozitif olarak yer alacak kadar önemli bir devlet haline gelmişti."¹⁵ Bütün bu kazançlardan sonra, Yunanistan Kralı Konstantin'in gözü artık İstanbul'u kazanmaya dikilmişti. C. F. Dixon-Johnson'a Yunanistan'da oturan bir İngilizden gelen mektupta "üçüncü bir savaştan ve İstanbul üzerine yürümekten çok söz ediliyor. 'Bulgarların vurucusu' adıyla tatmin olmayan Kral Konstantin, Bizans tahtını kaybeden Konstantin'in doğrudan halefi iddiasıyla ortaya çıkarak XII. Konstantin unvanını benimsedi" deniyordu.¹⁶

Anadolu'daki Müslümanlar Rum karşıtı boykotu güçlendirirken, Müslüman ticaretini de teşvik etmişti. Boykotun hedefi, Müslümanları Rum tüccarlardan alışveriş yapmaktan caydırmak ve Müslüman ticaretini destekleyerek bir Müslüman-Türk tüccar sınıfı yaratmaktır. Çocuk dergileri gençleri ninnilerle boykot hakkında bilinçlendirmeyi bile denemişti.¹⁷ Batı Anadolu'daki Rumlar Makedonya'daki Müslümanlara uygulanan baskıya karşılık

13 Howard, *The Partition*, s. 33; Carnegie Endowment for International Peace (Carnegie Uluslararası Barış Vakfı), *The Report*, s. 418.

14 McCarthy, *Death and Exile*, s. 133-36.

15 T. A. Culoumbis, J. A. Petropoulos, H. J. Psomiades, *Foreign Policy Interference in Greek Politics*, s. 35 (alıntı); Howard, *The Partition*, s. 25-26; Paul Helmreich, *From Paris to Sévres*, s. 329-31.

16 C. F. Dixon-Johnson'un mektubu, "Greece and Turkey", *Near East*, 10 Ekim 1913, s. 663.

17 Cüneyd Okay, "İki Çocuk Dergisinin Rekabeti ve Müslüman Boykotajı", 42-45. Çocuklar bile seferber edilmişti.

baskı görmeye devam etti. Aubrey Herbert bu konuda Avam Kamarası'nda bir soru önergesi bile vermişti.¹⁸

Yunanlıların savaşta başta Ege adaları olmak üzere kazandığı topraklar nedeniyle İstanbul ile Atina arasındaki gerginlik, yerel Rumlarla ilişkileri etkileyen başlıca unsur haline geldi. Londra Antlaşması'ndan (30 Mayıs 1913) sonra, İstanbul basını Sakız (Thios) ve Midilli'nin (Mitylene) Yunanistan'a verilmesine karşı kolları sıvamıştı. Çanakkale'nin girişine hâkim olan bu adaların İstanbul ve imparatorluğun savunması için hayati öneme sahip olduğu düşünülüyordu. Basın Batı Anadolu'nun artık güvensiz hale geldiğini iddia ediyordu. Dixon-Johnson, 9 Ekim 1913 tarihli bir mektubunda şunları öne sürmüştü: "Khios, Mitylene ve Çanakkale'ye hâkim adalara sahip olmak, Türk imparatorluğunun devamı için hayati önemde. Bu adalar olmaksızın, Türkiye'nin durumu; Sicilya Adaları ve Wight Adası'nın, örneğin Almanya'nın elinde olması durumunda Büyük Britanya'nın içine düşeceği koşullara benziyor."¹⁹ Ankara, 1950'lerde Kıbrıs krizinin başında aynı stratejik iddiayı öne sürmüştü. Dixon-Johnson haklıydı: Sakız ve Midilli savaş durumunda önemli birer deniz üssü olacak ve İzmir'i açıkta bırakacaktı. Limni (Lemnos) ise, kıyı tarafından kapalı, doğal limanı ve Çanakkale'ye etkili bir biçimde hâkim pozisyonuyla daha da büyük bir stratejik değere sahipti.

Osmanlı Meclisi'nin eski mebuslarından Harisiyas Vamvakas (diğer adıyla Dr. Charles Vamvacas), Dixon-Johnson'ın iddialarına cevap vererek Yunanistan'ı savundu, Yunanistan'ın Anadolu'ya yönelik *irredenta* iddiaları olmadığını öne sürdü. 19 Aralık 1909'da yapılan ara seçimlerde Arnavutluk'taki Serfice'den Meclis-i Mebusan'a mebus seçilmiş ve Balkan Savaşla-

Meclis-i Mebusan'ındaki Rum mebusların en aktiflerinden olan hukuk öğretimi görmüş Harisiyas Vamvakas, yaptığı meclis konuşmalarında Osmanlı kültürünü çok iyi bildiğini ama kendini Osmanlı değil Yunanlı olarak gördüğünü dile getirmesiyle tanınmıştır.

¹⁸ Aubrey Herbert'in mektubu 30 Haziran 1913 tarihliydi, *Near East*, 4 Temmuz 1913, s. 247. Herbert Avam Kamarası'nda Somerset milletvekiliydi.

¹⁹ Dixon-Johnson'un mektubu, "Greece and Turkey", s. 663. Londra'daki Osmanlı Cemiyeti, aynı konuda Sir Edward Grey'e 28 Ocak 1914 tarihli bir mektup yollamıştı. Bkz. FO 371/2128/4327, mektuptan Salahi Sonyel söz eder, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, s. 278-79.

rı'na kadar mecliste görev almıştı. “İngiliz-Fransız Osmanlı Bankası ne kadar Osmanlıysa ben de o kadar Osmanlıyım” sözleriyle tanınan Yorgi Boşo Efendi kadar renkli bir dil kullanmamakla birlikte, Harisiyos Vamvakas kendisini Osmanlıdan çok Yunanlı gibi hissettiğini söylüyordu. Bu durum imparatorluktaki neredeyse bütün halklar için, hatta kendilerini dinleri ve kökenlerinin bulunduğu bölge, yani *memleketleriyle* özdeşleştiren Müslümanlar için bile doğrudu. Sadece yönetici seçkin kesimin –Müslüman, Rum, Ermeni, Arnavut, Yahudi veya Arap– üyesi olan az sayıda kişi Osmanlı kimliğini benimsemişti. 1919'da Harisiyos Vamvakas “İstanbul ve Boğazlar” başlıklı bir makalede, kendisini “İslâm yasası konusunda tanınmış bir otorite” olarak tarif etmişti.²⁰ İki kimlik –Osmanlı ve Rum– birbirini dışlamayabiliyordu: Osmanlı kimliği bir mirastı ve kültürel, Rum kimliği ise esas olarak dinsel. Vamvakas Osmanlı Türkçesini biliyor ve İstanbul'da kültürel olarak kendini evinde hissediyordu.

Anakaraya bu kadar yakın olan adalar Yunan denetimine girince, İttihadçılar Yunanlıların Anadolu'nun batı kıyısına, Çanakkale bölgesine kolaylıkla kara ordularını çıkarabileceği korkusuna kapıldı. Bunun sonucu olarak Bâbiâli yalnızca Müslüman köylüleri değil, tamamen sadık olarak kabul edilen bölgedeki Osmanlı Yahudilerini de silahlandırdı.²¹ İttihadçıların korkusu çok da abartılı sayılmazdı, çünkü Antant güçleri, 1915'te Gelibolu seferinde Yunan adalarını kullandılar.

Adalar konusundaki gerginlik, bir Yunan-Osmanlı deniz rekabetine yol açarak Müslüman-Rum ilişkilerini daha da bozdu. Balkan Savaşları sırasında *Hamidiye*'ye komuta etmiş olan Kolağası Hüseyin Rauf Bey (daha sonra Orbay), Ekim 1914'te Roma ve Londra'ya gönderildi. Görevi donanmayı güçlendirmek için savaş gemileri satın almak ve yabancı deniz subaylarını işe almaktı. Britanya ile 29 Ekim 1912'de bir deniz antlaşması imzalandı. Mart 1912'den itibaren Osmanlı donanmasını yeniden örgütlemekle görevli olan Amiral Arthur Limpus, antlaşmanın “yalnızca Türk donanmasının yeniden doğuş günü olarak değil... daha da önemlisi, Türkiye'de büyük bir endüstri kurmak için gereken gerçekten hayati bir çekirdek olarak” kabul edilebileceğini öne sürdü.²²

20 Dr. Charles Vamvakas (Harisiyos Vamvakas), “Constantinople and the Straits”, *Balkan Review* 1, 1919, s. 353-57. Yorgi Boşo Efendi de Arnavutluk'taki Serfice'den seçilmiş bir mebusu.

21 Konsolos Vekili Harris'ten Sir G. Lowther'a, Çanakkale, 26 Mart 1913, rapor Lowther'dan Grey'e yazılmış mektubun ilişigindedir, İstanbul, 9 Nisan 1913, Bilal Şimşir, *Ege Sorunu*, s. 574-75, 591-94.

22 Randolph S. Churchill, *Winston Churchill*, s. 624 (alıntı)-27. İlginç bir şekilde, Ağustos 1914'te

Atina ile gerginliklere rağmen, İttihadçılarla patrik arasında 1914 meclisine girecek Rum temsilcileri konusundaki pazarlıklar devam etti. İttihadçılar Pavlos Karolidis ve Emanuilidis Efendi'nin adaylıklarını onayladı. Ama Ermeni önderlerinin taleplerinin izinden giden patrik, İstanbul'dan üç Rum milletvekili istedi ve aday olarak da Pangiris Bey ile Vasili Orfanidis Efendi'yi önerdi. Ayrıca nispi temsil istedi.²³ Ertesi gün *Tanin* gazetesi, eğer imparatorlukta her milletin seçkinleri kendi temsilcilerini seçerse, devletin bir konfederasyona dönüşeceği yorumunu yaptı. Ermeni, Rum, Türk ve Arap unsurların her birine ayrı ayrı anayasa ve meclis gerekli hale gelecekti.²⁴

Balkanlar'daki savaşa ve Yunan vatandaşı Rumların Batı Anadolu'dan gidişine rağmen, krallığın uyruğu olan Yunanlıların varlığı önemli bir sorun olarak kaldı. Temmuz ayında *Near East*'in muhabiri şöyle yazdı:

Hâlâ Osmanlı egemenliği altında yaşayan yaklaşık 1.500.000 Yunanlı var. İzmir'de güçlü durumlar, ayrıca Aivali (Ayvalık), Brusa (Bursa) vilâyeti, Karamania (Karaman) ve Çanakkale'de yaşıyorlar. Sayıları artıyor; para kazanıyor ve biriktiriyorlar, Osmanlı rakipleri kadar iyi ziraatçılar, tüccar ve balıkçı olarak çok daha iyiler ve iletişimin iyileşmesiyle birlikte yeni demiryollarını izleyerek ve bütün önemli merkezlere ulaşarak benzin biriktirisi gibi genişliyorlar.²⁵

Mayıs 1914'te Çeşme Kaymakamı olan Hilmi Uran, kendisini sanki yabancı bir ülkeye gelmiş gibi hissetmişti. "Baskın dil Rumcaydı; Türklerin hepsi Rumca biliyor ve Rumlarla Rumca konuşuyordu. Başka türlü hareket etmek imkânsızdı çünkü Rumlar [muhtemelen Yunan uyruklular] bir kelime Türkçe bilmiyor ve öğrenmeye de gerek duymuyorlardı." Çeşme'de "Türkler, servete ve mülke sahip olan, ticaret ve sanayiye kontrol eden Rumların ekonomik baskısı altında ezilmişlerdi. 45.000 kişilik nüfusun 40.000'i Rumdu, Türkler azınlığı oluşturuyordu."²⁶

1914'te Mecliste 1912'de olduğu gibi bir liberal muhalefet olmamasına rağmen, İttihadçılar yine de Rum, Ermeni ve Arap önderlerle pazarlık etmek zorunda kalmıştı. 1914'te seçilmiş mebusların birkaçı İttihadçı değildi.

Britanya'nın Bâbiâli'nin ısmarladığı iki gemiyi teslim etmemesi, İstanbul'u Almanya ile daha yakın ilişkiye girmeye itmişti.

²³ *Tanin*, 10 Aralık 1913.

²⁴ *Tanin*, 11 Aralık 1913.

²⁵ "Constantinople Letter", *Near East*, 18 Temmuz 1913, 299.

²⁶ Hilmi Uran, *Hatıralarım*, s. 65-67. Uran, anılarını 1950'lerde yazarken muhtemelen siyasi nedenlerle abartıyordu çünkü o sırada Kıbrıs krizi büyümekteydi.

Çeşme 20. Yüzyılın başlarında önemli bir Rum nüfusu barındırıyordu. O yıllarda çeşitli yöntemlerle yapılan sayımlara göre ilçenin % 70-75'ini Rumlar geri kalanını ise Türkler oluşturuyordu. 1920'li yılların başında Çeşme.

1912'deki hatalarını tekrarlamak istemeyen İttihad ve Terakki muhalefeti zorlamak istememiş, hatta bağımsızların seçilmesine izin vermişti. Seçim Şubat 1914'te tamamlandı ve Meclis Mart ayında toplandı.

1914 başında İstanbul'daki Yunan maslahatgüzarı, Anadolu kıyısını Rumlardan temizleme politikasının ciddi sonuçlara yol açacağı konusunda hükümetini uyardı. Bu politikanın yeni bir savaş durumunda, Rum halkın Osmanlı ordusunun hızla seferber edilmesini engelleyebileceği ve çabuk hareket etmesini zora sokabileceği korkusuyla düşünüldüğünü yazdı. Baskının bir başka nedeni de Makedonya, Batı Trakya ve Balkanlar'daki Müslüman cemaatlerin kovulmasına karşı misilleme ve Rum topraklarına yerleştirilen Türk muhacirlerin eylemleri olabilirdi.²⁷

Tanın 24 Ocak 1914'te, Büyük Güçler'in coğrafi olarak anakaraya bu kadar yakın olmalarına ve Anadolu için sürekli bir tehdit oluşturmalarına rağmen adalar konusunda Atina'nın tarafını tutmalarından şikâyet ediyordu. Atina ile İstanbul arasındaki gerilim ve pazarlıklar süresince Rum halkı rehin haline düşürmüştü. Britanya'da yaptırılacak dretnotlar için para toplama

²⁷ Victoria Solomonides, "Greece in Asia Minor", s. 14-15, Yunan arşiv belgelerinden alıntı yapar. Ben yalnızca 2010'da *Greece in Asia Minor, 1919-1922* başlığıyla yayınlanan tezinden yararlandım.

amacıyla kurulan Donanma Cemiyeti artık sıradan insanları işin içine katmış ve Osmanlı-Yunan denklemine popülizmi sokarak onları politize etmişti. Hükümet, mantıklı bir çözüm yolu önerilirse, Atina ile bir anlaşmaya varmayı umarak zaman kazanmaya çalıştı. Ancak halk düzeyinde boykot devam ediyor ve “Türkiye Türklerindir” şeklinde bir basın kampanyası Rumları Anadolu’yu terk etmeye zorluyordu. “Yetkililer [resmi] bir boykot olmadığını, sadece vatandaşlarını Rumların elinde kalmasına izin vermektense iş dünyasına girmeleri için teşvik ettiklerini öne sürüyorlar. İş dünyasında karşılaştırmalı olarak az Türk var ve Yunanistan’ın Rumlara ciddi bir destek verdiği, onların da bütün servetlerini Türkiye’de edindiği söyleniyor.”²⁸

Yerel düzeyde boykot şiddete dönüşmeye başlıyordu. Konsolos Vekili Barnham İzmir’den yazdığı raporda Manisa gibi “her işi yapan Rum tüccarın” bulunduğu küçük kentlerde ve köylerde boykotun şiddete dönüştüğünü söylüyordu: Gayrimüslim dükkânlara girenler dövülmekteydi. Birçok kazada Ermeni ve Rumların durumu dayanılmaz hale gelmişti. “Bu boykot İttihad ve Terakki Komitesi’nin etkisinin doğal sonucu. Komitenin yolladığı kişiler her yerde halkı kışkırtıyor.”²⁹

Anadolu’da durum böyleyken, Balkan Savaşları sırasında kaybedilen topraklardaki Müslümanlar da zulme uğruyordu. 1908’de kurulmuş olan Bütün Hindistan Müslüman Cephesi’nin (All-India Muslim League) Londra şubesi bu zulmü ve Balkan devletlerinin fethettiği topraklardaki Osmanlı/Müslüman anıtlarının yıkılışını protesto ediyordu. Müslüman Cephesi İngiliz hükümetinden yıkımların önlenmesi için müdahale etmesini istedi. Bu arada Bâbiâli Büyük Güçler’e bir nota yollayarak 163.000 Müslümanın Yunan zulmünden kaçarak Osmanlı İmparatorluğu’na kaçtığını bildirmişti.

Balkanlar’daki Müslümanların durumunu bildiren *Near East*, Makedonya’daki Yunan yönetiminin Yunan köylülerin bazı bölgelerde daha yoksul Müslümanlara gösterdiği benzer tavrı engelleyemediğini, ayrıca Yunan hükümetinin Bulgar yanlısı Slavları haklarını hiç gözetmeden sürdüğünü yazıyordu. Bulgarlar da İskeçe (Xanthi) yakınında aynı şeyleri Yunanlılara yapıyordu. Büyük bir göç dalgası sürmekteydi, “Sırp topraklarından yaklaşık 90.000 kişi sürülmüş, Doğu Trakya’daki Bulgarlar da Türkler tarafından kovulmuştu.” Bütün hükümetler bugün etnik temizlik olarak tanımlanacak bir

28 İzmir muhabiri, “Constantinople Business Letter”, 12 Şubat 1914 tarihli, *Near East*, 20 Şubat 1914, 516.

29 Konsolos Barnham’dan Sir Louis Mallet’e, İzmir, 18 Şubat 1914, mektup Mallet’den Grey’e yazılmış İstanbul 26 Şubat 1914 tarihli raporun ilişikindedir, FO 424/251/188. Bu tür boykotları yöneten muhtemelen başkentteki önderlik değil, İTC’nin yerel şubesiydi.

işe girişmişti. Elçi Hans von Wangenheim'a göre, Rus Elçisi Giers "şu sırada Yunanlıların değil, asıl Makedonya'daki Türk köylülerinin zulüm kurbanı olduğunu bildirmişti."³⁰

Bâbîâlî'nin notasında, İstanbul ile Atina arasında savaş tehdidi devam ederken, yerel Rumları kitlelerin öfkesinden korumak için önlemler alındığı öne sürülüyordu. Nisan'da Bâbîâlî Anadolu kıyısındaki halkla Makedonya'daki Müslümanlar arasında nüfus mübadelesi yapılmasını önerdi. Konuyu tartışmak için İstanbul'da bir komisyon kuruldu ve Mayıs-Aralık 1914 arasında İstanbul'da toplandı. Savaş tehlikesi Büyük Güçler'in müdahalesiyle savuşturuldu. 28 Haziran 1914'te -Saraybosna'daki suikastin yapıldığı gün- Yunan Başbakanı Eleftherios Venizelos nüfus mübadelesi fikrini kabul etti ama Avrupa'da savaşın patlak vermesi nedeniyle uygulamaya geçilemedi.³¹

Diplomatik adımlar atılmasına rağmen, Rum cemaatiyle gerginlikler devam etti. Patrik Osmanlı Rumlarına yapılan kötü muameleden ötürü şikâyetle bulunurken, Osmanlı basını da Müslümanlara yapılan zulümle ilgili haberler yapıyordu. Patrik, boykot ve diğer şikâyetler nedeniyle adliye nezaretine bir nota gönderdiğinde küçük bir kriz patlak verdi. Nazır notada kullanılan dili saygısız ve saldırgan bularak yeniden yazılması için cevap vermeksizin patriğe geri gönderdi. Bu durum patriği kızdırdı, hatta kiliseden bazıları Bâbîâlî ile ilişkilerin kesilmesini önerdiler. Ama patrik ilişkilerin kopmasının Türklerin öfkesini yatıştırmayacağını ve cemaatin durumunu düzeltmeyeceğini belirterek reddetti. Sonunda sadrazam Mahmud Şevket Paşa müdahale ederek, nazırın saldırgan davranmak gibi bir isteğinin olmadığını açıkladı. Patrik de uygunsuz bulunan ifadeleri geri çekti, böylece durum normale döndü.³²

İstanbul'daki Yunan elçisi İngiliz büyükelçisine zulmün devam etmesinden yakındı ve Sir Louis Mallet, sorunu dahiliye nazırıyla görüştü. Talât ona "Rum göçünün durdurulması için kesin emirler verdiği ve kişisel olarak bazı Rum köylerine giderek köy sakinlerini yatıştırdığı" konusunda güvence verdi.³³ İzmir'deki Rus konsolosu Andrey Kalmikof, Rumların kıyı boyunca köylerden çıkarılarak iç kesimlere doğru sürüldüğünü ama çok azının öldürüldüğünü yazdı. Ermeniler de sistematik olarak öldürülüyordu, ama Rumlar üzerindeki baskı durmaksızın devam etti.³⁴

30 Wangenheim'dan Dışişleri Bakanlığına, 15 Haziran 1914, bu alıntıyı Frank G. Weber, *Eagles on the Crescent*, s. 56'da verir; ve "Minorities in the Balkans", *Near East*, 17 Nisan 1914, 755.

31 Solomonides, "Greece in Asia Minor", s. 17; Toynbee, *The Western Question*, s. 70; Ahmed Emin Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 199.

32 "Constantinople Letter", 3 Nisan 1914 tarihli, *Near East*, 10 Nisan 1914, 723-24.

33 Mallet'den Grey'e, İstanbul 15 ve 30 Nisan 1914, FO 424/252/55 ve 74.

34 Kalmykov, *Memoirs*, s. 258.

Patrik, Bâbiâli'ye Trakya'daki Rum halkın durumu konusunda da başvurdu. Bâbiâli, cemaatin korunması için önlemler alındığı konusunda güvence verdi. Bu arada halkı kitlesel olarak göçten vazgeçirmek için bölgeye Rum delegeleri gönderildi. Kilisenin Balkan Savaşları sonucunda cemaatinin % 50'sini kaybettiği düşünülüyordu.³⁵ Atina'nın İzmir'in Yunan kolonisi üyelerinin sürülmesine karşı yaptığı protestolar etkili oldu: Bâbiâli sürgünden etkilenenlerin dönmesine izin verdi.³⁶ Ama patrik baskıya devam etti, hatta Rusya'ya gideceği tehdidini savurdu: "Patrik Cenapları Kavakopulos V. Germanos (1913-1918) Rumlara verilen zararlar giderilmezse Ekümenik Patrikliğin İstanbul'daki varlığının bir anlamı kalmadığını ima etti. Bu durumda Patrik Athos Dağı'na (Aynaroz – yay. haz.) çekilebilir ama daha büyük bir ihtimalle Ortodoks dünyasının başı olan Rusya'ya gidebilir."³⁷

Bazı İttihadçılar patriğin gidişinin aslında imparatorluk için iyi olabileceğine inanıyordu. Diğerleri ise bunun ciddi sonuçlara yol açacağını, çünkü patriğin cemaati hizada tuttuğunu, Atina yanlısı ajitatörlerin önderliği ele geçirmesini önlediğini söylüyordu. Atina'nın aksine, patrik Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasında ve Rum nüfusunun kurtulmasında bir çıkar görmüyordu: "Bizans İmparatorluğu'nun yeniden kurulması isteğini canlı tutuyordu." Patrik ve destekçileri "İslâmî Osmanlı Devleti'nin gerilemesiyle umutlanıyor" ve "imparatorluğun Yunan-Hristiyanlar tarafından ele geçirilmesi" gibi "uzun süredir devam eden bir rüyayı" başarmayı umut ediyordu.³⁸ Bâbiâli ise patriğin gidişinin İstanbul ile St. Petersburg arasında gelişen dostça ilişkiyi bozmasından ürküyordu. Sonuçta Çarın Rusya'sı dinî bir ülkeydi ve patriğe yapılan muamele orada kamuoyunu alevlendirebilirdi.

Near East'in İstanbul muhabiri, Bâbiâli'nin nüfus transferleriyle ilgili başlıca hedefinin "askerî" olduğunu belirtmişti. Osmanlı Trakyası, toprak kaybından sonra "mümkün olduğunca Müslümanlar tarafından tutulacak büyük bir sınır kalesi" olarak görülüyordu. Ordunun politikası, başlıca yollar, demiryolları ve köprülerin çevresindeki bölgelerde Türklerin yaşamasını teşvik etmek, Rumları ise buralardan uzaklaştırmaktı. "Trakya'yı 60.000'in

35 *Near East*, 17 Nisan 1914, 787 ve 819.

36 "Reports from Izmir", *Near East*, 22 Mayıs 1914, 73.

37 "Constantinople Letter", *Near East*, 29 Mayıs 1914, 99 ve 5 Haziran 1914, 135 (alıntı). Alexandris, *The Greek Minority*, s. 23, V. Germanos'un (Sultan Reşad'dan) berat almış son patrik olduğunu yazar, "bir çeşit Bizans İmparatoru gibi hareket ediyordu... Patrikliğe Bâbiâli ile ilişkilerinde Yunancayı resmi dil olarak kullanma ayrıcalığı bile verilmişti."

38 Alexandris, *The Greek Minority*, s. 36-37.

üzerinde Rumun terk ettiği, yerlerine ters yönden gelen Müslümanların yerleştirildiği söyleniyor.”³⁹

Rum düşmanı ortamda İttihadçılar ilk kez 29 Mayıs 1914'te İstanbul'un fethini kutladılar. Büyükelçi Wangenheim'in tavsiyesi üzerine başkent belediyesi “günün nispeten sakin geçmesini” sağladı. İstanbul'un Rum cemaati ise geri kalmak istemeyerek Haziran başında Kral Konstantin'in doğum gününü kutladı. “Rumlar gürültülü bir gösteri yaptılar, hatta Alman elçiliğini selamladılar.” Bu arada patrik Bâbiâli'ye baskı uygulamayı sürdürüyordu; 10 Haziran'da “İstanbul'daki bütün okulları, ayrıca bir dizi kiliseyi” kapattı. İki gün sonra Atina Bâbiâli'ye bir nota vererek –bazıları bunu bir ultimatom olarak yorumladı– Ayvalık ve Edremit bölgelerindeki Rumlara yapılan baskıyı protesto etti. Notada mülklerin geri verilmesi ve zulme uğrayanlara tazminat ödenmesi isteniyordu.⁴⁰

Bâbiâli Yunan iddialarını yalanladı, ama bazı “talihsiz olayların” vuku bulduğunu kabul etti. Bunların nedeni, “Balkan devletlerinin işgal ettiği toprakları terk etmeye zorlanan binlerce ve binlerce insanın Türkiye'ye yerleşmeye geliyordu.” Bâbiâli de buna karşılık Makedonya'daki Türklere uygulanan baskıdan şikâyetçiydi. Dahiliye Nazırı Talât Paşa, yabancı elçiliklerin delegeleriyle birlikte Batı Anadolu'ya yaptığı turlarda, Rumların baskıya uğradıkları iddialarının yalan olduğunu tespit etmişti. Bâbiâli, Makedonya'da mukabil bir uygulama istiyordu. Bu arada Rum patriği savaş dedikodularını protesto etmek için bütün okul ve kiliseleri kapatmıştı.⁴¹

Meclis Mayıs ayında açıldığında, 243 mebusan oluşuyordu: 200 Müslüman, 20 Rum, 20 Ermeni ve 3 Yahudi mebus vardı. Daha az Rum bulunuyordu çünkü patrik Rum cemaatine belli bir temsil oranı tanınmadığı sürece seçimlere katılmayacağını belirtmişti. İttihad ve Terakki ise böyle bir güvence vermeyi reddetmişti. Padişahın açılış nutkunda 1911-12 olaylarından, ordunun cesaretinden, Osmanlı karşıtı Londra protokolünden ve Yunanistan'la pazarlıklar sonucu Ege adalarını geri alma ihtiyacından söz ediliyordu ama savaş tehditleri savrulmuyordu. Nutukta ayrıca askeri reform, güçlü bir donanma ve idarede daha fazla yabancı uzman gerektiğini belirtiliyordu.⁴²

³⁹ *Near East*, 5 Haziran 1914, s. 135.

⁴⁰ Wangenheim'dan Dışişleri Bakanlığına, 8 ve 13 Haziran 1914, alıntı Weber, *Eagles on the Crescent*, s. 55-56'da yer alır. Patrik, İstanbul'da kilise kapatma yöntemine 1890'da başvurmuştu. Protesto uluslararası çapta ilgi çektiği için Sultan Abdülhamid Rum milletinin geleneksel ayrıcalıklarını geri vermeye karar vermişti. Alexandris, *The Greek Minority*, s. 35.

⁴¹ *Orient* 5-25, 24 Haziran 1914, s. 241; ve İstanbul basınından alıntılar s. 241-42'de yer alır.

⁴² *Tanin*, 15 Mayıs 1914, s. 1.

Meclis başkanı seçildiğinde, Halil Bey'in (Menteşe) konuşması daha savaşçı ve irredantistti. Orduyu ve milleti yüceltmiş ve Meclise "hürriyet beşiği" Selânik'i, Manastır'ı, Koso-va'yı, Üsküdar'ı (Arnavutluk), Yanya'yı ve Ru-meli'yi hatırlamasını söylemişti. Sonraki nesil-ler bu yerleri fatihlerinden kurtarılacak toprak-lar olarak hatırlayarak büyütülmeliydi.⁴³

Haziran ayı boyunca İstanbul basını Yunanistan ile savaş tehlikesinden söz etti. Çanakkale'nin kapatılmak zorunda olduğunu çünkü Yunanistan'ın Boğazları ablukaya ala-cağını, ticarete zarar vereceğini, Avrupa'nın müdahalesini sağlayacağını ve adalara sahip olmak konusunda garanti elde edeceğini söyle-yerek uyarılarda bulundu. Basının yazdığına göre asıl sorun muhacirler değil adalardı. Atina muhacirleri gerilimi yükseltmek için bahane olarak kullanıyordu. Eğer adalar Yunanistan'a verilirse, Bâbüâli Aydın vilâyetini de vermiş olurdu. Yunanistan, Osmanlı Rumlarının ken-di çıkarları için çalışmasını sağlayarak karga-şaya yol açabilirdi. Yunanistan, Osmanlıların Britanya'ya ısmarladığı iki dretnot gelmeden önce harekete geçmek istiyor ve muhacir sorununu kullanı-yordu. Yine basın, 250.000 Müslümanın imparatorluğa kaçtığını ve Osman-lıların mağdur taraf olduğunu, ancak Atina'nın sanki kendisi kurbanmış gibi davranmaya devam ettiğini tekrarladı.⁴⁴

Alman elçiliğinden yollanan raporlarda 11 Haziran 1913'te suikaste kurban giden Mahmud Şevket Paşa'nın yerine gelen yeni sadrazam Said Ha-lim Paşa'nın, Arnavutluk ve Ege Adaları üzerinde Yunan ve Osmanlı iddiala-rını tartışmak üzere uluslararası bir konferans çağrısı yaptığını belirtiyordu. Böyle bir toplantıya hazırlık yapmak için zulüm öykülerini soruşturacak ve sorumluluğu saptayacak bir karma komisyonu Makedonya ve İzmir'e gön-dermek istiyordu. "Romanya ile Fransa hemen ilgilendiklerini belirttiler, Türkiye'nin Yunanistan'a karşı iyi niyetle hareket ettiği güvencesini verdi-

1913-1916 yılları arasında ABD'nin İstanbul'daki büyükelçisi Henry Morgenthau (1856-1946), çok yönlü bir diplomat olarak Osmanlı Devleti'nde azınlıklara özellikle Ermenilere yapılan baskılara ilişkin görüşleriyle tanınmıştır.

⁴³ Tanin, 20 Mayıs 1914, s. 14; Jacob Landau, *Pan-Turkism in Turkey*, s. 47.

⁴⁴ İstanbul basınından alıntılar *Orient*'te yar alır, 24 Haziran 1914, 241-42.

ler.” Mehmed Talât konuyu soruşturmak için 16 Haziran’da İzmir’e geldi, Temmuz başında İstanbul’a döndü. Talât, Büyükelçi Henry Morgenthau ile görüşmesinde Rumların sürülmesiyle ilgili “gayet açık” konuştu. Morgenthau Talât’ın “kırsal kesimdeki Rumları yurt dışına çıkarmak konusunda kararlı görünüyor, kenttekileri değil; buradaki Rumların Metropolitan tarafından toplanan vergileri Yunan Hükümetine verdiğini söyledi.”⁴⁵

Talât’ın dönmesinden sonra *Near East*, İzmir’deki durumun tehlikeli olduğunu yazdı çünkü İzmir basınının dinsel gerginlikleri alevlendirdiği, bunun da Rumların yerel memurlar, yerel İttihadçılar ve Müslüman muhacirler tarafından sürülmesine yol açtığı söyleniyordu. Ege adaları konusundaki Türk-Yunan anlaşmazlığı nedeniyle her iki cemaat de acı çekmişti. *Near East*’in İzmir muhabirine göre Rumlara yapılan muamele İTC’yi bölen bir siyasal ve ekonomik sorun haline gelmişti. Talât Bey, Harbiye Nazırı Enver Paşa, Bahriye Nazırı Cemal Paşa ve İzmir Valisi Rahmi Bey’in desteklediği şoven politikaya kesinlikle karşıydı. Aydın vilâyetine giderek baskılara son vermek isteyen Talât, 16 Haziran 1914’te vilâyete gelerek üç hafta geçirmişti. Gelişi Rum karşıtı basın kampanyasına son vermişti.⁴⁶

Near East muhabiri ayrıca yerel ekonomi açısından “Rum Sürgününün Sonuçları”nı da incelemişti. Yaklaşık 130.000 Rum Anadolu ve Trakya’dan göç etmişti. İş dünyası bundan zarar görmüştü. Göç işçi sayısındaki azalma hasadı da etkilemişti. Balıkesir ve Trabzon yöreleri de Rum karşıtı kampanyadan zarar görmüştü. Göç dışında yağmur da Anadolu’nun çeşitli yerlerinde tarımı kötü etkilemişti.

Bâbüâli ile patrik arasındaki pazarlıklar gerginlikleri azalttı. Patrik Rum okul ve kiliselerini açmayı kabul etti. Atina’nın çıkarlarından çok, kendisini eleştiren yerel Rumlardan etkilenmişti. Rusların da patriğe Yunan-Osmanlı sorununa yalnız kilisenin bakış açısından yaklaşmasını ve “Ortodoks Kilisesi’nin en eski kolunun, Doğu Hristiyanlığının Ana Kilisesi’nin çıkarlarını zedeleyecek gösterilerden kaçınmasını” tavsiye ettikleri söyleniyordu.⁴⁷

Patrik Temmuz ayında cemaatinin korunması için Rusya’ya çağrı yapıp bağımsız Ortodoks kiliselerine misyonlar gönderdiğinde, İstanbul basını çok içerledi. Rusya’daki otuz milyon Müslümanın müftüsünün halifeye veya İrlandalıların Papaya çağrıda bulunması halinde Rusya (veya Büyük Britan-

45 Weber, *Eagles on the Crescent*, s. 56-57, 14, 15, 16 ve 17 Haziran 1914 için Alman diplomatik belgelerinden alıntılar yapıyor; Heath Lowry, *The Story*, s. 33 (Morgenthau alıntısı).

46 “Letter from Smyrna”, 16 Haziran 1914, *Near East*, 26 Haziran 1914, 273 ve 3 Temmuz 1914, 303; Weber, *Eagles on the Crescent*, s. 57.

47 “Constantinople Letter”, 5 Temmuz 1914, *Near East*, 10 Temmuz 1914, s. 399.

ya'nın) nasıl tepki göstereceğini sordu. Türkiye yabancı elçiliklerin tercümanlarından oluşan bir soruşturma komisyonunun Anadolu'daki Rumların koşullarını incelemesine izin vermişti ki, Yunanistan da aynı şeyi Makedonya'da yapmalıydı.⁴⁸

Avrupa'daki kriz nedeniyle Temmuz ayında İttihadçıların başka kaygıları vardı, dolayısıyla boykota son vererek bölgede yeniden istikrar sağlamaya çalıştılar. Bâbîâli vilâyet yetkililerine bir genelge yollayarak boykota son verilmesini ve "Osmanlı milletinin çeşitli unsurları arasında ortaya çıkacak ciddi anlaşmazlıklara yol açacak her şeyi zorla önlemek" üzere talimat verdi. "Çeşitli halklar arasında huzursuzluk yaratabilecek boykot propagandası yapmak, yalan haberler yayınlayıp dağıtmakla suçlananlar... divanı harpte yargılanacak ve suçlu bulunurlarsa sert şekilde cezalandırılacaktı."⁴⁹

Osmanlı Devleti o kadar zayıftı ki (vilâyetler boykottan kaçınma talimatı almış olmasına rağmen) yerel Müslümanlar emre aldirmayarak ciddi şekilde boykot uygulamaya ve yerel Rumları korkutmaya devam ettiler.⁵⁰ Batı Anadolu'da bile İstanbul'un fazla bir ağırlığı yoktu. Bunları yazan *Near East*'in "geçici muhabirinin" ne kadar güvenilir olduğu açık değildi. İttihadçılar başkentteki duruma hâkimdi ama vilâyetlerde durum farklıydı. Özellikle Balkan Savaşları'ndan sonra terhis edilmiş askerler dağa çıktığı için eşkıyalığın önemli bir sorun haline geldiği Batı Anadolu'da durum ciddiye, doğudaki durum çok daha kötüydü. Orada aşiret reisleri neredeyse tamamen özerk ve denetim dışıydı. Üstelik yerel İttihadçılar bile İstanbul'daki Merkezi Umumi'nin talimatlarına uymuyor ve kendi çıkarları doğrultusunda hareket ediyordu. 1908'de durum buydu ve 1918'e kadar da böyle kaldı. Ermeni ve Rumların durumunun "Temmuz krizi"nden sonra nasıl geliştiğini tartışmadan önce, Arnavut, Osmanlı Yahudisi ve Arap seçkinlerine bakacağız.

⁴⁸ *Orient* 5/30, 29 Temmuz 1914, s. 298-99.

⁴⁹ "The Situation in Anatolia", 13 Temmuz 1914. *Near East*, 17 Temmuz 1914, s. 381.

⁵⁰ "Geçici bir Muhabir" ("An Occasional Correspondent") İzmir'den yazıyor, *Near East*, 24 Temmuz 1914, s. 412.

Arnavutlar

Costume Populaire (Elbise-i Osmaniye) albümünden;
değişik sınıflardan Yanya'lı Arnavutlar.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Arnavutlar bir millet oluşturmuyordu. Aşiret ve dinî bağılıklarla (Müslüman, Rum Ortodoks ve Katolik) bölünmüşlerdi ve dolayısıyla dinî cemaatlere bağıydılar. Yaşadıkları topraklar 1389'da fethedildiğinden, İstanbul halkı ve Anadolu'nun büyük bölümünden çok daha önce Osmanlı olmakla övünebilirlerdi. Arnavutlar Osmanlı tarihi boyunca önemli bir rol oynamışlardı. Osmanlı fetihlerinden önce Şkumbi Nehri'nin kuzeyinde Latin Katolikler yaşıyordu, Rum Ortodokslar ise nehrin güneyindeydiler. Fetihden sonra İstanbul Katolik kuzeye düşman oldu, çünkü burası papalığa ve Batı'ya bağılyken, Ortodoks Kilisesi Rum millet sisteminin parçasıydı, patriği İstanbul'daydı ve Osmanlı idari yapısının bir parçasıydı. Bu durum 1774'ten ve Rusya'nın Ortodokslar lehine müdahale hakkı kazandığı Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra bozuldu.¹

Tanzimat reformları (1839-1876) Arnavutluk vilâyetini etkiledi. Reformlar “nüfusu dine göre bölen *milletler* sisteminden başlıca kimlik ölçütünün dilsel ve kültürel hale geldiği yeni ve belirsiz bir gerçekliğe doğru geçiş” anlamına geliyordu.² 1848-49 civarında, Bâbîâli Arnavutluk'a yeni kurallar getirmeye karar vererek dolaysız vergi ve zorunlu askerlik hizmeti dayattı. Hem soylular hem de genel halk bu önlemlerden hiç hoşlanmadı. Bu genel bir ayaklanmaya yol açarak bölgeyi bir karışıklığa sürükledi.³

1 Stavro Skendi, “The History of the Albanian Alphabet”, s. 264-72; George W. Gawrych, *The Crescent and the Eagle*. Türkçede konu hakkındaki en iyi ve ayrıntılı tartışmalar Bilgin Çelik'in *İttihatçılar ve Arnavutlar*, Buke Yayınları adlı kitabında yer alır.

2 Piro Misha, “Invention of a Nationalism”, s. 33.

3 İsmail Kemal, *The Memoirs*, s. 8-9 ve devamı.

Balkanlar'daki diğer ulusal gruplar arasındaki gelişmeler de Arnavutlar üzerinde etkili oldu. Arnavutçaya olan ilgi Arnavut Birliği'nin (Prizren İttihad Cemiyeti) 1878'de kurulmasından sonra büyüdü; bu örgüt Berlin Antlaşması ile Karadağ ve Yunanistan'a toprak verilmesine karşı protesto olarak kurulmuştu. Bu olay ulusal duygunun gelişmesine ve Osmanlıların zayıflığının farkına varılmasına neden oldu. Arnavut Birliği durumdan faydalanarak daha fazla özerklik, daha fazla okul ve Arnavutçanın kendi yazısıyla birlikte kullanılmasını talep etti. 1879'da Arnavut Cemiyet-i İlmiyyesi İstanbul'da kuruldu ve "Kostantiniye Elifbası" yaygın olarak kullanılmaya başlandı.⁴

Başlangıçta Bâbîâli Arnavut milliyetçiliğini Balkanlar'da Yunan ve Slav yayılmasına karşı bir güç olarak destekledi. Ama kısa süre sonra hem Prizren Birliği hem de cemiyet kapatıldı. Bâbîâli, bütün imparatorluklar gibi "böl ve yönet" kartını kullandı ve Müslüman ve Hristiyan Arnavutlar arasındaki uçurumu sömürdü. Arnavut dili yasaklandı, okullar kapatıldı. Rum patriği bu politikayı desteklerken İngiliz ve Amerikalı misyonerler karşı çıktılar çünkü Britanya ve Yabancı İncil Cemiyetleri (British and Foreign Bible Societies) yeni dili destekliyordu. Avusturya-Macaristan da Slavlara karşı bir denge gücü olarak Arnavut milliyetçiliğinin tarafını tuttu.

Ekim 1896'da Arnavut milliyetçileri Büyük Güçlere dilekçe verdiler. Resmi Osmanlıca dilinin yanı sıra Arnavutçanın da öğretilmesi okullar açılmasını ve Arnavutluk'taki hükümet memurlarının Arnavutça bilmesini talep ettiler.⁵

Meşrutiyet devriminin kahramanlarından Kolağası Ahmed Niyazi Bey, Arnavut olmasına rağmen, büyük ihtimalle kendisini öncelikle Osmanlı olarak tanımlıyordu. Çoğu *başibozuk* olan bazı Arnavutlar da Sultan Abdülhamid'in sıkı destekçileriydi. Manastır'daki ayaklanmayı bastırması için İstanbul'dan gönderilen Şemsi Paşa bir meşrutiyetçi tarafından öldürüldüğünde, Britanya konsolosu şöyle yazmıştı: "Öldürülen paşanın mavzerlerle donatılmış, asker gibi giyinmiş ama bana söylenene göre orduya bağlı olmayan 30 kadar Arnavut'tan oluşan adamları bir eyleme girişebilirler diye şehirde büyük bir heyecan var. Bu başibozuk çetesinin efendilerinin intikamını almak istemelerinden korkulması için yeterince neden var."⁶ Arnavut askerleri, Arap-

4 Gawrych, *The Crescent and the Eagle*, s. 1 ve devamı.

5 Stavro Skendi, "Albanian Political Thought and Revolutionary Activity", s. 8; ayrıca bkz. Isa Blumi, "The Role of Education", s. 49 ve devamı.

6 Konsolos Eathcote'dan Barclay'e, Manastır, 8 Temmuz 1908, Barclay'dan Grey'e, Tarabya, 15 Temmuz 1908. FO 371/544/25086. Arnavutlar ve Makedonya ayaklanması üzerine bkz. Gawrych, *The Crescent and the Eagle*, s. 149-55.

larla birlikte, Abdülhamid'in saray muhafızlığı görevini de yapıyordu. 1908 devriminden sonra hükümet bunları yeni rejime sadık Anadolu birliklerle değiştirmek istediğinde padişaha sadık olanlar yeni gelenleri kovmuştu. Arnavut ve Araplara boyun eğdirmek için Makedonya'dan birlikler yollanmış ve Arnavut birlikler Kosova'ya gönderilmişti.⁷

Meşrutiyet Arnavut hareketi için bir itici güç oldu. "Devrimin ilk on ayında, Arnavutların haklarını savunmak üzere altmış iki Arnavut kültürel ve siyasal kulübü kuruldu. Bu milliyetçi ögenin dışında, Abdülhamid döneminden kalma ayrıcalıklarının sürdürülmesini talep eden 'gelenekçiler' de vardı."⁸ Çoğu Arnavut yönetimin merkezileşmesi ve modernleşmesinden hoşlanmıyordu çünkü bu bütün Osmanlılar gibi vergi ödemeleri ve askere gitmelerini gerektirdiği gibi, silahlarını da teslim etmeleri anlamına geliyordu.

Bir sayım yapılacağını açıklanması, Arnavut ayrıcalıklarına karşı bir tehdit ve zorunlu askerlik hizmetinin başlangıcı olarak görüldü. Vali Hazi-ran 1909'da vergilendirmeye dayanak olarak mülklerle ilgili bir kayıt defterinin tutulacağını açıklayınca bir ayaklanma başladı. İstanbul'daki merkezî hükümet baskı politikasına başvurdu. Asiler, "kadim hakları ve geleneklerini" ortadan kaldıracığını düşündükleri Jöntürk rejimine karşı bir birlik kurdular.⁹

Meşrutiyet devriminin amaçları henüz bilinmiyordu, ama Arnavutlar "Türk [Osmanlı] imparatorluğunun diğer halklarıyla aynı haklardan yararlanmaları" gerektiğine inanıyordu. Bu haklardan biri de ulusal dilin kullanılmasıydı. 14 ve 22 Kasım 1909'da hangi alfabenin kabul edileceğine karar vermek için toplantılar yapıldı. "Kostantiniye alfabesinin" kullanılmasına karar verildi. Bu karar "Müslüman ve Hristiyanları ortak mirasları konusunda daha da bilinçlendirmeye katkıda bulundu."¹⁰ Bu karar İTC'nin imparatorluğu birleştirme hedefine karşıydı. İslâmiyet'i bir araç gibi kullanan İstanbul, Osmanlı alfabesi lehine yoğun bir propaganda başlattı.

İTC 23 Temmuz 1909'da Osmanlı Arnavut Meşrutiyet Komisyonu'nu kurdu. Komisyonun kongresi Dibir/Debra'da yapıldı. Kongre Arnavutçanın okullarda okutulmasına, ancak alfabe kullanımının bir seçim meselesi olduğuna karar verdi.¹¹ Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın bir Arnavut mebusa söylediği gibi: "Hükümet Latin harflerinin benimsenmesi isteğini Türkiye'den

7 Ali Cevat, *İkinci Meşrutiyetin İlanı*, s. 44-45; *Tanin*, 7 Nisan 1909.

8 Skendi, "Albanian Political Thought and Revolutionary Activity", s. 19.

9 A.g.m., s. 23.

10 Skendi, "The History of Albanian Alphabet", s. 177.

11 A.g.m., s. 279.

Arnavutluk bağımsızlık hareketinin öncülerinden, Avlonyalı İsmail Kemal Vlora (1844-1919), Arnavut milliyetçisi bir mebus olarak İttihad ve Terakki'ye karşı mücadele etti. 1912'de bağımsız Arnavut Devleti'nin ilk başkanlığına getirildi.

kopmanın ilk adımı olarak görüyor... Hükümet Latin alfabesinin kabul edilmesini önlemek için her şeyi yapmalıdır ve yapacaktır.”¹²

Arnavutlar arasında merkezileşmeye karşı muhalefet gittikçe militanlaştı. Nisan 1909 başlarında İpek sancağında bir ayaklanma başlayınca İstanbul sıkıyönetim ilan etmek zorunda kaldı. Yerel halk sadece Arnavutça ile ilgili talebi desteklemekle kalmıyor, Arnavut kentlerine giren mallardan alınan “oktruva” denilen vergiye de karşı çıkıyordu. Görüşmeler sonucu çatışmalara bir süre ara verildi. Avlonya'nın Arnavut mebusu ve Arnavut özerkliği hareketinin sözcüsü İsmail Kemal Vlora, Meclis'te asileri ve davalarını savunarak gerici olmadıklarını öne sürdü. Ancak halkın meşrutiye olumlu gözle bakmadığını çünkü yeni rejimin vilâyete bir yarar sağlamadığını belirtti.¹³ 26 Nisan'da Arnavut mebuslardan oluşan bir heyet sadrazamı ziyaret ederek hükümetin

çarşımalara son vermek üzere özel bir heyeti bölgeye göndermesini istedi. Ama sadrazam Kâmil Paşa teklifi reddederek, böyle bir hareketin zaaf belirtisi olarak görüleceğini öne sürdü.¹⁴ Nisan sonunda, basit bir çatışma gibi görünen hareket, tam bir ayaklanmaya dönüşmüştü.

31 Mayıs'ta Manastır'daki Demokrat Fırkası'nın kulübü kapatıldı ve üyelerinden bazıları tutuklandı. Kulüp, asileri desteklediği için gerici bir örgüt gibi tanıtıldı. Bu grubun Makedonya'da popülerliğinin artması ve rejimin politikalarına karşı eleştirel tutumu nedeniyle İttihadçıların düşmanlığı gittikçe arttı. Söz konusu grup, hükümete ve İTC'nin iktidar tekeline karşı çıktığını saklamıyordu.¹⁵ Kasım 1908'de Müslüman, Katolik ve Ortodoksları temsil eden bir Arnavut Milli Kongresi Manastır'da toplandı. Arnavutluk'taki huzursuzluk 1909 ve 1910 yıllarında devam ederek 1910 ve 1911'deki ayaklanmalara neden oldu. İTC'nin yıllık kongresi Ekim 1910'da Selanik'te top-

¹² Pallacini'den Aehrenthal'a, İstanbul, 16 Mart 1910, alıntı a.g.y., s. 283.

¹³ Times, 12 Nisan 1909.

¹⁴ Tanin, 27 Nisan 1909.

¹⁵ Konsolos Vekili Geary'den Lowther'a, Manastır, 2 Haziran 1910, Lowther'dan Grey'e, no. 166, İstanbul, 7 Haziran 1910, FO 371/1010/20903.

landığında, Arnavut delegelerin yokluğu kuşku uyandırıcıydı.¹⁶ Bu, süregelen karışıklıkların bir yansımasıydı. *Times* (25 Nisan 1911) Arnavutluk'a müdahale etmesi için Avusturya'ya çağrı yapıldığını bildirdi. Avusturya'daki *Vaterland* ve *Reichspost* gibi Katolik gazeteler, isyan halindeki Katolik Malisya'yı (Malisör isyanı) desteklemek için doğrudan veya dolaylı olarak Avusturya-Macaristan'ın bölgeye müdahale etmesi için çağrıda bulunuyordu. Başlangıçta Bâbiâli, Müslüman Arnavutlarla mücadele ediyordu. Ama özellikle kordolu komutanı Şevket Turgut Paşa, teslim olmazlarsa Katolik köylerini yakacağı tehdidini savurunca, yabancı müdahalesi tehdidiyle birlikte dinsel öge de işin içine girmişti.

Şevket Turgut Paşa Katolik köylerini yakmadı, herhangi bir yabancı müdahale olmadı ve mücadele devam etti. Ama Osmanlılar Yemen'deki isyandan da daha ciddi bir başarısızlığa uğradılar. İttihadçıların siyasal konumu zayıflarken liberal muhalefet gittikçe güçlendi. Sonuç olarak Bâbiâli geri adım attı ve önemli tavizler verdi, Arnavutluk'ta Latin alfabesinin kullanılmasına izin verirken sıkıyönetim de kaldırıldı.¹⁷

5 Haziran 1911'de padişah V. Mehmed Reşad, iki oğlu, sadrazam, dahiliye ve bahriye nazırlarıyla birlikte Makedonya'da bir geziye çıktı. Amacı Müslüman halkla barışarak isyanı sona erdirmektir. Selanik'e 7 Haziran'da, Üsküp'e 11 Haziran'da, Priştine ve Kosova'ya 16 Haziran'da ulaştı. Padişah Kosova ovasında cuma selamlığına çıktı. Sultan I. Murad'ın mezarında Osmanlıların 1389'da Sırlara karşı kazandığı zaferi kutlayarak, yaklaşık 100 bin Arnavut aşiret üyesiyle birlikte namaz kıldı. Sultan önceki yıl isyana katılan herkes için af ilan etti. Asiler şimdi din temelinde bölünmüşlerdi. Ertesi gün İşkodra'da Şevket Turgut Paşa da on gün içinde teslim olacak asilerin affedileceğini duyurarak askeri harekâtlar sırasında yıkılmış veya hasar görmüş bütün evlerin yeniden inşa edileceğine söz verdi. Arnavutların örf ve âdetlerine karışılmayacağı konusunda da vaatlerde bulunuldu. Bu tavizleri veren Sultan Reşad, Manastır ve Selanik üzerinden 24 Haziran'da İstanbul'a döndü.¹⁸ Gezi sırasındaki dinî törenler, özellikle Kosova'daki Cuma namazı İslâmî duyguları uyandırmak için tasarlanmıştı çünkü "Osmanlı vatanseverliği Arnavutların

16 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, s. 199; ve M. S. Anderson, *The Eastern Question*, s. 276.

17 *Times*, 3 Mayıs 1911.

18 *Tanın* ve diğer İstanbul gazeteleri, 6 Haziran 1911 ve sultanın gezisi hakkında sonraki geniş haberler. Geziyle ilgili özel olarak Osmanlı pulları çıkarılmıştı. Bkz. Ahmad, "Postage Stamps, Politics and Ideology in the Late Ottoman Empire"; Kristo Fasheri, *The History of Albania*, s. 169-70; ve Erik Jan Zürcher, "Kosovo Revisited".

kalplerinde sönmeye başlamıştı.”¹⁹ Slobodan Miloseviç, Sırp ulusal duygusunu uyandırmak için 1989’da buna çok benzeyen şeyler yapacaktı.

Osmanlı basını padişahın gezisini büyük bir başarı olarak tanımladı ve İTC’nin devrimden beri kaybettiği prestiji geri kazandığını iddia etti. İTC gezideki bütün tören ve kabullerde önemli rol oynamış ve tur boyunca Sultanı imparatorlukta güçlü bir öge olarak sunmak için elinden geleni yapmıştı. Amaç, komiteye karşı sık sık yapılan, sultan-halifenin otoritesini zedeleme politikası güttüğü suçlamasını yalanlamaktır.

Ama her şey yolunda değildi. Osmanlı İmparatorluğu’ndaki gelişmelerin zeki gözlemcisi Wilfred Scawen Blunt, 11 Haziran 1911’de günlüğüne şu notu düşmüştü: “Arnavutluk içten içe kaynıyor, Katolik Mirdotlar isyana katıldılar ve Avusturya Hükümeti Türkiye’ye ılımlı bir uyarıda bulundu.” Ancak Blunt Avusturya’nın uyarısının fazla ciddiye alınmasının gerekmediğini, Almanya’nın Türkiye’ye verdiği desteğin arttığını belirtiyordu.²⁰ Bir kere daha Osmanlılar, Viyana tarafından desteklenen Arnavut Katolikler adına yabancı müdahalesinden korktular. Avrupa müdahalesi beklentisi, Arnavut asilerin baskıyı sürdürürlerse dış yardımın eli kulağında olduğuna dair inançlarını daha da besledi. Ancak müdahaleden korkan Osmanlılar asilere taviz vermeyi sürdürdü.

Temmuz 1911 başında Bâbüâli ordu tarafından verilen hasar için tazminat önerdi, bazı Malisörlerin silahlarını korumasına izin verdi ve askeri hizmet, eğitim ve vergi konusunda tavizler tanıdı. Asiler tavizleri bir tuzak olarak görerek uluslararası garanti olmazsa silah bırakmayı ve boyun eğmeyi reddettiler.²¹

Buna karşılık Arnavut milliyetçiler de yedi talepte bulundu:

1. Dinlerinin, örf ve âdetlerinin garanti altına alınacağı konusunda söz verilmesi.
2. Ulusal varlıklarının kabul edilmesi, özgür seçimler, kendi dillerinin kendi dinî önderleri tarafından öğretileceği okullar kurma ve yaşatma hakkının tanınması.
3. Vilâyet yönetiminin yeniden örgütlenmesi.

¹⁹ Kont Leon Ostrorog, *The Angora Reform*, s. 51-52; Halil Menteşe, “Eski Meclisi Mebusan Reisi Halil Menteşe’nin Hatıraları,” İsmail Hami Danişmend, *İzablı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, s. 383-84; Frasheri, *The History of Albania*, s. 169-70. Ali Canip Yöntem, “Bizim Selanikte bir Gezinti”, s. 328-30 (alıntı).

²⁰ Wilfred Scawen Blunt, *My Diaries* (11 Haziran 1911 tarihli notlar).

²¹ *Times*, 3 Temmuz 1911.

4. Arnavutların üst düzey yönetim ve yargı görevlerine atanması.
5. Reformların uygulanması için bir umumi müfettiş tayin edilmesi.
6. Arnavutçanın resmi dil olarak kullanılması.
7. Özel gelirler ve mali kontrolün vilâyetlerine verilmesi.²²

23 Haziran'da Arnavutlar, Karadağ'da Gerçe'de İsmail Kemal ve Luigi Garakugi önderliğindeki bir toplantıda onaylanan bir muhtırayı Bâbiâli'ye verdiler. Vilâyetleri için yine özerklik ve Büyük Güçler'in garantisini istediler. Bâbiâli bu talepleri reddetti ama Ağustos 1911'de başka tavizler verdi. Sonuç olarak bir uzlaşma anlaşması imzalandı. Şimdilik gergin bir ateşkes yapılmıştı. Arnavutlar köylerde silahlarını koruma hakkını elde ettiler ama kasaba ve pazarlarda silah taşımayacaklardı. Kendi dillerini kullanacaklar, Latin alfabesi de okullarda öğretilenkti. İsyandan en çok zarar gören sancaklara iki yıllığına vergi affı tanındı ve Bâbiâli yeniden inşa için fon ayırdı.

Önde gelen İttihadçı önder ve Edirne mebusu Hacı Adil Bey, her ikisi de Makedonya sorununu bilen R. W. Graves ve Yarbay Foulol adlı iki yabancı uzmanla birlikte Makedonya'ya gönderildi. Onlara bölgeye aşina bir grup Türk memur eşlik ediyordu. Hacı Adil Bey tam yetkiliydi: Hükümet –Harbiye Nazırı dahil– bütün yetkiyi ona devretmiş, gereken önlemleri hemen alması için izin verilmişti. Ayrıca vilâyetin yüksek düzeydeki memurlarını görevden almak gibi aslında sadece padişah fermanına bağlı bir yetkiye de sahipti. Hacı Adil'in programında jandarmanın yeniden örgütlenmesi, iletişimin iyileştirilmesi, okul yapımı, Arnavut aşiretlerine taviz verilmesi ve toprak meselesinin halledilmesi bulunuyordu. Gezi en az üç ay sürecek şekilde planlanmıştı çünkü Hacı Adil yetkilendirildiği işin nasıl geliştiğini gözlemek ve denetlemek istiyordu.

Önce Edirne valiliği, sonra iki kez Dahiliye Nazırlığı yapan, bir dönem İttihad ve Terakki'nin genel sekreteri olan Hacı Adil (Arda) (1869-1935), Mütareke'de Malta'ya sürüldü, daha sonra Milli Mücadele'ye katılarak, Cumhuriyet döneminde de önemli görevler üstlendi.

22 *Times*, 10 Haziran 1911 ve 13 Ağustos 1912 (talepler); Frasheri, *The History of Albania*, s. 266 ve devamı.

Müslüman milletin bir parçası olan Arnavut Müslümanlar da, gayrimüslim milletleri taklit ederek taleplerde bulunmaya ve Avrupa'dan kendi istekleri için destek istemeye başlamıştı. Müslümanları temsil eden hırslı bir kişiliğe sahip İsmail Kemal, Mayıs ayında Büyük Güçler'in konsolosluklarına ve Bâbiâli'ye bir muhtıra verdi. Arnavutluk sınırlarının belirlenmesini, Arnavut bayrağının Bâbiâli tarafından tanınmasını, önde gelen bir Arnavut'un vali tayin edilmesini, Arnavut memurların Türkçe konuşan memurların yerini almasını, Arnavutçanın vilâyetin resmi dili olarak kabul edilmesini ve bütün bu reformların Büyük Güçler tarafından güvence altına alınmasını istedi. Muhtıradaki, Arnavutluk'un bundan böyle vergi ödemeyi veya orduya asker vermeyi reddedeceği belirtilmişti; 1908 devriminden önce Arnavutlar bu iki zorunluluktan da muaftılar. Sultan Abdülhamid, Arnavutların silah taşımaya izin vermişti, bu nedenle aşiretler doğal olarak meşrutiyet rejiminin dayattığı silahsızlanmadan hiç memnun değillerdi. Arnavut eşraf yeni rejimin geleneksel haklarını zedelemeye çalıştığını iddia ediyordu.²³

Arnavutlar İstanbul'daki çalkantılı siyasal ortamdan ve Osmanlı Devleti'nin zayıflığından yararlandı. İtalya ile savaş, siyasal hayatı büyük bir karışmanın içine sokmuştu. On iki subay ve altmış üç askerin hükümetin vatani sattığı iddiasıyla firar ettiği Manastır garnizonundaki ayaklanmaya cevap olarak Meclis, 1 Temmuz'da subayların politikaya karışmalarını yasaklayan bir kanunu onayladı.²⁴ Ama bu İttihadçı karşıtı hareketin büyümeye devam etmesini önleyemedi.

İttihadçılarla liberaller arasında gittikçe artan düşmanlık, Arnavut politikalarında da yankı buldu. Konsolos Vekili Peckham, Üsküp'ten yazdığı 29 Haziran 1912 tarihli raporunda, İTC karşıtı ve liberal Arnavutların yayınladığı bir muhtıradaki şöyle yazıldığını belirtiyordu: "Bütün medeni dünya ve özellikle Osmanlı dünyası, Arnavutların Osmanlı meşrutiyetinin kurulması için verdiği hizmeti bilmektedir. Arnavutlar hilafete ve Osmanlı anavatanına hiçbir şeyin sarsamayacağı bir sadakatle bağlıdır ve bağlı kalmaya devam edecektir. Eğer isyan bayrağını kaldırdıysa, bu sadece Arnavutluk için değil, Anavatanı da kurtarmak içindir." Muhtıranın iddiasına göre, Arnavutlar silahlıydı çünkü Jöntürk hükümetinin "melun ve alçak politikası" eninde sonunda imparatorluğun istilasına yol açacaktı. "Birkaç cahil sonradan görme" büyük Osmanlı İmparatorluğu'nu "yıldırım hızıyla mahva sürüklüyor-

²³ *Times*, 28 Mayıs 1912.

²⁴ Hüseyin Cahid, "Harbiye Nazırının Nutku", *Tanin*, 2 Temmuz 1912.

du.” Eşraf bu durumu düzeltmek için hiçbir şey yapamayacağını fark etmiş, dolayısıyla yerel ihtiyaçlara göre harekete geçmeyi gerekli görmüştü.²⁵

Askeri müdahaleye zemin hazırlamak için 14 Temmuz’da Yakova Belediyesi’nden 14 memur ve sivil padişaha İTC karşıtı bir telgraf göndererek şöyle dediler:

Son dört yıldır hükümeti oluşturan beceriksizler imparatorluğu tasfiyenin sınırına getirmiştir. Son olarak bu klik hükümetin gücünü kullanarak, ülkeye denetimsiz olarak el koymak üzere yeni bir meclis kurmak için meclisi dağıtmıştır. Halife olarak siz imparatorluğun felakete doğru sürüklendiğini görüyor olmalısınız. Meclisi derhal dağıtmak ve halkın isteği doğrultusunda yeni mebusların tekrar seçilmesini emretmek yetkisine sahipsiniz. Henüz işleri düzeltmek için zaman varken taleplerimiz karşısında ilgisiz ve hareketsiz kalırsanız, kan gölüne dönen Arnavutluk’un başka bir devletin himayesine geçeceğini göreceğiniz günler uzak değildir.²⁶

Ayıklanma askeri müdahaleye yol açtı. Küçük Said Paşa hükümeti 17 Temmuz 1912’de istifa etmek zorunda kaldı, bu olay İTC’nin inişe geçtiğinin işaretiydi. Cemal Paşa’nın hatıralarında yazdığına göre, hükümeti düşüren Halaskâr Zabitan Grubu orduda öyle bir anarşi yaratmıştı ki, Arnavutluk, İzmir ve Çanakkale’deki birlikler isyan halindeydi.²⁷ Ordu içinde popüler ve politikadan uzak Gazi Ahmed Muhtar Paşa’nın kurduğu yeni liberal, İttihadçı karşıtı kabine zor tercihlerle karşı karşıya kaldı: Mali yıkıma neden olan İtalya ile savaşı sona erdirmek; Arnavutları yatıştırmak; Makedonya’da ordu içindeki çalkantıyı yatıştırmak; hazineyi yeniden doldurmak ve faaliyetleri endişeye yol açmaya başlayan Balkan devletlerine karşı diplomatik önlemler almak zorundaydı.

Ahmed Muhtar Paşa kabinesi Arnavutları yatıştırmak ve isyana son vermek için önlemler aldı. Görüşmeler 3 Ağustos’ta başladı. Arnavutları temsil eden Priştineli Hasan Bey, Haziran 1911’de tasarlanana benzeyen bir reform programı talep etti. Program, başka on bir noktanın yanı sıra, vilâyette yargı yönetimi için özel bir sistemin başlatılmasını içeriyordu. Arnavutların askerlik hizmeti Avrupa vilâyetlerinde barış olduğu zaman etkilenmeyecekti. Talepler ayrıca yetkin, dürüst ve Arnavutça konuşan tecrübeli memurların atan-

25 Konsolos Vekili Peckham’dan Genel Konsolos Lamb’e, Üsküp, 19 Haziran 1912, ilişkikte, Lowther’dan Grey’a, 565C, İstanbul, 1 Temmuz 1912, FO 1481/28718.

26 *Times*, 18 Aralık 1912.

27 Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 263 ve İngilizce çevirisi: Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman*, s. 355.

Arnavutluk bağımsızlık hareketinin önemli isimlerinden Priştineli Hasan ya da Hasan Priştine (1873-1933)

masını, Yanya, Manastır, İşkodra ve Kosovo'da Selânik'tekine benzeyen ziraat mekteplerinin açılmasını, bilim ve din konusunda uzman okulların sayısının artırılmasını, okullarda birkaç dilin öğretilmesini, yol ve demiryollarının yapılmasını, özel okul açmak için tam özgürlük tanınmasını, nahiyelerin yeniden örgütlenmesini, İbrahim Hakkı Paşa ve Said Paşa'nın yargılanmasını, genel bir af ilan edilmesini ve Arnavutlara silahların geri verilmesini de içeriyordu. Bâbiâli bu on iki talepten onunu kabul ederek sadece eski sadrazamların yargılanması ve silahların Arnavutlara geri verilmesi talebini reddetti.²⁸ Ama artık İttihadçılar düşürüldüğüne ve liberaller iktidara geldiğine göre, bütün Arnavut taleplerini yerine getirme isteği de yok olmuştu ve görüşmeler kesildi.

Bu tavizlere rağmen Arnavutlar Bâbiâli'den daha fazlasını elde etmek için yeni bir ayaklanma başlattı. Ama Bâbiâli buna orduyu göndererek cevap verdi, 12 Ağustos'ta askerler Üsküp'ü ele geçirdi. Yunanistan, Karadağ, Sırbistan ve Bulgaristan'ın oluşturduğu Balkan ittifakından korkan Arnavutlar ve Bâbiâli, uzlaşmaya karar vererek o ana kadar zaten kabul edilmiş tavizlerle yetindiler. 8 Ekim'de Balkanlar'da savaşın patlak vermesi ve ardından Osmanlı ordularının uğradığı hezimetten sonra Arnavutlar tek yanlı harekete geçtiler. 28 Kasım 1912'de Arnavut eşraftan oluşan bir meclis, Arnavutluk'un bağımsızlığını ve yansızlığını ilan etti. Geçici bir hükümet oluşturduktan sonra Arnavut bayrağını çektiler, İsmail Kemal'i başkan ilan ettiler. Avusturyalılar, Sırpların Adriyatik'te bir liman elde etmesini önlemek için Arnavutluk'un kuruluşunu desteklediler.²⁹ Bu kararlar Çatalca hattında savaş sürerken ve İstanbul Bulgar ordusu tarafından işgal edilme tehlikesi altındayken verilmişti. Savaş 17 Kasım 1912'de başlamıştı ancak Osmanlı ordusu Çatalca hattında direndi ve 16 Nisan 1913'e kadar savaşmaya devam etti. Bu arada Sırp Priştine'yi (22 Ekim), Üsküp'ü (26 Ekim) ve Manastır'ı (18 Kasım) ele geçirmişti.

²⁸ *Times*, 13 Ağustos 1912.

²⁹ *Times*, 29 ve 30 Kasım 1912; Frasheri, *The History of Albania*, s. 174-79.

Mart-Nisan 1913'te Balkan krizini son erdirmek için düzenlenen Londra Konferansı'ndaki pazarlıklar sırasında, Büyük Güçler'in elçilerinin Arnavutluk'a Osmanlı egemenliği altında özerklik önerdikleri söylendi. Ama sadrazam Mahmud Şevket Paşa, beş yüz yıllık egemenliğin, ülkesini sık sık, feci ve pahalı seferlere sürüklemekten başka bir işe yaramadığını belirterek öneriyi kesinlikle reddetti.³⁰ Londra Konferansı, Karadağ ile Yunanistan arasında uzanan bağımsız bir Arnavutluk yaratarak yeni bir devlet ve milletin ortaya çıkışını sağladı. Bâbîâli bu oldubittiyi kabul etti ve zor koşullar altında elinden gelenin en iyisini yapmaya karar verdi.

Balkan Savaşları'ndan sonra Bâbîâli bölgede Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan'ın hırslarının önüne geçecek bir müttefik daha kazandı. Güçlü bir Arnavutluk, özellikle eğer Müslüman bir devlet başkanı tarafından yönetilirse bu amaca çok iyi hizmet edebilecekti. Bâbîâli Osmanlı Harbiye nazırı olarak görev yapmış olan Arnavut Ahmed İzzet Paşa'yı önerdi. Bu fikri popüler hale getirmek için Temmuz 1913'te Arnavutluk'a Arnavut kökenli bir Osmanlı delegasyonu yollandı. İsmail Kemal bile İstanbul'la Sırbistan ve Yunanistan'a ortak saldırı için gizli bir antlaşma imzaladı. Ama bu antlaşma ifşa edildiğinde, 22 Ocak 1914'te istifa etmek zorunda kaldı.³¹

Yeni kurulan Arnavutluk'ta siyasal koşullar istikrarsızdı. Fransızlar yeni devletin yaşayamayacağını öngörerek Rusya ile birlikte kurulmasına karşı çıkmışlardı. Fransa ve Rusya Arnavutluk'u Yunanistan ile Sırbistan arasında paylaştırmak istiyordu; Ama Berlin tarafından desteklenen Viyana buna direnerek görüşünü kabul ettirmişti. Böylece Viyana Arnavutluk'un fiili hamisi haline geldi.³² Müslüman önderlerin egemen olduğu feodal eski Osmanlı kuzeyiyle Müslüman ve Hristiyanların birlikte yaşadığı daha ileri olan güney arasında gerilim ve çatışma vardı. Güney toprak sahiplerinin mülklerine el koyarak toprak reformu yapmaktan söz ediyordu. Kuzeydeki güçlerin başındaki Esad Paşa, Elbasan şehrini güneyli birliklerin elinden aldı. Bu karışa sırasında İsmail Kemal Vlora, İstanbul'la entrikalar kurarak Büyük Güçler'in adayı olan Wied prensinin yerine Müslüman bir prensi başa geçirmek için uğraşıyordu. Yunanistan'ın bölgeyi boşaltmasına rağmen Yunan çeteleri Aşağı Arnavutluk'ta faaldi.

30 Esad Pasha, "My Policy for Albania", s. 330; *Stamboul*, 2 Nisan 1913.

31 Frasheri, *The History of Albania*, s. 187-89.

32 Prens Karl Max Lichnowsky'nin memorandumı "Delusion or Design?", 1914: *Delusion or Design?*, ed. John Röhl, s. 88-89.

Osmanlı İmparatorluğu Arnavutluk’u kaybetmişti ama İttihadçılar şimdilik bunu bir türlü unutamıyordu. Öncelikle Yunan ve Sırp işgalinden kaçan Arnavut mülteciler Anadolu’ya yerleşmiş, bir cemaat oluşmuştu ve bu günümüze kadar geldi. Halil Bey sözcü olarak seçildiğinde, Meclis’te 19 Mayıs 1914’te bir konuşma yaparak Osmanlılardan Selânik’i o “hürriyet beşiğini”, ayrıca Arnavutluk’taki Manastır’ı, Kosova’yı ve İşkodra’yı, Yanya’yı ve bütün Rumeli’yi hatırlamalarını istedi. Ona göre, sonraki nesiller bütün bu yerlerin fatihlerinin elinden kurtarılımları gerektiğini hatırlayarak yetiştirilmeliydi.³³ Ama bu bölge kaybedilmişti ve Osmanlı hükümeti bir daha bu konuda bir iddiada bulunmadı.

Arnavutluk artık Avrupa’nın kaygısı haline gelmişti. Viyana Wied prensinin devlet başkanı olarak yerleştirilmesinde başarılı oldu. Ama yeni devlet istikrarsızdı. Haziran 1914 sonunda prens daha yeni kazandığı tahta tekrar çıkabilmek için birlikler bulmak üzere Viyana’ya kaçmak zorunda kaldı.

33 Tanin, 20 Mayıs 1914; Landau, *Pan-Turkism*, s. 47’de bu konuşmayı irredantizm olarak tanımlar.

**Rumlar ve Ermeniler
(1914-1918)**

***Costume Populaire (Elbise-i Osmaniye)* albümünden;
soldan, Konya'lı Rum Papaz, Konya'lı Molla, Konya'lı Ermeni Rahip.**

Yunan-Osmanlı gerilimi Haziran ve Temmuz 1914 boyunca Batı Anadolu ve Makedonya’da, ayrıca adalardaki baskılar nedeniyle devam etti. Sonuç, sıkı bir donanma yarışıydı. 1 Temmuz tarihli “Atina’dan Mektup”ta, Yunan hükümetinin *Idaho* ve *Mississippi*’yi satın almak için ABD’den resmi onay aldığı bildiriliyordu. Bu iki geminin, İngiltere tarafından teslimi beklenen *Osman* ve *Reşadiye*’nin Osmanlı donanmasına eklenmesine kadar, Ege denizinde Yunanlılara üstünlük sağlayacağı düşünülüyordu. Mektupta ayrıca Atina ve İstanbul arasında nüfus mübadelesinin tartışıldığı da bildiriliyordu. Bir hafta sonra durum “on beş gün önceki kritik duruma” göre hayli düzelmişti. Bâbiâli’nin Makedonya ve Anadolu’da mülklerin mübadelesi için önerdiği karma komisyon planı kabul edilmişti ve “Her şey daha barışçı bir geleceğe işaret ediyordu.”¹

Dünya krizi sırasında Bâbiâli’nin başlıca kaygısı, diplomatik yalnızlığına son vermek için iki bloktan birine katılmaktı. İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya ile yapılan pazarlıklardan sonra, 2 Ağustos’ta Berlin ile imzaladığı gizli antlaşma, Bâbiâli’nin kâbusunu sona erdirdi. Avrupa’da savaşın patlak vermesiyle diğer güçler gibi İttihadçılar da bir “kısa savaş illüzyonu”ndan muzdaripti ve Atina gibi onlar da savaşın dışında kalmaya kararlıydı.² Ancak Osmanlı-Alman ittifakı Almanya’nın cephaneliğine yeni bir silah ekliyordu: Propaganda.

Üçlü Antant’ın –İngiltere, Fransa ve Rusya– sömürgelerinde önemli Müslüman nüfusu yaşıyordu. Berlin, İstanbul’un yardımıyla, İran, Hindistan,

1 *Near East*, 10 ve 17 Temmuz 1914, s. 38.

2 Farrar, *Short War Illusion*, s. 21-22 ve devamı, 31.

Kuzey Afrika ve ayrıca pantürkizmin de sömürüldüğü Orta Asya'da panislâmci propagandayı kullanmaya niyetliydi. Rusya "milletlerin hapishanesi" şeklinde bir şöhrete sahipti.³ Alman genelkurmayı doğal olarak Çarlık rejimine karşı milletleri harekete geçirme stratejisini benimsemek istiyordu. Berlin, sınırda yaşayan halkları ayaklanmaya teşvik etti. Devrimin ilk hedefi olarak Polonya seçildi. Berlin ayrıca Finler, Rus Yahudileri ve Kafkasya'daki azınlıkları da ayaklanmaları için kışkırttı. Viyana bile Rusya'dan sürülen devrimcilerin kendi ittifakının hedefleri için kullanılabileceğini düşünüyordu. Örneğin Almanya, Ukraynalı milliyetçileri destekliyordu, bunları hareketi ülkelerine yakın bir yerde örgütlemeleri için İstanbul'a göndermişti.

Rusya ise milliyetçilik duyguları ve sosyalist düşünceleri güçlü olan Gürcülerin, Ukraynalıların ve Ermenilerin sadakatinden kuşkuluydu; bütün bölge 1905 Devrimi'nden derinlemesine etkilenmişti. Ancak politika, muhtemel bir Rus-Osmanlı çatışmasında Ermeni desteğine ihtiyaç duyulduğundan 1911'de değişmeye başladı.⁴ Dolayısıyla Rusların, Berlin'in 1914'te Rus savaş çabalarını bozmak için Ermeni milliyetçiliğini kullanmak istemesi doğaldı.

Kısa bir savaş ihtimali ortadan kalkınca, "savaşan her devlet, mutsuz halkların yardımına başvurmaya çalıştı." Washington'daki Alman askeri ataşesi Franz von Papen, Britanyalı diplomat ve İrlanda milliyetçisi Sir Roger Casement ile İrlanda'nın Alman yardımıyla bağımsızlığa kavuşması ihtimalini tartıştı: "Casement..., Almanya ile çarpışacak bir İrlanda tugayı kurmaktan söz etti."⁵ 28 Kasım 1914'te, Casement, Dublin'deki bir İrlanda milliyetçisi olan Eoin Macneil'e bir mektup yazdı, ancak mektup Britanya'nın iç istihbarat teşkilâtı MI₃'ün eline geçti. Casement şöyle yazıyordu: "Düşman [Britanya] gerçekleri saklıyor. Almanlar kesinlikle, Tanrı'nın yardımıyla hem Rusya hem Fransa'yı yenecek ve bir barış imzalamayı başaracaklar, bu barış Almanya'yı her zamankinden daha güçlü kılacak. .. Hem Hindistan hem Mısır muhtemelen ayaklanacak." Şu sonuca varıyordu: "Eğer Almanya'ya sadık kalırsak bu savaşla her şeyi kazanabiliriz. Eğer bugün kazanamazsak İrlanda milletin uluslararası çapta tannınmasını sağlar ve çocuklarımıza coşkulu bir dava devrederiz."⁶

3 Bodger, "Russia and the End of the Ottoman Empire", s. 90.

4 Farrar, *Short War Illusion*; Bodger, "Russia and the End of the Ottoman Empire"; Gilbert, *The First World War*, s. 79.

5 Gilbert, *The First World War*, s. 78.

6 Richard Norton-Taylor'ın *Guardian*'daki yazısından alıntılanmıştır (15 Haziran 1998). Roger Casement 3 Ağustos 1916'da Pentonville hapishanesinde asıldı. O sırada henüz bir İrlanda milliyetçi hareket yoktu. Bu hareket Ocak 1919'da İrlanda Devrimci Ordusu'nun (IRA) kurularak "İrlanda Bağımsızlık Savaşı'nı" ilân etmesiyle başlayacak ve Britanya İmparatorluğu'na karşı bir gerilla savaşını başlatacaktı. Bkz. Richard English, *Armed Struggle*.

Birçok İttihadçı, milliyetçiliği kullanma düşüncesine karşıydı çünkü böyle bir politika muhtemelen kendi imparatorluklarında bir “bumerang” etkisi yaratabilirdi. Çokdinli imparatorluklarında panislîm veya cihad silahlarını kullanmaktan kaçınmış, bu silahlara İtalyanlara karşı savaşta ve Balkan koalisyonu sırasında başvurmamışlardı. Ancak Almanya’ya tamamen tabi değilse bile, küçük ortak olduklarından ve tamamen Berlin’e dayandıklarından, Alman stratejisine boyun eğmek zorunda kalmışlardı. Başlangıçta, Eylül 1914’te yaşanan olayın gösterdiği gibi bu eğilime karşı direnmişlerdi.

İttihadçıların tarafsız olduğu ve henüz tümüyle Alman denetimine girmediği Eylül 1914’te Berlin, Avrupa ve Kuzey Amerika’daki öğrenciler arasındaki Hint milliyetçisi devrimcilerden oluşan bir delegasyon toplamıştı. Almanya’nın hedefi, bu grubu o sırada güçlü bir ulusal hareketin ortaya çıktığı İngiliz Hindistan’ında kullanmaktı. Hindular, Müslümanlar ve Sihlerden oluşan delegasyon tümüyle seküler ve milliyetçiydi. İttihadçılar delegasyonu desteklemeye istekliydi ama grubun propagandasının milliyetçi değil panislâmci olmasında ısrar edip, bu isteklerini de kabul ettirdiler: Hintli delegasyon sadece İslâmci propagandaya başvurmayı kabul etti. Ancak delegasyonun önderi olan Har Dayal istifa ederek Berlin’e geri döndü.⁷

Berlin, tarafsız Amerika’da Antant’a karşı propaganda silahına başvuran ilk ülke oldu. Savaşın başlangıcında Rus Çarlığı, batısındaki savaş bölgesinden Yahudileri çıkartmaya karar verdi. O güne kadar Yahudilerin yaşamasına izin verilen ve “yerleşim sınırı” denilen bu bölge, Litvanya, Belarusya, Ukrayna’nın büyük bölümü, Kırım ve Besarabya’yı kapsıyordu. Buralardan yapılan sürgün operasyonları “öyle boyutlara vardı ki, İspanyol sürgününü gölgede bıraktı. Aralık 1915’te sürülenlerin sayısı 2.700.000’e, beş ay sonra da 3.300.000’e ulaşmıştı.”⁸ Rusya’nın uyguladığı bu zulüm, bütün dünyada, özellikle de Amerika’daki Yahudiler arasında Rus düşmanlığını uyandırdı. Rusya’nın eylemi, Fransa ve İngiltere’nin de müttefiklerinin davranışının yol açtığı düşmanlığı sineye çekmelerine neden oldu. Rusya’nın müttefikleri olarak “Yahudilerin zulme uğramasını hoşgörmekle suçlandılar ve Rusya’nın dolaylı suç ortakları olarak yaftalandılar.”⁹

Almanya’nın Amerika’da sürdürdüğü Antant karşıtı propagandadan dolayı zor durumda kalan Britanya, Alman propagandasının etkilerini yok

7 Feroz Ahmad, “1914-1915 Yıllarında İstanbul’da Hint Milliyetçi Devrimciler.”

8 Isaiah Friedman, *The Question of Palestine*, s. 38-39, Salo W. Baron’un *The Russian Jew under Tsars and Soviets*’i alıntılar. Ansky Yahudilerin uğradığı zulme ve sürülmelerine tanık olmuş ve gördüklerini etkileyici biçimde anlatmıştı: S. Ansky, *The Enemy at His Pleasure*.

9 Friedman, *The Question of Palestine*, s. 48.

Tarih Bilinci adlı büyük bir eserin yazarı olan tanınmış Britanyalı tarihçi **Arnold Toynbee (1889-1975), Osmanlı Devleti'nin Ermenilere yapmış olduğu baskıları *Mavi Kitap* adlı kitabında kaleme almıştı.**

etmek üzere Arnold Toynbee'yi görevlendirdi. Bu Antant karşıtı propagandanın, önemli bir Yahudi nüfusuna sahip tarafsız Amerika'da tehlike yaratmasından endişe ediliyordu. Toynbee şöyle yazıyordu:

Whitehall'da Majestelerinin hükümetinin hemen karşı tedbirler alması gerektiği düşünülüyordu; tam o sırada düşman, Majestelerinin hükümetine karşı-propaganda için bir cephane sundu. Rusların Yahudilere karşı barbarca eylemlere giriştiği sırada, Türkler de Ermenilere karşı daha barbarca harekete girişmişlerdi. Eğer Rus barbarlıkları Britanya ve Fransa aleyhine ise, Türk barbarlığı da neden Almanya ve Avusturya-Macaristan aleyhine olmasın? Majestelerinin Hükümetinin Türklerin Ermenilere yaptıklarını ortaya koyan bir Mavi Kitap hazırlığına girişmesinin ardında, Whitehall'daki bu mantık yatıyordu.¹⁰

Aslında Nisan 1909'daki karşı devrimci şiddet olaylarından beri Ermenilere karşı bir Osmanlı zulmü veya şiddeti görülmemişti.

Bu şiddet olaylarının sorumluları ciddi şekilde cezalandırılmıştı: Hatta bazı Müslümanlar asılmıştı. 1914'te Bâbü'lî Rusya'nın kıskırttığı Kürt aşiretlerinin bir saldırısına karşı Bitlisli Ermenileri korumuş, hatta silahlandırmıştı (bkz. 2. Bölüm).

Toynbee'nin çabaları ve Lord Bryce'ın Washington'daki şöhretine rağmen, Toynbee 1916'da yayınlanan *Mavi Kitap*'ın Amerika'da Alman propagandası kadar etkili olmadığını belirtiyordu. Toynbee şöyle diyordu: "Dünya Yahudiliği söz konusu olduğunda, Majestelerinin Hükümetinin Ermeni Mavi Kitabı başarısızlığa mahkûmdur; ABD'deki Ermeniler henüz ABD politikasını etkileyecek kadar güçlü bir seçim bloku veya lobisi oluşturmamıştı."¹¹ Britanya'nın propagandası istenen sonuca ulaşmamış olabilirdi ama diplomatik bir olaya yol açtı: Osmanlı elçisi *persona non grata* ilan edildi ve ABD'yi terk etmesi istendi. Elçi, İslâmiyet'e geçmiş bir Polonyalı olan ve görevine henüz Ha-

¹⁰ Toynbee, *Acquaintances*, s. 149-52 ve devamı.

¹¹ A.g.y. Bölümün başlığı "Lord Bryce"dir. Friedman, *The Question of Palestine*, s. 202 ve devamı, Amerikan Yahudiliğinin önemini ve Rus Yahudilerinin Filistin'den Aralık 1915'te sürülüşünün İngiliz propagandası tarafından nasıl kullanıldığını da anlatır (215-16). Propaganda ve savaş konusunda bkz. Grattan, *Why We Fought*.

Toybee'nin Mavi Kitap'ta yazdıkları, beklenen işlevi yerine getirememiş, hatta Alman propagandası karşısında zayıf kalmıştı. O yıllarda Osmanlı Devleti'nin Washington büyükelçisi, Müslümanlığı seçmiş bir Polonyalı olan Alfred Rüstem (Alfred Bilinski) (1862-1935) kitaba karşı yapmış olduğu protestodan dolayı sınırışı edilecek, daha sonra da Milli Mücadele'ye katılacaktı. Resimde Mustafa Kemal'in solunda Bekir Sami onun yanında da Ahmet (Alfred) Rüstem, Sivas Kongresi'nde.

ziran 1914'te başlayan Ahmed Rüstem Bey'di (diğer adıyla Alfred de Bilinski). Ülkesini savunmuş ve Amerika'da siyahlara yapılan zulümden açıkça söz ederek Dışişleri Bakanlığı ve basında büyük şamataya neden olmuştu.¹²

Avrupa ve Amerika'da bunlar olurken, Devrimci Ermeni Federasyonu 8. Dünya Kongresi'ni Ağustos ayında Erzurum'da topladı. Kongre, gündemi ni tamamlayamadan savaşın patlak verilmesiyle ertelendi. Ama çalışmayı tamamlaması için dokuz kişilik bir komite kuruldu. Bu komite toplantı halindeyken, Dr. Bahaeddin Şakir ve Ömer Naci, İttihadçı hükümetin temsilcileri olarak Erzurum'a geldi. Üç gün boyunca Ermeni devrimcileri Zoryan Rosdom, Agnuni (Haçadur Malumyan) ve Arşak Vramyan'la toplantı yaptılar. İTC temsilcileri, iki muhtemel gelişme gerçekleşirse Daşnak'ın pozisyonunun ne olacağını öğrenmek istiyordu. Bunlardan biri, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya tarafından işgal edilmesi idi. Diğer de Osmanlıların ilerlemesi veya Kafkasya'da Rusya'ya karşı çıkabilecek bir ayaklanmayı desteklemesi ihtimaliydi. Daşnak devrimcileri ilk ihtimal gerçekleşirse, partinin doğal olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu, toprak bütünlüğünü ve meşrutiyet yasalarını

12 Mine Erol, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Amerika Büyük Elçisi*, s. 21-26, Türkçe çeviriyi verir; orijinali FRUS I: 71-72'dedir.

savunacağını belirtti. Bunun özellikle Dr. Bahaeddin Şakir'i çok mutlu ettiği söyleniyordu. İkinci ihtimalde ise Ermeni devrimcileri ellerinde daha fazla bilgi olmazsa cevap veremeyeceklerini, iki partinin bu sorunu konuşmasının bile saçma olacağını söylediler.¹³

Uzun tartışmalardan sonra iki İttihadçı, hükümetin bitmemiş işleri tamamlamak için Fransa ve Rusya'nın Almanya tarafından yenilmesinin yaratacağı fırsattan yararlanmaya karar verdiğini bildirdi. Böyle olursa, ilk olarak Bulgaristan ile Türklerin oturduğu toprakların Makedonya'ya verilmesi üzerine bir antlaşmaya varacak, ardından da Makedonya'yı Sırbistan'dan kopararak bağımsız hale getireceklerdi. İkinci olarak, Ege adalarından bazılarını geri almak üzere Yunanistan'la bir anlaşmaya varmayı istiyorlardı. Üçüncüsü, kapitalüsyonları yürürlükten kaldırmayı amaçlıyorlardı. Daha sonra ise Ruslar eğer tamamen yenilirse, Kafkasya'ya doğru ilerleyerek buraları ele geçirmek veya bir devrim çıkartmak amacındaydılar.

Şakir ve Naci'ye göre, Kafkasya'daki Gürcü ve Tatarlar zaten Rusya yönetimine karşı bir ayaklanma hazırlığı içindeydi. Onların başarısı için Ermenilerin konumunun hayati önem taşıdığını düşünüyorlardı. Daşnak'ın Rus Ermenilerini kritik bir noktaya kadar Rus hükümetine sadık kalmayı, o noktada ise Türklere dönmeyi ikna edecek güce ve yeteneğe sahip olduğuna inanmışlardı. İttihadçılar, Daşnak'a Bâbiâli'nin Kafkasya'yı işgal etmekte bir çıkarı olmadığını temin ettiler; yalnızca bölgeyi Rusya'nın yörüngesinden çıkartarak özerklik verilmesini istiyorlardı. Özerkliğin boyutu bölgedeki bu halkların Osmanlı İmparatorluğu'na "bağlılık ve hizmetiyle" ölçülecekti. Son olarak "Almanya'nın Osmanlılara bütün bu planı gerçekleştirmede yardımcı olma sözü verdiğini" belirttiler.¹⁴

EDF temsilcileri, özellikle de Dünya Kongresi erken sona erdiği için kesin bir söz verecek yetkiye sahip olmadıklarını söyledi. Böyle bir sözü ancak Kafkasya'dan sorumlu gruplar verebilirdi. Ama her durumda Rus Ermenileri artık 1908-1910 arasında meşrutiyet yönetimine duydukları coşkuyu kaybetmişti. Bâbiâli ve İTC'nin Osmanlı Ermenileri konusunda yaptığı hatalar, Rus Ermenilerinin Osmanlıları desteklemenin sınır ötesindeki soydaşları için koşulları iyileştireceğine olan güvenlerini yoketmişti. Rus hükümeti kendi Erme-

13 C/103-30/Arşak Vramyan'dan Batı Bürosuna, 17 Ağustos 1914, Kaligian, "The Armenian Revolutionary Federation", s. 344. Kaligian'ın Erzurum'daki 1914 toplantısı konusundaki kaynağı, Vramyan'ın bürosuna yolladığı iç rapordur, C/103-30/Arşak Vramyan'dan Batı Bürosuna, 17 Ağustos 1914 (344, n. 74); c/103-30/Arşak Vramyan'dan Batı Bürosuna, 17 Ağustos 1914. Ayrıca bkz. Hikmet Çiçek, *Bahaeddin Şakir*, s. 120-22.

14 Kaligian, "The Armenian Revolutionary Federation", s. 345-46.

ni nüfusunun desteğini kazanmak için bu güven eksikliğinden yararlanıyordu. Osmanlı hükümetinin Ermeni reformu karşısındaki tutumu da cesaret verici değildi. Bâbîâli, Kafkasya'daki Ermenilere özerklik sözü vereceği yerde Osmanlı Ermenilerine yardım etmeliydi. EDF temsilcileri Türkiye'nin tıpkı Rusya'nın Polonyalılar karşısında yaptığı gibi, Ermenileri kazanacak politikalar uygulamakta acele etmeleri gerektiğini belirttiler. İttihadçılar Bahaeddin Şakir ve Ömer Naci, Ermeni Devrimci Federasyonu'nun ne istediğini öğrenmek için ısrar ettiler. EDF temsilcileri, İstanbul'un EDF taleplerinin ne olduğunu gayet iyi bildiklerini ve "iktidarda olanların, özellikle savaş zamanı Ermenilere ne verebileceklerini ve ne veremeyeceklerini çok daha iyi bildiğini" söylediler. İttihadçı delegeler EDF'nin cevaplarını İstanbul'a telgrafla bildireceklerini belirtti. Ancak "tersini söylemelerine rağmen Arşak Vramyan Türklerin kendilerini Rus sempatzımanı olarak gördüğüne inanıyordu. Bu, öne sürülen koşulları, gerçek sorunların neler olduğunu yanlış anlamalarından ve siyasi kavrayışlarından anlaşıyordu."¹⁵

Savaş daha başlamadan önce, St. Petersburg Doğu Anadolu'daki Ermeniler arasındaki faaliyetlerini arttırmıştı. Diyarbakır, Sivas, Harput ve Musul'da Rus konsoloslukları açılmış, Van'daki konsolosluk ise genel konsolosluk statüsüne çıkarılmıştı. Bu durum Daşnak politikasını etkilemiş olabilirdi.¹⁶ "Rus Ermenistanı'ndaki" duruma gelince, *Near East*, 16 Ağustos 1914'te Tebriz'de Antant zaferi için büyük bir Ermeni gösterisi yapıldığını haber veriyordu. "Rus birliklerinin toplandığı şehirde Piskopos Melik-Tangian, kilisede Rus Genel Konsolosu, İngiliz ve Fransız konsoloslarının katıldığı bir törende ayin düzenledi... Törenden sonra kalabalık Antant Güçlerinin konsolosluklarına yürüdü."¹⁷

1908 ve 1912 Meclislerinde Van mebusu olan Vahan Papazyan da Ömer Naci ile Eylül 1914'te yaptığı bir konuşmayla ilgili aynı bilgileri veriyordu. Papazyan'ın makalesi Rusça olarak *Birzhevyya Vedomosti*'de 16/29 Mayıs 1916'da çıkmış, sonradan B. Bareilles tarafından düzenlenerek Fransa'da 1917'de yayınlanmıştı.¹⁸ 1916 ve 1917'de savaş sürerken ve propaganda çok önemliyken yayınlanan Papazyan'ın makalesi, konuşmadan çıkar-

15 A.g.m., s. 346-47 (alıntılar); Çiçek, *Bahaeddin Şakir*, s. 122. Dr. Bahaeddin Şakir'in Ermeni delegelerinin Erzurum'daki Rus konsolosluguyla sürekli temasta olduğunu fark ettiği ve bu konuda açık davranmalarına şaşırttığı söylenir. İstanbul'da Talât hayal kırıklığını devrimci Armen Garo'ya (diğer adıyla Karakin Pastırmacıyan) belirtmiş ve İTC'nin buradan kendi sonuçlarını çıkaracağını eklemişti.

16 *Orient* 5/28, 15 Temmuz 1914, 279.

17 "Notes from Tabriz", *Near East*, 6 Kasım 1914, s. 6.

18 *Birzhevyya Vedomosti*, 16/29 Mayıs 1916, makale İngilizceye çevrilmiştir, War Office, *The Daily Review of the Foreign Press* (bundan böyle DRFP), 20 Haziran 1916; ayrıca Bryce'in *The Treatment of Armenians* adlı kitabında da vardır, s. 80-82; B. Bareilles, *Les Turcs*, s. 290-92.

1908'de Meclis-i Mebusan'da Van mebusu seçilen Vahan Papazyan, Ermeni reformları için Patrikhane bünyesinde kurulan komitede yer alarak, reformların uluslararası kamuoyunda tanıtılması ve bu konuda Osmanlı Devleti'ne baskı yapılması uğraştı.

dığı yorumu da veriyordu. Savaştan önce Bâbiâli ile ilişkilerin dostça olduğunu söylüyordu. Ancak Türkler Rusya ile savaş durumunda Ermenilerin Rusların tarafını tutacağını biliyorlardı. Papazyan-Naci konuşmasında Naci, "Türkiye'nin bir millet ve bir devlet olarak görevinin" şu anki savaşta faal bir şekilde rol alması ve bunun da ancak Türk topraklarında yaşayan tüm milletlerin katılması koşuluyla mümkün olabileceğini söylemişti. Ermeni halkının sadık veya tarafsız kalması yetmeyecekti.

İstedikimiz, Ermenilerin gönüllü çeteler oluşturarak Rusya'ya karşı yollamasıdır. Maddi ve manevi desteğinizin yanı sıra insanlarınizi de istiyoruz. Türk milleti ve Osmanlı Hükümeti hizmetlerinizi unutmayacaktır, ama inisiyatifin sizden gelmesi şarttır. Savaştan sonra Kafkasya milletleri federal bir anayasaya kavuşacaktır. Türk Ermenileri de Kafkasya'ya göç edebilecek, oradaki Rus kardeşleriyle birleşebilecektir. Kafkasya'daki Müslüman halk da Anadolu'ya göç edecek ve böylece eski rüyalarınız gerçek olacaktır.

Ben ve arkadaşlarım cevap olarak Ermeni halkının Rusya'ya karşı savaşmayacağını, ama sonuna kadar sadık ve tarafsız kalacaklarını söyledik.

Ömer Naci "Muş ve Erzurum'a gitti, ama orada da Ermenilerden aynı muhalefeti gördü... Hayat Ocak [1915'e] kadar neredeyse normaldi; ancak Sarıkamış savaşından sonra yetkililer Ermenilerin erzaklarına el koymaya, yerel halkı ve jandarmaları silahsızlandırmaya başladılar... Bu durum Nisan 1915'e kadar sürdü."¹⁹

Papazyan, Türklerin davranışı için başlıca üç neden veriyordu:

1. Anadolu Ermenilerinin eninde sonunda özgürlüğe kavuşacaklarına ve çevrelerindeki Müslüman kitleler arasında Avrupa uygarlığının öncü güçleri olacağına inanıyorlardı. Savaş zamanında onlarla baş edilebilirdi.
2. Ermeniler beşinci kol olarak ciddi bir tehditti.
3. Ermeniler Jöntürklerin iç politikalarını kabul etmemişlerdi.²⁰

¹⁹ Papazyan, Bareilles, *Les Turcs*, s. 276-79.

²⁰ A.g.m., s. 276-79.

Ermeni bürosu üyeleri toplanarak durumu tartıştı. Osmanlıların Almanlarla ittifak kuracağına inanmışlardı ama böyle yaparak yıkımı davet ettiklerine de ikna olmuşlardı. Ruslarla Osmanlılar arasındaki çarpışmaların başlamasından sonra neler olabileceği konusunda birbirine karşıt iki görüş ortaya çıktı. “Azınlığın görüşüne göre Rus ordusu ‘şimşek gibi’ vuracak ve kolaylıkla Osmanlı topraklarında ilerleyecekti. Bu durumda, Kafkasyalı Ermeni gönüllü birlikleri, Ermeni nüfusunun toplandığı yerlerde Türk ve Kürt misillemelerine karşı Ermeni halkını korumak üzere bir öncü güç olarak harekete geçmeye hazır olacaktı. Dolayısıyla Ermeniler savaş başlamadan Rus hükümetiyle pazarlık etmek ve Ermeni politik talepleri konusunda bir anlaşmaya varmak zorundaydı.”²¹

Osmanlı Ermenilerinin konumunun aynı olmadığını belirtmekte yarar var. Ermeni devrimcileri, patriğin önderlik ettiği ve İstanbul’a bağlı kalan cemaatten tamamen farklı düşünüyorlardı. Osmanlılar Ağustos ayında seferberlik ilan ettiğinde, patrik Zaven Efendi (Egyazaryan), Enver Paşa’ya başvurarak patrikhanedeki dört görevlinin askere alınmasının geciktirilmesini, aksi takdirde patrikhanenin çalışmakta güçlük çekeceğini belirtmişti. Enver Paşa cemaate iyi niyetini göstermek için bu isteği kabul etmişti. Ancak kanun, harbiye nazırına böyle bir ayrıcalık tanımadığından, bu dört memur için “Ermeni kardeşlerimiz istediği için” kendi cebinden askerlik bedelini ödemişti.²² Patriğin İstanbul ve İzmir’deki cemaati, milliyetçi veya devrimcilerden oluşmuyordu. İstanbul’un Ermenilerin sadakatini korumak istemesini ve Enver’in jestini bu durum açıklıyordu. Patrik Zaven Efendi sadakatini göstermek için daha da ileri giderek 15 Kasım Pazar günü Beşiktaş’taki Ermeni Kilisesi’nde verdiği vaazda, cemaatine savaş sırasında görevlerini yapmaları ve padişaha sadakatle hizmet etmeleri çağrısında bulundu.²³

Daşnak ile İttihadçı delegasyon arasındaki bu toplantıdan Ermeni tarihçi Richard G. Hovanissian’ın çıkardığı sonuç şuydu: “Ermenilerin [Daşnak] cevabını bazıları temkinli bulmuş, bazıları ise sonraki ulusal felâkete katkıda bulunduğunu düşünmüştür. Tatmin olmayan Türk misyonu Erzurum’dan amacına ulaşmadan geri dönmüştü.” Hovanissian daha sonra, vardığı sonuca dayanak olarak Gotthard Jäschke’nin “Der Turanismus der Jungtürken: Zur osmanischen Aussenpolitik in Weltkrieg” adlı makalesine gönderme yapıyordu. Jäschke şöyle yazmıştı: “Erzurum’daki önderlerden gelecek koşulsuz

²¹ A.g.m.

²² *Stamboul*, 28 Ağustos 1914.

²³ *Moniteur Oriental*, 16 Kasım 1914.

“Zor Yılların Patriği” diye de anılan Patrik Zaven Efendi (1869-1947), Erzurum, Van ve Diyarbakır’dan sonra İstanbul’da patriklik yaptı, daha sonra sürgüne gönderildi ve Bağdat’ta öldü.

bir olumlu cevap, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Ermenilerin trajik kaderini değiştirebilirdi. Birinci Dünya Savaşı sırasında Türk yayınları, Erzurum’daki Ermeni kararına sadakatsizlik kanıtı olarak atıfta bulunuyordu.”²⁴ Jäschke, 12 Kasım 1914’te, İstanbul savaşa girdikten sonra Bâbüâlî’nin çıkarttığı genelgelerden alıntı yapıyordu: “Enver’in beklentileri çok yüksekti. Pan-Turancı görüşleri, Rusya’nın yıkılmasını, ulusal sınırların genişlemesini ve Müslüman dünyanın kâfir efendilerden kurtuluşu mücadelesinde bütün Türki halkların birleşmesini gerektiriyordu.”²⁵

Osmanlıların savaş dönemi yayınları Ermeni devrimcilerinin eylemlerini “sadakatsizlik kanıtı” olarak görmüştü. Osmanlılar imparatorluğu savunmaya kararlı bir imparatorluk gücüydü ve herhangi bir milliyetçi hareketin kendi hakları için savaşmasını meşru olarak görmeleri mümkün değildi. Türk milliyetçi hareketi hem işgalci Yunan ordusu hem de padi-

şahın destekçilerine karşı kurtuluş savaşını sürdürürken bile İstanbul, milliyetçileri Osmanlı hanedanını düşmanları ve hain ilan etmişti. Şeyhülislâmın bir fetvası onları eşkiya olarak tanımlıyor ve öldürülmelerinin meşru olduğunu belirtiyordu.²⁶ Ancak bugünkü tarihçiler, Osmanlı İmparatorluğu’nun sömürgelerinin dağılma sürecinde milletlerin mücadelelerini ele alırken objektif olmakta zorlanmamalıdır.

²⁴ Hovanissian, *Armenia on the Road to Independence*, s. 42 (alıntı); *Die Welt des Islams* 23, 1941, s. 14.

²⁵ *Die Welt des Islams*, XXIII, 1941, s. 12; Hovanissian, *Armenia on the Road to Independence*, s. 42 (alıntı). Jäschke’nin makalesinin Almanya’da 1941’de, Adolf Hitler’in ordularının Sovyet Rusya’yı işgal ettiği sırada yayınlandığını vurgulamakta yarar var. Dolayısıyla Naziler, Türkiye’deki bu eğilimi etkilemek ve Alman istilasını konusunda Türk desteğini elde etmek amacıyla “Enver’in Panturancılığı”nı vurgulamıştır. Jäschke’nin sözünü ettiği genelgede, Panislâm ve Pantürkizme seslenerek “Müslüman dünyanın kâfir efendilerin elinden kurtulma mücadelesinde bütün Türki halkların birliği” çağrısında bulunuyordu.

²⁶ Kuvay-ı Millicilere karşı ve onların katlinin vacip olduğunu ilân eden Şeyhülislâm Dürrizade Abdullah’ın fetvası 11 Nisan 1920’de ilan edilmişti. Bkz. Akşin, *İç Savaş*, s. 18-19; Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*, s. 2054-55.

Ağustos ayında İttihadçı delegasyon, İstanbul'un savaşa girmesinden aylar önce, Ermeni devrimcilerle teorik sorunları tartışmış ve şu soruyu sormuştu: Eğer Osmanlılar Rusya'ya karşı savaşırsa, Daşnak'ın cevabı ne olacak? Ağustos ayında Bâbîâli savaşa girmeye niyetli değildi. Her yerde beklenti kısa bir savaş olacağı, 1914 sonu veya 1915 baharında biteceği yönündeydi. İttihadçılar barış pazarlıkları sırasında Berlin'in desteğine sahip olacaklarını umut ederek silahlı tarafsızlığı sürdürmeyi bekliyorlardı.

Buna karşılık Ermeni devrimcileri de kısa bir savaş sonucu Antant-Rusya zaferi beklentisi içindeydi, böylece Rus ve Osmanlı Ermenistanı birleşebilecekti. Osmanlı Daşnakları bir Antant zaferi konusunda haklı çıktı; ancak bu zafer çok uzun, yıkıcı bir savaştan, hatta Rusya'nın 1917-18'de yenilmesinden sonra geldi. Dolayısıyla, Rusya'ya karşı savaşmama veya Rus savaş çabasını engellememe kararları mantıklıydı. Rusya'nın Ermenileri Çarlık rejimi içinde çara karşı ayaklanmayı düşünmeyecek kadar içselleşmişti; hatta Rus ordusunda savaşan Ermeni generalleri bile vardı.

Paris'teki Osmanlı diplomatları, Fransız başkentindeki Ermeni milliyetçilerinin Antant'ı desteklediğini görmüştü. Hınçak Sosyal Demokrat Komitesi'nin çıkarttığı bildirileri toplayarak İstanbul'a yolladılar. Bu bildiriler, haklarından yoksun bırakılan ve çeyrek yüzyıldır Türkiye'deki Ermenilerin kurtuluşu için mücadele eden Ermeni milletini temsil ettiği iddiasındaydı. Bu millet şimdi artık Osmanlı tiranlığına karşı savaşa girmeye istekliydi.

Milletlerin varlığının tehlikede olduğu bu dev mücadelede, bütün Ermeni milleti gibi Hınçak Komitesi de maddi manevi güçlerini birleştirmek ve devrim kılıcını eline alarak dünya savaşına girmeye isteklidir.

Üçlü Antant'ın ve Rusya'nın bir parçasının silah arkadaşları olarak Müttefiklerle işbirliği yapacak, Ermenistan, Kilikya, Kafkasya ve Azerbaycan'ın nihai zaferi için ellerindeki bütün siyasal ve devrimci araçları kullanacaklardır.

Ermeniler sadece bu yolla... savaş ertesinde kurulacak Kongrede milleti temsil edebilir.

Siyasi özgürlüğü elde edelim: Dünyaya yaşamaya hakkımız olduğunu gösterelim ve son olarak Üçlü Antant'ın onayıyla kanımızı döktüğümüz ana vatanımıza bağımsızlığı sağlayalım.²⁷

27 Osmanlı Devleti, Dahiliye Nezareti, *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri* (Bu çalışma transkripsiyonu yapılarak yeniden yayınlanmıştır: Der Yayınları, Kaynak Yayınları), s. 126 ve devamı. Bu kitap ilk olarak 1916'da dünyaya Ermenilerin neden tehcir edildiğini açıklamak üzere yayınlanmıştı.

Ermeni Hinçak Komitesi'nin yayın organı *Hunchak*, Paris'te 1914'te "Fransız Halkına" bir bildiri yayınladı:

Çarpışmalar başlar başlamaz, küçük Ermeni kolonimizden yaklaşık elli kişi gönüllü olarak Yabancı Lejyonuna katılmak için koşarak Fransa'ya, ezilen halkı her zaman destekleyen Fransa'ya duydukları sempatiyi kanıtladı ve onun etrafında birleşmeyi bizim için bir görev haline getiren minnettarlığımızı böylece gösterdi.

Çıkarlarımız Rusya'ninkilerle uyushmaktadır. Majesteleri II. Nikolay'ın yaptığı açıklama... Büyük Rusyalar Çarı ve Ermenistan Kralına duyduğumuz seküler sadakati takdir eden parlak bir açıklamadır. (İmza) Ermeni Gönüllüler Derneği Komitesi adına Turabyan Aram.²⁸

Yukarıda belirtildiği gibi, Rusya Kafkasya'sındaki Ermeniler de Antant zaferi için gösteri yapmıştı.

Kasım ayında Osmanlılar savaşa girdiğinde Berlin ile ilişkileri değişti. Zaten orduyu, donanmayı ve Osmanlı maliyesini denetimleri altında tutan Almanlar, Aralık ayında Osmanlı-Alman Cemiyet Dostanesini Berlin'de kurarak ilişkiyi da sağlamlaştırdılar.²⁹ Askeri olarak Osmanlı savaş faaliyetleri zaten tamamen Berlin'de çizilen stratejiye bağımlı hale gelmişti. Dolayısıyla Osmanlılara Kafkasya'da bir cephe açarak Rusları Avusturya cephesinden geri çekmeleri söylendi. Bunun için Enver Paşa 6 Aralık'ta yanında kurmay başkanı General Bronsart von Schellendorf ile birlikte Erzurum'a geldi. Sarıkamış seferinde Ruslara karşı harekâtı yönetmek üzere Üçüncü Ordu'nun komutasını üstlendi. Enver'in kurmay subaylarından Hüsameddin Ertürk, anılarında Enver'in Sarıkamış'ta savaşımaya tereddüt ettiğini, ancak askeri istihbarattan (büyük ihtimalle Liman von Sanders misyonu tarafından bilgilendirilmişti), Berlin'in savaşı bitirerek Rusya ile ayrı bir barış imzalayıp Osmanlı İmparatorluğu'nu feda edebileceğini öğrendiğinde kararını değiştirdiğini iddia eder. O zaman Enver hemen harekete geçmek gerektiğini görerek kurmay subaylarıyla birlikte Erzurum'a geldi. Sarıkamış seferinin komutasını da bu nedenle üstlendi.³⁰

Osmanlı ordusu burada ilk kez Ruslarla birlikte savaşan Ermeni gönüllüleriyle karşı karşıya geldi. *Near East* şöyle yazıyordu:

²⁸ A.g.m., s. 130-31.

²⁹ *Tanin*, 8 Aralık 1914.

³⁰ Samih Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası* (savaş sırasında Teşkilatı Mahsusa üyesi Hüsameddin Ertürk'ün anıları), s. 112.

Devrimci Hamazasp komutasındaki yaklaşık 2.000 kişilik Üçüncü Ermeni Gönüllü Alayı göğüs göğüse çarpıştı, Ermeniler el bombalarıyla Türk saflarını darmadağın ettiler... Bitkin düşmüş olan düşman [Osmanlılar], tam anlamıyla biçildi ve geriye kalanlar da durumlarının umutsuz olduğunu görünce kitleler halinde teslim oldular... Rus Genel Komutanlığı gönüllüleri takviyeler gelinceye kadar geçidi korurken gösterdikleri cesaret nedeniyle kutladı...

Keri komutasındaki Dördüncü Ermeni Gönüllü Alayı bu korkunç Sarıkamış zaferinde kendisini gösterdi. El bombalarıyla bir dizi Türk siperini havaya uçurdular; süvari hücumları o kadar etkiliydi ki Ermeni komutan Keri (Arşak Kavafyan), Aziz Georgiy nişanıyla taltif edildi.³¹

1908'de Meclis-i Mebusan'da Erzurum mebusu seçilen Karekin Pastırmacıyan (1872-1923), 1896'daki Osmanlı Bankası baskınına katıldı. 1918'de kurulan Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti'nin ABD büyükelçiliğinde bulundu.

Birkaç hafta sonra Elçi Morgenthau *Near East*'in haberini doğrulayarak "Türkiye savaşa girdikten az sonra, Enver Kafkasya'ya giderek ordunun komutasını üstlendi. Bildiğiniz gibi Ruslar tarafından yenildi. Türk kayıpları müthişti. Bu büyük ölçüde Ermeni gönüllülerin Ruslara yaptığı yardım sayesinde gerçekleşti, gönüllüler Azerbaycan'a yapılan Türk saldırısının da başarısızlıkla sonuçlanmasını sağladılar."³²

Osmanlı ordusunda savaş sırasında hizmet eden Venezuelalı subay Rafael de Nogales'in anıları genellikle Osmanlıların lehindeydi. Çarpışmalar başladıktan sonra "Erzurum mebusu Karekin Pastırmacıyan'ın Üçüncü Ordu'daki neredeyse bütün Ermeni birlik ve subaylarıyla birlikte Ruslara katıldığını", bu arada mezraları yaktığını ve ellerine geçen barışçı Müslüman köylüleri kılıçtan geçirdiğini yazıyordu. "Bu kanlı aşırıliklar Osmanlı yetkililerinin jandarmaları ve orduda kalan diğer Ermeni askerleri silahsızlandırmasıyla... ve onları yol yapımında, dağları aşarak erzak taşımada kullanmasıyla sonuçlandı."³³

³¹ "The Armenian Volunteers in Action", 3 Ocak 1915, *Near East*, 22 Ocak 1915, 381.

³² Morgenthau'dan Lansing'e, özel ve mahrem, 18 Kasım 1915, *FRUS*, 867.00/798.

³³ Rafael de Nogales, *Four Years beneath the Crescent*, s. 45.

20 Ocak 1915'te *Orient* Osmanlı Enformasyon Komitesi'nin çıkardığı bir bildiriği yayınladı. Rus basınından alıntı yapılan bildiride, Ermenilerin genel olarak Rus ordularına, özellikle de Kafkasya'daki orduya her türlü yardımını yaptığı iddia ediliyordu. Rus alaylarına gönüllü vermekle yetinmemiş, bağımsız alaylar kurmuş ve bütün bu birliklerin harcamalarını üstlenmişlerdi.

Yenilgiye ve Rus basınında çıkan haberlere rağmen, Osmanlıların Ermeni halkına genel olarak tavrı dostça kaldığı belirtiliyordu. Bildiri şöyle devam ediyordu: "Türkiye'de yerleşmiş olan Ermeni vatandaşlarımız her zaman sadakatleri ve Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılıklarıyla tanınmıştır; ortak vatanın kurtulmasına bağlılıkları ve çabalarında birbiriyle rekabet eden Osmanlı unsurları arasında önde gelen bir konuma sahiptir, bu durum elle tutulur kanıtlarla gösterilebilir. Dolayısıyla Ermenileri ülke veya vatandaşlık farkı gözetmeksizin Rusya'nın dostu olarak tanımlayan ve İngiliz basınında da tekrar edilen Rus gazetelerinin yayını, Türkiye'deki Müslümanların zihninde Ermeni vatandaşlarına karşı kuşku uyandırmaktan başka bir amaç taşımamaktadır."³⁴

İttihadçıların Anadolu'daki Ermenilerle ilişkilerini çarpıcı bir şekilde değiştiren, yalnızca Sarıkamış savaşındaki yenilgi ve Ermeni devrimcilerinin Ruslara verdiği destek değildi. Bu ilişki Britanya'nın Ocak 1915'te Çanakkale seferini başlatma kararıyla da değişti. Şubat ayında Gelibolu'daki yoğun bombardıman başkentte büyük heyecana yol açmıştı; Anadolu'ya geçmek için hazırlık yapılıyordu. Maliye Nazırı Cavid Bey Berlin'e gitmeden önce padişahı ziyaret ettiğinde, padişah Gelibolu'daki bombardımandan, özellikle de başkenti terk etme ihtimalinden duyduğu endişeyi belirtmişti. Atina'daki *Near East* muhabiri özel kaynaklardan Almanların, her gün gelmesi beklenen Müttefik donanması ulaşmadan İstanbul'u terk etmeyi planladığını öğrenmişti.³⁵ Amiral Sackville Hamilton Carden başarısız o kadar emindi ki, 2 Mart'ta "Fırtına yeniden başlamadığı sürece on dört gün içinde İstanbul'a varmayı umut ettiğini" bildirmişti. "Müttefikler (İtilaf Devletleri) sevinçten havaya uçuyordu ve Rus tahıl fiyatları hızla düşmüştü."³⁶

Bir gün sonra Büyükelçi Morgenthau yolladığı telgrafta "Hükümet İstanbul bankalarının, Düyun-ı Umumiye ve Tütün Rejisi'nin altın stoklarını Konya, Eskişehir ve Edirne'ye göndermelerini emretti" diye bildiriyordu. Ayrıca İstanbul'un muhtemel bir işgale karşı tahkim edilmesi için önlemler alındığını, şehrin çevresini korumak için adalara silahlar yerleştirildiğini belirtti-

³⁴ *Orient* 6/3, 20 Ocak 1915, s. 23.

³⁵ Cavid Bey'in günlüğünde 19 ve 21 Şubat tarihli notlar, *Tanin*, 19 Aralık 1944; "News from Turkey", *Atina*, 12 Mart 1915, *Near East*, 26 Mart 1915, s. 570.

³⁶ Dan van der Vat, *The Ship That Changed the World*, s. 210.

yordu.³⁷ 5-6 Mart'ta Berlin üzerinden gelen haberlere göre, Türk savunması son derece zayıftı. "İstanbul'un kaderinde düşmek var gibi gözüküyor." Türk hükümeti Müttefiklerin (İtilaf'ın) Çanakkale'yi zorlayarak başkenti alması karşısında o kadar endişeliydi ki, iki treni hazır tutuyordu: Biri Anadolu'daki Konya'ya, diğeri Trakya'daki Edirne'ye doğru gidecekti. Almanlar, eğer Bâb-ıâlî İstanbul'u terk etmek zorunda kalırsa, Edirne'ye giderek Türklerin Almanyaya ile bağlantılarını açık tutacaklarını bildirdiler. İttihatçılar ise Asya vilâyetlerini elde tutabilmek için Konya'yı tercih ediyordu.³⁸

İttihad ve Terakki'nin sözcüsü *Tanin*, Çanakkale'deki bombardımanın sadece askeri bir eylem değil, Yunanistan'ı savaşa sokmak için tasarlanmış bir siyasi manevra olduğunu yazarken, İttihadçı düşüncüyü yansıtıyordu. Yunanlılar Bizans İmparatorluğu'nu yeniden kurma düşünüyü gerçekleştirmek istiyordu.³⁹ Winston Churchill ise "Jöntürlere karşı Rum ve Ermeni azınlıkların ve bir Müslüman hareketin isyan etmesini umut ediyordu."⁴⁰ Henry Morgenthau belki de sonradan yazdığı şu satırlarda haklıydı: "İtilaf donanması saldırıdan vazgeçtiği sırada [18 Mart 1915] bütün Osmanlı Devleti yıkımın eşiğindeydi. Bütün Türkiye'de hırslı reisler ayaklanmış... mirastan paylarına düşeni almak için fırsat kolluyordu."⁴¹

18 Mart'ta İngiliz-Fransız donanması Boğazlara girdi. Ancak gemilerinden üçü mayınlara çarparak batınca donanma geri çekilmek zorunda kaldı. Deniz saldırılarında uğranan başarısızlıktan sonra Antant donanması bir daha deniz saldırısını tekrarlamadı. Londra'da Savaş Konseyi Çanakkale'yi kara ordusunun alabileceğine karar vererek Gelibolu seferinde yeni bir aşama başlattı. İttihatçılar karadan saldırıyı bekliyordu ve buna hazırlanmıştı.⁴² Bu sırada Büyükelçi Morgenthau Zeytin'da Osmanlı birlikleriyle Ermeniler arasında çıkan karışıklıkları bildirdi: "Türk birlikleriyle Ermeni firariler arasında ciddi çatışma çıktı... Ama hükümet bunun çevreye yayılmasından korkmadığını iddia ediyor. Bitlis'in kazalarında da Ermenilerle karışıklıklar çıktı"

37 FRUS, 1915, ek, s. 963. Ziya Şakir (*Son Posta*, 5-6 Ekim 1934), Morgenthau'nun telgrafını doğrular. Feldmareşal Colmar von der Goltz, Konya'nın imparatorluğun başkenti olmasını daha 1897'de yazmış olduğu Millet-i Müselleha (Ordu Millet), *La Nation Armée*, *The Nation in Arm* adlı kitabında önerisi çerçevesinde dile getirmişti. Bkz. M. Latcher, *La guerre turque*, s. 21, n. 1. Ayrıca bkz. Dr. Harry Suerner, *Two War Years*, s. 85; ve Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, s. 53 (Türkçe: *Türkiye'de Beş Yıl*, İş Bankası Kültür Yayınları).

38 Frank Caleb Gates, *Not To Me Only*, s. 213-14; W. W. Gootlieb, *Studies in Secret Diplomacy*, s. 309, n. 17.

39 "Bombardımanın Esrarı", *Tanin*, 11 Mart 1915.

40 Gottlieb, *Studies in Secret Diplomacy*, s. 83, Churchill'den alıntı yapar.

41 Health W. Lowry, *The Story behind Ambassador Morgenthau's Story*, ISIS Press, İstanbul, 1990, s. 227.

42 B. H. Liddell Hart, *The Real War*, 159-60.

bildirildi. Meslektaşlarımla ben Bâbîâli'yi ciddi önleyici tedbirler almanın önemi konusunda uyardık.”⁴³

Bu noktada Osmanlı yetkilileri Ermeni birliklerine karşı eyleme geçmeye başladı. Bağdat'taki Amerikan konsolosu Bağdat ordusundaki Ermeni askerlerin elinden bütün silahların alındığını çünkü Osmanlı Ermenistan'ındaki Ermeni askerlerin Ruslara firar ettiği bilgisinin geldiğini yazıyordu. “Buradaki bütün Ermeniler çok endişeli. Silahları ellerinden alınan askerler küçük bir demiryolunda çalışmaya gönderildiler... onlara kötü davranıldığı haberleri geldi.”⁴⁴

Bütün bunlar, Van'da 13 Nisan 1915'te başlayan Ermeni ayaklanması- nın öncüsüydü. Van'daki Ermeni devrimciler, Sarıkamış'tan sonra Rus zaferinden emin olduklarından, kendi ayaklanmalarını başlatmanın zamanının geldiğine inanıyordu. 17 Mart'ta 2.500 kişiden oluşan bir Ermeni gücü Van'ı alarak geçici bir hükümet ilan etti. Geçici bir bağımsız hükümetin ilanı, Osmanlı hükümetinin, Rus orduları Muş'un batısında konuşlanacak şekilde ilerlerken bütün Anadolu'daki Ermeni sivil halka karşı önlemler almaya itti. Sonradan Haziran ayında Ermeni Devrimci Federasyonu şehri Rus ordusuna teslim etti.⁴⁵

Mayıs başlarında, Kafkasya'daki Rus ordusunda görevli bir Ermeni generali olan Oganessov (veya Ohanesyan) komutasındaki Rus birliklerinin Van'ı işgal ettiği haberi Tiflis'e ulaştı. Ona Antranik Paşa komutasındaki altı Ermeni gönüllü alayı yardım ediyordu. Antranik, Balkan Savaşları sırasında Bulgar ordusuyla savaşmış ünlü Ermeni devrimci kahramandı ve Bulgaristan Çarı Ferdinand tarafından generalliğe yükseltilmişti. Van'daki 40 bin ile 50 bin arasındaki Ermeni, şehri yirmi dokuz gün boyunca savundu. Otuzuncu günde Rus ordusu kuzeyden geldi ve doğudan gelen Ermeni gönüllüler şehri bıraktı. Bakan Sazanov, Duma'da yaptığı bir konuşmada Van'ın Ermeniler tarafından bir ay boyunca savunulduğunu ve Ermeni gönüllü alaylarının (*droojina*) Rus ordusuna yaptığı değerli hizmeti anlattı.

Kuşatmadan sonra Ermeni komiteleri Van'da inşaata başladılar, evler yeniden yapıldı, tarlalarda çalışma başladı. Vilâyette hastaneler açıldı. “Bu mektubu kapatmadan önce, Van vilâyetinin Rus orduları tarafından işgalin-

43 Morgenthau'dan Dışişleri Bakanına, şifreli telgraf, İstanbul, 30 Mart 1915, *FRUS*, 867.00/764. Morgenthau'nun istihbaratı Halep'teki konsolosundan geliyordu.

44 Brissel'den Dışişleri Bakanına, Bağdat, 1 Nisan 1915, *FRUS*, 867.00/760.

45 Türkaya Ataöv, *A British Source*, s. 14. Lewis Einstein, *Inside Constantinople*, s. 68 ve 88, Van'da içinde çarpışıkları Rus ordusunun yanı sıra Ermeni aşırılıklarını yazar. Ayrıca bkz. “Armenian Massacres” ve “Caucasian Front”, Stephen Pope ve Elizabeth Anne Wheal, *Dictionary at the First World*, s. 34-35 ve 105.

den beri Ermeni gönüllülerin sayısının altı ile sekiz kat, belki daha da fazla arttığını eklemeliyim. Bunun nedeni silah taşıyabilecek yaştaki neredeyse bütün gençlerin silahlandırılması ve gönüllü hatlarda görev almasıydı. Ayrıca [Rus] Kafkasya'sında bulunan çok sayıda mülteci de Van'a geri döndü, silahlandı ve gönüllüler arasına katıldı.”⁴⁶

Rusya'ya verilen Osmanlı Ermenilerinin desteği, doğal olarak Osmanlı imparatorluk devleti tarafından sadakatsizlik ve ihanet olarak tanımlandı. Bu tür ihanet iddiaları, imparatorluk güçlerinin kendi bağımsızlık ve geleceğini belirleme hakkı için mücadele eden milliyetçilere karşı kullandığı bir suçlamaydı. İngilizler İkinci Dünya Savaşı sırasında Hint milliyetçisi Subash Chandra Bose (“Netayi” olarak adlandırılır) ve Hint Ulusal Ordusu'nu ihanetle suçlamışlardı. Netayi Hindistan'da ev hapsinden kaçmış ve Japonların Güneydoğu Asya'da ele geçirdiği Hint savaş esirlerini örgütleyerek Burma'da İngiliz ordusuna karşı çarpışmıştı. Hem Hindistan'da, hem Osmanlı İmparatorluğu'nda sözkonusu olan, topraklarını kurtarmak için çarpışan milliyetçilerin durumuydu. Emperyalistler başka ulusların milliyetçi hareketlerini böyle yorumlar ama günümüz tarihçileri bu mücadeleleri böyle görmemelidir.

Güneydeki bir başka cephede Zeytun (Kahramanmaraş'ın Süleymaniye nahiyesinin eski adı – yay. haz.) tepelerindeki Ermeniler hemen hemen savaşın başından beri Osmanlılara karşı ayaklanma halindeydi. Ulaşılamaz dağlarda siper kurmuş, seferberlik çağrısına cevap vermeyi reddetmişlerdi. Zamanla Osmanlı ordusundan kaçan Ermeni firariler asilere katıldı; Rum ve Müslüman firariler ise eşkıyalığa başlamıştı. Ovalardaki binlerce Ermeni asilerin saflarını doldurmuştu. Mart 1915'te St. Petersburg'da yayınlanan *Novoe Vremya* gazetesi sayının 20.000 olduğunu ve artmakta olduğunu yazıyordu. “Şubat ayında İngiliz ve Fransız savaş gemileri İskenderun ve Mersin'e mavi ceketlilerden oluşan birlikler indirdi ve buradaki demiryolu hatlarını tahrip etti.”⁴⁷

Geçici Tehcir Kanunu bu olağanüstü koşullarda 27 Nisan'da kabul edildi. Ama yasa Ermenilerden söz etmiyordu çünkü Batı Anadolu savaş bölgesindeki Rumları da kapsıyordu. Yasa bu koşullar ortadan kalkıncaya kadar uygulanacaktı.⁴⁸

46 “The Siege of Van (from our Correspondent lately in Tabiz), Tiflis (Caucasia)”, 10 Temmuz 1915, *Near East*, 17 Eylül 1915, s. 551-52. Büyükelçi Morgenthau Ermeni birliklerinin işgalci Rus ordularında görev aldığını ve Osmanlı Ermenilerinin Ruslarla birlikte savaştığını doğrular. Morgenthau'dan Lansing'e, 18 Kasım 1915, *FRUS*, 1: 767-78; Gottlieb, *Studies in Secret Diplomacy*, s. 110. Daha ayrıntılı bir anlatım için bkz. Justin McCarthy, *The Armenian Rebellion at Van*.

47 Mirza Firooz Khan, “Armenian News”, *Near East*, 14 Mayıs 1915, s. 39. Franz Werfel bu olayı *Musa Dağında Kırk Gün* romanında ölümsüzleştirmiştir.

48 Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*, s. 102-3; Kâmuran Gürün, *The Armenian File*, s. 204 ve devamı.

1915 yazında Yunanistan'ın Alman yanlısı kralı Konstantin, Osmanlı Rumlarının Batı Anadolu kıyısından sürülmesiyle ilgili olarak Berlin'i protesto etti ve cemaati korumak üzere yardım istedi. Kayzer, Osmanlı Rumlarının "Düşmanları karşısında Türkiye'ye ihanet etme takıntısına saplanıp kaldığını" belirterek cevap verdi. Viyana ve Berlin'den yollanan Yunan diplomatik raporları Almanya nezdinde yapılacak girişimlerin bir yarar sağlamayacağından söz ediyordu; "İstanbul'dan yollanan gizli memorandumlarda, Osmanlı yetkililerinin sürgünlere ancak Alman Yüksek Komutanlığından onay aldıktan sonra başladığı belirtiliyordu... Alman faaliyetleri şu anda ekonomik boykota doğrudan katılmaya kadar gitmekteydi." 1915'te Almanların kontrol ettiği Palastina Bankası, Rumlarla bütün ticari ilişkilerin kesilmesini tavsiye eden bir memorandum yayınladı.⁴⁹

30 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında Mondros Mütarekesi imzalandıktan ve savaş bittikten sonra Osmanlı Meclisi'ndeki Rum mebuslar, Liman von Sanders'i Ayvalık'taki sürgün ve katliamla suçlayacak özgürlüğe kavuştular. Meclise bir memorandum sunarak "Ayvalık katliamının başlıca sorumlusu olarak Liman von Sanders'in adını verdiler."⁵⁰ Ancak Almanya'nın Ermeni sürgünlerindeki rolü için buna benzer bir belge elimizde yoktur. Ancak Ermeni devrimcilerin Anadolu'daki faaliyetleri nedeniyle endişeye kapılan Liman von Sanders'in Bâbîâli'den benzer bir eyleme geçmesini istemiş olabileceğini düşünebiliriz.

Anadolu'daki Ermeni milliyetçi faaliyetlerin Bâbîâli'nin tehcir yasasını çıkarmasında bir faktör olmasına rağmen, asıl neden İtilaf devletlerinin 25 Nisan'da boğazları geçerek başkenti işgal etmek hedefiyle Gelibolu'ya yaptığı çıkarmaydı. Çanakkale'deki mücadele Aralık 1915'e kadar sürdü. Antant Ocak ayının başında çekildi. Başkentini düşeceği ve Batı Anadolu'nun işgal edileceği korkusu Almanların ve Osmanlıların Osmanlı cephesindeki savaş stratejilerini baştan düşünmelerine neden oldu. İttihadçılar eğer başkenti terk etmek zorunda kalırlarsa, teslim olmayı düşünmemişlerdi. Bunun yerine içeriye doğru ilerleyerek karargâhlarını Ankara veya Konya'ya taşıyıp savaşa devam etmeye niyetliydi. Alman askeri misyonu da Edirne'ye taşınacak ve savaşa orada devam edecekti.

İstanbul'da yaşayan ne Ermeni ne Rum nüfusu tehcir edildi, çünkü bunların devrimci veya milliyetçi olmadığı kabul ediliyordu. Ermeni amira sı-

49 Solomones, "Greece in Asia Minor", s. 32.

50 A.g.y., s. 22-23, E. Emmanouilidis, *Ta Teleftaia Eti Tis Othom Anikis Afokratoris*'den alıntı yapılar, (Atina, 1924), s. 339-75, 376-91.

nıfı bankacı ve tüccardı ve savaştan sonra bir devlet kurma ihtimalinin yüksek olduğu Doğu Anadolu'daki bir Ermeni devletine yerleşmeyi düşünmüyordu. İstanbullu Rumların da Yunanistan'a gitmek gibi bir isteği yoktu ve 1923'te Lozan'da nüfus mübadelesi müzakere edildiği sırada şehirde kalmalarına izin verilecekti. Anadolu Ermeniler ve Ayvalık'taki Rumlar ise Osmanlı ordusunun geri çekiliş yolunda potansiyel bir beşinci kol olarak kabul ediliyordu.

Çağın bir tanığı olan James Barton, İstanbul'daki Ermenilerin "Çoğunlukla rahatsız edilmediğini" yazmıştı. Burada Bâbîâlî "Ermeni nüfusun kayıtlarını gözden geçirmiş, şehirde doğmuş olanlarla vilâyetlerden göç etmiş olanları birbirinden ayırmış ve göç etmiş olan bir dizi Ermeniye Ağustos 1915 ortasında tehcir etmişti. Bunun dışında İstanbul'dan az sayıda sürgün olmuş, Edirne'den ise hiç olmamıştı."⁵¹

Tehcir yasasının uygulanması Anadolu'daki Ermeni cemaatine müthiş acılar getirdi. Her şey yasayı uygulayan memurlara ve yerel eşrafa bağlıydı, çünkü Ermeni tehciri bazıları tarafından Ermenilerin terk etmeye zorlandığı mülklere el koyarak kendilerini zenginleştirme yöntemi olarak görülüyordu. Birkaç namuslu memur, tehcir kararlarını emreden yerel komitenin taleplerine karşı direnebildiler. Bunlardan özellikle biri, bir Ermeninin yazdığı anılda ölümsüzleştirildi: Kütahya mutasarrıfı Faik Ali. Anıların yazarı, tehcir yasasının çıktığı sırada kendisinin ve on üç kişiden oluşan bir grubun Adapazarı'ndan sürüldüğünü belirtiyordu. Kütahya'ya vardıklarında Faik Ali Bey bu şehrin Ermenilerini, fırsattan yararlanarak gidecek olanların mülklerine el koymak isteyen yerel İttihadçılardan gelen baskıya rağmen sürmeyi reddetti. Yerel İttihadçılar İstanbul'daki Talât Paşa'ya şikâyetle bulundular. Dahiliye Nazırı Talât Paşa, Faik Ali'ye yazarak yasaya uymasını emretti. Ama mutasarrıf reddetti ve ardından eğer Talât Paşa emrinin uygulanmasında ısrar

İttihad ve Terakki'nin "üç paşası"ndan biri olup, sadrazamlık dahil çok önemli görevlerde bulunmuş Mehmet Talat Bey (1874-1921), Birinci Dünya Savaşı yenilgisinden sonra Enver ve Cemal Paşalarla birlikte yurtdışına kaçtı. 15 Mart 1921'de Berlin'de S. Tehliryan adında bir Ermeni tarafından vurularak öldürüldü.

ederse istifa edeceğini bildirdi ve Talât Paşa boyun eğdi. Böylelikle Kütahya Ermenileri sürgüne gitmedi.⁵²

Olay, Osmanlı Devleti'nin güçsüzlüğünü gösteriyordu. Talât Paşa, çoğu zaman triumvirliğin savaş boyunca imparatorluğu yöneten üyesi olarak tanınlanmıştı. Diğer ikisi Enver Paşa ile Cemal Paşa'ydı. Ama Talât Paşa bir bir taşra şehrinin mutasarrıfına istediğini yaptırmaktan acizdi. Bir başka olay da, Enver Paşa'nın bile taşralı yerel İttihadçılara sözünü dinletemediğini gösteriyordu. Bu olay Yüzbaşı Sarkis Torosyan olayıydı. Osmanlı ordusundaki diğer Ermeniler gibi o da bir dizi cephede cesurca savaşmış, nişan almış, terfi etmiş ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın dikkatini çekmişti. Torosyan'ın ailesi, sürüldüğünde Enver'e başvurdu, o da tehcir kanununun Osmanlı ordusunda savaşan Ermeni subayların ailelerine uygulanmamasını emretti. Ailenin oturduğu kazanın kaymakamı Salih Zeki Bey, Enver'in emrini uygulamayı reddetti. Torosyan ailesi sürüldü ve annesiyle babası tehcir sırasında hayatlarını kaybetti.⁵³

Bu olay birkaç olasılığı gösteriyordu: Birincisi İstanbul'daki rejim vilâyetlerde emirlerini uygulatacak yeterli güce sahip değildi. Sonuçta Kütahya İstanbul'dan o kadar uzak değildi ve mutasarrıf Bâbüâli ile ilişki halindeydi. Bâbüâli kararlı olsaydı, Faik Ali'yi tehciri uygulama konusunda zorlayabilir veya istifasını kabul edebilirdi. İkincisi İttihad ve Terakki bu konuda ikiye ayrılmıştı: Komitedeki birçok kişi yasaya karşıydı. Faik Ali, Süleyman Nazif'in erkek kardeşi olmasına rağmen Talât'a muhalefet edecek kadar önemli bir İttihadçı değildi. Ama İstanbul'da belli bir desteğe sahip olması mümkündü, böylece Kütahya'daki yerel İttihadçılar istediklerini yaptıramamıştı. Torosyan ailesinin durumunda ise Enver Paşa bile emirlerini uygulamamıştı.

Tehcir geçici bir önlem olarak düşünülüyordu: Dahiliye Nezareti sürülenlerin geride bıraktığı mülklerin kayıtlarının tutulmasını istemişti, böylece geriye döndüklerinde Ermeni sahiplerine iade edilecekti. Osmanlı arşivlerinde böyle kayıtlar vardır ama şüpheciler bunları sadece savaş zamanı propagandası olarak göz önünde tutmazlar. Ancak sorunu inceleyen Profesör Jeremy Salt, şunları sorar:

Eğer Osmanlı hükümeti propaganda nedeniyle ikili bir oyun oynuyorsa –bir yandan Ermenilerin korunması için emirler yayınlayıp bir yandan da

52 Sarkis Seropian, "Vicdanlı bir Türk Valisi", s. 47, görgü tanıklarından biri olan Stephan Stepanyan'dan alıntı yapar, Arsak Albboyacıyan, *Husamadayan Gudınahayeri*, Donikyan Basımevi, Beyrut, 1961, s. 218-28.

53 Yüzbaşı Sarkis Torosyan, *Çanakkale'den Filistin Cephesi'ne*, düzenleyen: Ayhan Aktar, İletişim Yayınları, 2012. Sarkis Torosyan'ın anılarının doğruluğu tartışma konusu edilse de, merkezi hükümetin güçsüzlüğü göz önüne alındığında Enver Paşa ile ilgili verdiği bilgiyi, inanılır buldum.

bir katliam politikası sürdürüyorsa-, bu emirlerin açık olarak [şifreli değil] gönderilmesi gerekirdi, ancak öyle değildir. Bunlar ancak İngiliz istihbarat subaylarının 1920'lerde Osmanlı arşivlerine ulaşmasıyla ortaya çıkarılmıştır... Eğer Osmanlı hükümeti gerçekten katliamları emrettiyse, neden vilâyet memurlarına tehcir sırasında Ermenilerin hayatının korunması için gizli talimatlar göndermiştir?⁵⁴

Bir kere daha vurgulanmalıdır ki, savaşın 1918'e kadar sürmesi beklenmiyordu. 1915 veya 1916'da her an bir barış yapılabilir ve sürülenlerin evlerine geri dönmesine izin verilebilirdi.

1915 ortasında İtilaf Devletleri'nin Çanakkale'yi yarması ihtimali bir gerçeklikti. Donanma kabinesi şefi Amiral Georg von Müller, 2 Temmuz'da günlüğüne, Dışişleri Bakanı Gottlieb von Jagow'un "Çanakkale'deki durum nedeniyle morali çok düşük, Türklerin cephanesi eksik... Çanakkale'yi tutma ihtimali çok kuşkulu gözüküyor" diye yazmıştı. Birkaç gün sonra Büyükelçi Morgenthau, ABD Dışişleri Bakanlığına, Bâbiâli'nin askeri gerekçelere dayanarak haklı göstermeye çalıştığı "Ermeni sorununun", "önceden ulaşılmamış boyutlara vardığını" yazdı. Şöyle diyordu: "Müslüman ve Ermeni halkları uyum içinde yaşıyordu, ama çoğu Rus uyruğu olan Ermeni gönüllüleri Kafkasya'daki Rus ordusuna katıldığından, bazıları silahlı devrimci hareketlere girdiğinden, diğerleri de Van'ın işgalinde Ruslara yardım ettiğinden, onlardan korkunç bir intikam alınıyor."⁵⁵

İttihadçılar ayrıca Ermeni devrimcilerin bir karşı devrim örgütlemesinden de korkuyordu. ("İttihadçılar) Hükümet üzerindeki denetimlerini kaybetmemek için her türlü yonteme başvuracaklarını belirtiyorlar. Rusya, Fransa ve Büyük Britanya, Osmanlı hükümeti nazırlarını kişisel sorumlulukla suçlasa bile İttihad ve Terakki'nin milliyetçi politikasını değiştirmeyeceklerini söylüyorlar."⁵⁶

Amerikan Yabancı Misyoner Teşkilâtı (BOARD) ABD Dışişleri Bakanlığı'ndan Ermenileri korumak için önlem alınmasını istediği zaman, Dışişleri Bakanı Robert Lansing "Ermenilere yardım çabaları, Bakanlığın edindiği istihbarata göre, çok sayıda Ermeni Türk hükümetine karşı silahlı ayaklanma halinde olduğundan ve Türk Hükümeti bu tür önlemleri sadece kendi koruması için aldığını iddia ettiğinden, daha da zorlaşmaktadır."⁵⁷

⁵⁴ Jeremy Salt, "The Narrative Gap", s. 22.

⁵⁵ Walter Görlitz, *The Kaiser and his Court*, s. 90; ve Morgenthau'dan Dışişleri Bakanına, İstanbul, 10 Temmuz 1915, *FRUS*, ek 982-84.

⁵⁶ Morgenthau'dan Dışişleri Bakanına, İstanbul, 10 Temmuz 1915, *FRUS* 982-84.

⁵⁷ Dışişleri Bakanından Board of Commisioners of Foreign Missions'a (Rev. James L. Barton), Washington, 19 Temmuz 1915, *FRUS* 1915, ek 984-85.

İttihadçıların durumu o kadar umutsuzdu ki, 20 Temmuz'da Sofya'yı ittifaka çekebilmek için Bulgaristan'a toprak bile teslim ettiler. Prens Gottfried Hohenlohe'nin İstanbul'a gelişi, Almanya'nın bu tavizi vermesi için Bâbiâli'ye uyguladığı baskının sonucuydu. Daha önce Mayıs 1915'te İttihadçılar Pierre Loti'yi aracı olarak kullanarak Fransa ile barış pazarlığına girişmeyi bile düşündüler. Ancak Rusya karşısındaki gerileme ve Çanakkale'deki kilitlenme Loti'nin girişiminin önünü tıkadı.⁵⁸

Savaş boyunca Ermeni milliyetçileri Antant'ın savaş çabasına verdikleri destekten ötürü gurur duyuyorlardı. Kıbrıs Lefkoşa'dan yazar Ermeni milliyetçisi Arti muhtemelen İngilizlerin de pompalamasıyla *Near East* okurlarına şunları anlatıyordu:

Dertli Ermenilerin kalbini ferahlatan bir şey varsa, o da 50.000 cesur kardeşlerinin Rus bayrağı altında düzenli asker olarak görev alarak Polonya ve Kafkasya'da çarpışmasıdır. Rus Ermenilerinin bağışlarıyla desteklenen yaklaşık 20.000 gönüllü de "Daşnakçı" ve "Hınçakçı" liderlerinin önderliğinde Rus askerleriyle birlikte zaferden zafere koşmaktadır. Bütün Van vilâyeti, Bitlis vilâyetinin üçte biri, Erzurum vilâyetinin dörtte biri bizim elimizdedir. Devrimci Ermenilerin idolu Antranik Muş'a doğru yürümektedir. Öte yandan, müttefik hükümetlerinin yakından tanıdığı ve güvendiği Mısırlı Bogos Nubar Paşa, Katholikos'un atadığı Ermeni diplomatik delegasyonunun başında, dört milyon Ermeninin taleplerini güvence altına almak için Avrupa'da çalışmaktadır.

Bütün bunlar çok yakında Müttefiklerin yardımıyla dört bin yıl boyunca bizim olan, her bir karışı kahramanlarımızın kanıyla kırmızıya boyalı atalarımızın toprağını fethedeceğimiz umudunu arttırmaktadır. Ever, fethedeceğiz ve özerk bir Ermenistan artık tatlı bir rüya olmaktan çıkacak.

Savaş patlak verdiğinde, büyük ve küçük devletler, gelecekte toprakların nasıl dağılacağına ve sınırların nasıl ayarlanacağına dair uzun pazarlıklar yaptı. Ama Ermeniler, hiçbir pazarlığa katılmadan, tereddüt etmeksizin Müttefiklere (İtilaf'a) katıldı.⁵⁹

Osmanlı sahnesindeki savaş Osmanlılar için kötü gidiyordu. Ağustos ayında Kayzer'in morali "Çanakkale'den gelen haberlerle bozulmuştu... Gemilerimiz [U-botlar] çok gecikmişti." Bir İngiliz denizaltısı Marmara'da Barbaros Hayrettin zırhlısını torpillemişti, bu da, basında yer almadıysa bile İttihadçı moraline büyük bir darbe indirmişti.⁶⁰

58 Lesley Branch, *Pierre Loti*, s. 307.

59 Arti'nin mektubu 7 Ağustos tarihliydi. *Near East*, 3 Eylül 1915, s. 493.

60 Görlitz, *The Kaiser*, s. 99-100, günlükteki not 8 Ağustos 1915 tarihlidir; Pope ve Wheal, *Macmillan Dictionary of the First World*, s. 217.

Osmanlılar için savaşta iyi bir haber, Ruslar Van'dan çekilmek zorunda kaldığı zaman geldi. Osmanlı güçleri şehre girmeden önce “[Ermeni] halkın büyük kısmı Rus birlikleriyle birlikte geri çekildi; geriye kalanı katledildi.” Ancak bir aydan kısa bir süre sonra Van yeniden Rusların eline geçti; “Grandük Nikolay’ın ordusunun Erzurum, Muş ve Bitlis’e doğru yaptığı büyük atılımla, Ermenistan’ın son kurtuluşu gerçekleşmiş benziyordu.”⁶¹

İstanbul’da sadece Ermenilere değil, ülkelerinin orduları imparatorluğa istila eden İngiliz sakinlere de kötü davranılmamıştı. “İstanbul’dan İngilizlere yönelik hiçbir kötü muamele haberi gelmedi; toplamda İstanbul’da kalan İngilizler Türk yetkililer tarafından ciddi anlamda taciz veya rahatsız edilmedi.” Birkaç gün sonra haftalık *Near East*, “bir süre önce İstanbul’a çok sayıda İngiliz ve Fransız savaş esirleri geldi, bazıları yaralıydı. Ancak bunlara iyi davranıldı” diye yazıyordu.⁶²

Eylül başında başkentteki “isimsiz kaynaklar” Türk basınının Ermenistan’ın kaybı konusunda kamuoyunu hazırlamaya başladığını belirttiler. Özellikle *Tanin* ve *Sabah* bu konuda makaleler yayınlarak, homojen bir nüfusun Türkiye’nin lehine olduğunu öne sürdü. *Near East*, İzmit bölgesindeki Ermenilerin durumunun korkunç olduğunu, “açlık ve ölümün onları beklediğini” yazdı. Ancak muhabir şöyle diyordu: “Şimdiye kadar Ermeniler İstanbul’dan çıkarılmadı... İzmir’de Ermeni sakinler şimdilik rahatsız edilmedi; aslında İzmir İstanbul’a göre çok daha iyi durumda... Buradan kısa süre önce gelen bir İngiliz şehirde tam bir sükûnet olduğunu ve hem Valinin [Rahmi Bey] hem de Askeri Kumandanın İngiliz ve Fransızlara olumlu bir tutum içinde olduğunu belirtti.”⁶³

Liberal bir İttihadçı olan Cavid Bey, günlüğüne Eylül 1915’te Ermeni sorununun her gün biraz daha kızıştığını yazıyordu. Yabancı elçiler, Almanya ve Avusturya elçileri ve Amerika gibi tarafsız ülkelerin temsilcileri, kamuoylarının rahatsız olduğunu ve olayların yurtdışında kötü bir izlenim uyandırdığını belirtmişti. Ahmed Rıza sorunu ise Âyân Meclisi’ne taşıdığı anda, bir soruşturma komitesi kuruldu. Hükümet komitenin boyutunun büyütülmemesini istedi, hatta Âyân Meclisi’ni tehdit edip korkutmaya kadar gitti. Ancak sorunu dillendiren sadece Ahmed Rıza Bey değildi: Soruşturma komitesi

61 *Near East*’in 18 Ağustos 1915 tarihli başyazısı, s. 376.

62 “News from Turkey”, Atina’dan 25 Ağustos 1915 tarihinde gönderilmiş rapor, *Near East*, 3 Eylül 1915, s. 489 ve 17 Eylül 1915, s. 548.

63 Bryce, *The Treatment of Armenians*, s. 390, n. 16, “isimsiz kaynaklar” üzerine; ve Atina’dan gönderilmiş rapor, 6 Eylül 1915, *Near East*, 17 Eylül 1915, s. 548.

bazı tüccarları da davet etmişti. Ancak davet edilenler öne çıkmadı çünkü korkmuşlardı veya geldiler ama herhangi bir eleştiride bulunmadılar. Sonuç olarak komite san derece zayıf bir rapor yazdı. Cavid Bey ise “Raporu gördüğümde dağ fare doğurdu dedim”⁶⁴ diye yazacaktı.

Talât ve Enver Paşalar, eğer rapor kendilerine sunulursa reddederek geri göndereceklerini duyurmuşlardı. “Ne büyük bir kanun-i esasi!” diye not etmişti Cavid Bey. “Âyân Meclisine karşı kullanılacak bir silahları varsa, o da tehdit ve zor.”⁶⁵

İttihadçılar bazı Ermenilerin başına gelenler konusunda başkentte bile ikiye bölünmüştü. Belki de en etkili gazeteci ve önde gelen bir İttihadçı olan Hüseyin Cahid (Yalçın), Talât Paşa’ya bazı mebusların istifa etmek istediğini, hatta kendi taraftarlarının bile ona lânet ettiğini söyledi. Ancak Talât Paşa merkezi umumide azınlıktaydı ve halletmesi gereken daha büyük sorunları vardı: Ermeni sorununu yok saymak istiyordu.⁶⁶ O sırada Cavid Bey, Krikor Zohrab’ın oğlunun onu görmeye geldiğini yazmıştı: Babasının ve savaştan önce Erzurum’u temsil eden bir başka mebus olan devrimci Vartkes Serengülyan’ın tutuklandığını ve “sorgulanmak üzere” Konya’ya götürüldüğünü bildirmişti. Zohrab’ın oğlu Cavid Bey’in aile adına hükümete müdahale etmesini istiyordu. Cavid Bey önde gelen iki İttihadçı önder Halil Bey ve Talât Paşa ile görüştü. Talât’a “sebepsiz yere iki mebusun şeref ve itibarının çiğnenmesinden” yakındı ve bunlara kötü davranılmasından duyduğu memnuniyetsizliği dile getirdi. Ama Talât Paşa hiçbir şey yapamayacağını söyleyerek, Cavid Bey’e günlüğüne kaydetmediği bir açıklama yaptı. Cavid Bey “zavallı adamın herhangi bir şey yapmaya gücü yok” sonucuna vardı.⁶⁷ On gün sonra Cavid Bey, Krikor Zohrab’ın karısının kendisini ziyaret ettiğini bildiren Hüseyin Cahid’den bir mektup aldı. Cavid Bey şu yorumu yaptı: “Eğer [tutuklamaların] amacı sadece sorgulama olsaydı, bu adamların İstanbul’dan Diyarbakır’a gönderilmesine gerek yoktu.”⁶⁸

1915 yazı İttihadçılar için kritik bir savaş dönemi idi. Haziran ayında Atina’da İngilizlerle görüşen Prens Sabahaddin, Mark Sykes ile İstanbul’daki durumu görüştü. Başarılı bir darbeye İttihadçılar iktidardan düşürüldükten sonra ayrı bir barış imzalanmasını önerdi. “Umudu Müttefiklerden yardım almak, İzmir’de askeri bir devrim başlatmak, bunu İstanbul’a yaymak, mev-

⁶⁴ Mehmed Cavid, “Hatıralar”, *Tanin*, 3 Şubat 1945.

⁶⁵ Ahmed Rıza’nın Âyân Meclisi’nde Ermeni sorunuyla ilgili muhalefeti için bkz. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt 3, bölüm 3, s. 46 ve devamı.

⁶⁶ Cavid, “Hatıralar”, *Tanin*, 10 Ocak 1945.

⁶⁷ Cavid, “Hatıralar”, *Tanin*, 8 Ocak 1945.

⁶⁸ Cavid, “Hatıralar”, *Tanin*, 10 Ocak 1945.

cut hükümeti düşürmek ve Müttefiklerle ayrı bir barış imzalamaktı: başkentteki bir devrimle Çanakkale'deki Türk-Alman direnişinin kırılacağını düşünüyordu.”⁶⁹ Temmuz ayında Büyükelçi Morgenthau da İttihadçıların Ermeni devrimcilerin düzenleyeceği bir karşı devrimden korktuğunu bildirdi.⁷⁰ Böyle bir darbe korkusu, hükümetin Ermeni devrimcilere karşı aldığı sert önlemleri açıklayabilirdi. Haziran 1915'te Hınçak Partisi'nin üyesi yirmi Ermeni Beyazıt Meydanı'nda asıldı.⁷¹

Cavid Bey, Ermeni sorununu 1915'in Eylül ayında Büyükelçi Wangenheim ile tartıştı. Almanların tamamen İttihadçı politikaya karşı olduğunu ve Bâbiâli'yi herhangi bir barış konferansında kesinlikle savunmayacaklarını öğrendi. Ama sessiz kalacaklardı.⁷² Almanya erken tarihte yapılacak bir barış pazarlığı ihtimalinde, sürgün ve katliamların tüm sorumluluğunu İstanbul'un üstlenmesi için hazırlık yapıyor gibiydi. Bu nedenle sorunla ilgili Alman arşivleri güvenilir değildir: onlar da Berlin'i herhangi bir sorumluluktan kurtarmak için elden geçirilmiş ve temizlenmiş olabilir. Wangenheim “konsoloslarına, Almanların Ermenilerin durumunu iyileştirmek için çabaladıklarını gösteren her türlü bilgiyi toplamaları talimatını verdi. Bu bilgiler Antant'ı ve Alman kamuoyunu etkileme umuduyla bir beyaz kitapta yayınlanacaktı.”⁷³ Amaç, Almanya'nın inkâr politikasını desteklemektir. Johannes Lepsius'un Almanya'daki Türk karşıtı kampanyası da aynı amaca hizmet ediyordu.

Konu Mecliste tartışıldığında, Talât Paşa Almanların hiçbir zaman müdahale etmeyeceğini söyledi, hatta bu konuda sessiz kalacaklarını ima etti. Söylediğine göre Alman kamuoyu ve basını Ermeni sorunuyla ilgilenmiyordu, Alman hükümeti için ise Bâbiâli'ye diplomatik notalar vermek bir zorunluluktur.⁷⁴

Antant'ın başkenti ele geçireceği korkusu, İttihadçılar için savaşı yönen başlıca güç olmuştur. Bu korku 1915 sonunda Antant'ın Gelibolu'daki başarısızlığı ve İngiliz kuvvetlerinin bölgeyi boşaltmaya başlaması üzerine azaldı. Bâbiâli'nin Ermenilere karşı tutumu da değişti. “Ermeni mültecilere yapı-

69 Mark Sykes'in Prens Sabahaddin ile görüşmesi, Mark Sykes'dan Tümgeneral C. E. Calwell'e, C. B., Director of Military Operations, No. 4 Gizli, Atina, Haziran 1915, FO 371/2486. Bu bilgiyi dostum Hasan Kayalı'ya borçluyum.

70 Morgenthau'dan Dışişleri Bakanına, İstanbul, 10 Temmuz 1915, *FRUS*, 1915, ek, 982-84.

71 *Tanin* ve İstanbul basını, 16 ve 17 Haziran 1915.

72 Mehmed Cavid, “Hatıralar”, *Tanin*, 2 Şubat 1945.

73 Dışişleri Bakanlığından Alman Büyükelçiliğine, İstanbul, 4 Temmuz 1915, Weber, *Eagles on the Crescent*, s. 150-51 ve devamı. Alman belgelerinin Paris'te Müttefikler (İtilaf Devletleri) tarafından dayatılan “savaş suçu” maddesini inkâr etmek ve savaşa neden olanın Almanya değil Britanya olduğunu göstermek amacıyla savaş sonrasında nasıl temizlendiğine dair bkz. John Rohl'un 1914: *Delusion or Design?* adlı kitabının girişi.

74 Mehmed Cavid, “Hatıralar”, *Tanin*, 2 Şubat 1945.

lan saldırılarda ve hayatta kalanlara yardım faaliyetlerine izin verme konusunda gözle görülür bir gevşeme var. Hatta bazı memurlar yardımcı bile oluyor. Enver veya Talât ‘Türkiye Türklerindir’ hedefini gerçekleştirdiklerine inanıyorlar, yoksa Almanya vatandaşları dahil çeşitli ülkelerin sert ve sürekli protestoları görünürde bir değişiklik mi yarattı, tarih bunu kaydetmiş değil.” 1916 başında “Yakındoğu’da hayatta kalmış bir milyon veya daha fazla Ermeni vardı... [ve] yardım çalışmaları için yol açılmış, yetkililer tarafından engel konulmuyordu.”⁷⁵

Batıdan gelen tehdit geri çekilmiş olmasına rağmen, doğudaki Rus tehdidi gerçekte ve Mart 1917’de Rusya’da gerçekleşen devrime kadar da böyle kaldı. General Nikolay Yudenitiç komutasında 16 Ocak 1916’da Rus saldırısı başladı. Erzurum 14 Şubat’ta kuşatıldı ve Osmanlı Üçüncü Ordusu yenilgiye uğradı. Anadolu’nun en büyük askeri üssü ve başlıca Osmanlı kalesi olan şehir beş günlük ağır bombardımandan sonra düştü. Erzurum’u tutan ordu Ermeni vilâyetlerine, Irak’a ve İran’a uzanan tüm yollara hâkim olmuş ve sonraki saldırılar için birinci sınıf bir üs elde etmişti. Erzurum’un düşüşü Gelibolu’daki başarının büyüsunü bozdu ve ordunun bölgedeki iletişim hatlarını tehdit etti. Rus ordusu Karadeniz’den Van Gölü’ne kadar olan bölgede ilerlemeye başladı ve kısa süre sonra Rize önünde belirdi. Raporlara göre Trabzon ve Karadeniz halkı şehri boşaltmaya hazırlanıyordu.⁷⁶

İmparatorluktaki durum umutsuzdu. General Erich von Falkenhayn, Türkiye’nin (ve Avusturya Macaristan’ın) savaşı 1916 sonbaharından sonra sürdüremez hale geleceklerini düşünüyordu.⁷⁷ İttihadçılar arasında ayrı bir barış yapma isteği güçlüydü. Rusya da Bâbîâli’yle ayrı bir barış yaparak Almanya’ya karşı savaşa odaklanmayı istiyordu ama bunun için İstanbul’a bir başvuru yapılmadı. Sonradan ortaya çıkanlara göre, Rusya Ermeni devrimcileri arkadan vurmayı ve onlara verdiği sözden dönmeyi düşünüyordu. 1918’de Bolşeviklerin açıkladığı gizli Rus belgeleri, Rusya’nın Erzurum’u almasından az sonra Çar’a bağlı bir diplomat olan Prens Kurdaşev, bakan Sazanov’a bir rapor yollamış, General Aleksiyev ve Danilov’la Türkiye ile bir mütareke ve ayrı bir barış ihtimali hakkında konuştuğunu bildirmişti. İstanbul üzerindeki iddialarından vazgeçmeyi ve Osmanlı toprak bütünlüğüne saygı göstermeyi, kapitülasyonların kaldırılmasını kabul etmeyi, savaş öncesi statükoya geri dönmeyi düşünüyorlardı. Bu belgenin Mart 1918’de yayınlan-

75 Barton, *Story of Near East Relief*, 59, s. 42.

76 *Near East*, 25 Şubat 1916, s. 462 (“Erzeroum-Kut-Baghdad” başlıklı makale).

77 Görlitz, *The Kaiser*, s. 129, günlükteki 24 Ocak 1916 tarihli not.

ması, Şubat 1916'da bile, Ermeni devrimcilerinin daha büyük bir Ermenistan rüyasının gerçekleşeceğine inandığı sırada, patronlarının onları terk etmeyi planladığını gösteriyordu.⁷⁸

Ayrı bir barış teklifi yapılmadı ve Ruslar ilerlemeye devam etti. Bitlis 2 Mart'ta düştü, ardından Karadeniz'de Rize ele geçirildi. Yaklaşık 100 kilometre ötedeki Trabzon tehdit altındaydı. Bitlis'in alınışı, Londralı Ermeniler arasında büyük bir coşkuya neden oldu, edebiyat dernekleri 4 Mart'ta olayı kutlamak üzere bir toplantı düzenledi. "Kafkasya cephesinden henüz dönmüş olan gazeteci Mr. Karnigian, Ermenilerin Müttefiklerin (İtilaf'ın) davasına farklı yollarla değerli yardımda bulunduklarının anlaşılamamış olduğunu belirtti." Başka bir konuşmacı ise şöyle dedi: "Ermeniler keder kupasını sonuna kadar içtiler artık sevinç günleri önümüzde."⁷⁹

Vanlı Hamazasp Srvantsyan komutasındaki Üçüncü Ermeni Gönüllü Alayı Bitlis'e giden yolda önemli bir nokta olan Hizan'ı ele geçirerek Bitlis'in alınmasını kolaylaştırdı. "Orada birçok Ermeni kurtarıldı, sonra da yeni örgütlenen alaylara katıldı." Hınıs ve Erzincan bölgelerinden gönüllüler de alaylara katılıyordu. "Mart 1918'de bunlar artçı çatışmalara katılıyorlardı: Bu birlikler o sırada Hınıs Piyade Alayı ve Erzincan Süvari Alayı olarak biliniyorlardı."⁸⁰

Van bölgesindeki Ermeni birlikleri "tamamen Ermenilerden oluşmuştu, bunlar ya Transkafkasya doğumluydular ya da Türk sınır vilâyetlerinden gelen mültecilerdi. 1918'de buna General Nazarbekof komuta ediyordu ve kurmay başkanı Tümgeneral Vişinskiy'di."⁸¹ Rusya'daki Şubat Devrimi'nden önce bile, Ermeni gönüllü müfrezeleri aşama aşama alaya dönüştürülüyor ve ayrı birlikler haline getiriliyordu. Ancak bunların faaliyete geçmesi gecikti. Girişim gerçekleşmedi çünkü Çar hükümeti ayrılıkçılıktan korkuyor ve diğer milletlerin izlemeye çalışacağı bir yolu açmak istemiyordu. "Tiflis'te Gürcüler yeni Ermeni birliklerinin kurulmasını şüpheyle izliyordu."⁸²

Nisan ayında Ruslar ilk büyük amfibi harekâtını başlatarak Rize'ye, Trabzon ve Kafkasya'daki operasyonları desteklemek üzere 16.000 kişilik bir kuvvet indirdi. Denizden düzenli Rus bombardımanı sonucu Trabzon 18/19 Nisan 1916'da düştü. Kentin alınışı, Anadolu'daki Rus ordularının takviye edilmesini kolaylaştırdı çünkü burası bölgenin başlıca limanıydı. Ruslar artık

⁷⁸ *Tasvir-i Efkar*, 14 Mart 1918 ("Rus vesaik-i hafiyesinde: Rusya'nın iki sene evvelki tezviratı").

⁷⁹ *Near East*, 10 Mart 1916, s. 501.

⁸⁰ Kayaloff, *The Battle of Sadarabad*, s. 46.

⁸¹ A.g.m., s. 72.

⁸² A.g.m., s. 75-76.

Erzincan'a karşı harekete geçmekte serbestti, bir yandan da güneydeki Bayburt'u tehdit ediyorlardı. Trabzon, Bâbüâli'nin *Breslau* eşliğinde takviye göndermesine rağmen düşmüştü.⁸³

Rusların Karadeniz kıyısında 1916 ilkbaharı boyunca ilerleyişi üzerine, bölgedeki, beşinci kol olarak kabul edilen yerel Rumlara karşı önlemler alındı. Halil Paşa'ya Rusların Rumlara silah dağıttığı iddia edilen Enver'in istihbarat raporları verildi. "Bundan da acil olarak, Rumlara uygulanan zulüm, Almanlarda, daha hangi yeni suçlardan [Antant tarafından] sorumlu tutulacakları endişesini yaratmıştı."⁸⁴ Ama Ruslar tarafından işgal veya tehdit edilen bütün kentlerdeki Müslüman halk da yığınlar halinde "geleneksel düşmanlarının" korkusuyla batıya doğru kaçmaya başlamıştı. Batı Anadolu'ya doğru kaçan bu mülteciler, savaş dönemi Osmanlı hükümetinin sorunlarından biriydi, hükümet, tahıl stoklarının normal ihtiyaçlara bile yetmediği bir zamanda daha fazla insanı doyurmak zorunda kalıyordu. Türklerin doğudan Batı Anadolu'ya doğru göç etmesinin bir başka sonucu da batı vilâyetlerinde Müslüman mültecilere yer vermek zorunda kalan Hıristiyanların, özellikle de Ermenilerin karşılaştığı zorlukları artırmasıydı.⁸⁵

Doğu Anadolu'da Rus ilerlemesi devam etti. Bayburt Temmuz'da alındı, böylece Rus ordusu Trabzon ile Erzurum arasındaki yolun denetimini ele geçirdi. Erzincan 24 Temmuz'da işgal edildi. Şehir çok büyük olmamasına rağmen büyük bir askeri öneme sahipti çünkü bölgeye askeri derinlik kazandırıyordu. Rus orduları batı tarafından "Ermeni vilâyetleri" olarak anılan Doğu Anadolu'ya büyük bir giriş yapmıştı. Trabzon'dan Van ve Kafkasya'ya doğru Erzincan üzerinden uzanan toprakların oluşturduğu üçgendeki kazanımlarını sağlamlaştırıyorlardı. Ermeni mültecileri Rus ordularıyla birlikte geri dönmeye başladı. Amerikan yardımı yeniden yerleşmelerini kolaylaştırdı. Ruslar "Ermenistan'ın fethi"ni tamamlamış ve batıya doğru 250 kilometre ötedeki Sivas'a doğru ilerlemeyi planlamaya başlamıştı.⁸⁶ Orada kışın iklim daha yumuşak olduğundan sefer de daha az tehlikeli olacaktı. Rus ordusu inisiyatifi ele geçirmişti ve Sivas ovasının içine doğru ilerleyeceğinden emindi.

29 Eylül 1916'da İttihadçılar, savaşın başından beri ilk kez bir kongre topladılar. Talât Paşa hükümetin baş etmek zorunda olduğu bir dizi sorunu anlattı; raporda Ermeni sorunu ayrı olarak ele alınıyordu. Talât Paşa Ermeni

⁸³ Pope ve Wheal, *Macmillan Dictionary of the First World*, "Rize Landing", s. 393.

⁸⁴ Weber, *Eagles on the Crescent*, s. 200.

⁸⁵ "News from Turkey", *Atina*, 31 Mayıs 1916 tarihli, *Near East*, 16 Haziran 1916, s. 149.

⁸⁶ *Near East*, 1 Temmuz 1916, s. 270-73.

devrimcilerinin Rusya ile işbirliğini, Ermeni çetelerini ve kiliseyi vurguladı. Sürgünlerin amacı çeteleri Osmanlıların savaştığı cephelerden, demir yollarından ve menzillerden (tren istasyonları) uzaklaştırmaktı. Tehcir esnasında bazı *ifratkârane hareketlerin* (aşırıya kaçan, yasadışı) olduğunu kabul ediyordu ama gereken soruşturmalar yapılmış ve durum düzeltilmişti.⁸⁷

1917 başında, Doğu Anadolu'daki Osmanlı Ermenileri Ruslar tarafından kurtarılmışa benziyordu. *Westminster Gazette*'de çıkan "Ermenistan'ın Dirilişi" başlıklı bir makalede, Osmanlı Ermenileri için en iyi geleceğin Rus vesayeti altına girmek olduğu söyleniyordu. Bitlis'teki eski İngiliz konsolos vekili A. S. Safrastian bu düşüncede değildi. Bölgeyi iyi biliyordu ve Tiflis ve Erivan gibi kentler hariç, Rus Kafkasya'sındaki köylülerin çoğunun, toprak mülkiyeti sistemi, eğitim ve başka nedenlerden ötürü ortalama Osmanlı Ermeni köylülerinden pek de daha iyi koşullarda olmadığını düşünüyordu.

Safrastian Bulgaristan örneğini vererek Sofya'nın pis bir köyden bugünkü haline kırk yıldan az bir sürede ulaştığını vurguluyordu. Dolayısıyla Erzurum, Van veya Trabzon'un Rusya yönetiminde değil kendi kendini yöneten bir Ermenistan'da gelişme şansının daha fazla olduğunu düşünmek mantıklıydı. *Novyi Ekonomist*'in Kasım 1916 sayısında Profesör Migulin'in bir makalesinden alıntı yaparak, Rusya'nın Anadolu'da işgal ettiği vilâyetlere karşı tavrını tartışıyordu. Profesör Migulin'in Rus hükümetini ele geçirilen vilâyetleri Rus endüstrisinin çıkarına uygun olarak ilhak etmeye çağırdığını belirten Safrastian, Antant'ın neden Ermenilerin Rus endüstrisi uğruna sömürülmesine izin vereceğini soruyordu. Vardığı sonuca göre, özerk bir Ermenistan, "en azından bir kuşak için Müttefik Büyük Güçlerin (İtilafın) garanti ettiği bir Ermenistan, sadece Ermenistan'ın dirilişini sağlamayacak, aynı zamanda güney-batı sınırlarında Rus Ermenistan'ının en güvenilir ileri karakolu olacaktı."⁸⁸

Ermeni devrimcileri tamamen Antant'a bağımlı olmasalardı, Safrastian'ın önerisini tercih ederlerdi. Mart 1917'de Petrograd'da devrim patlak ve rince ve Rusya'nın milletleri –diğerleri arasında Finler, Polonyalılar ve Eston-

⁸⁷ Merkez-i umumi'nin raporu İstanbul basınında 29 ve 30 Eylül 1916'da yayınlandı. Ayrıca Abram Elkus'un Dışişleri Bakanlığına yolladığı raporda da bulunabilir, İstanbul, 14 Ekim 1916, *FRUS*, 867.00/791; *Tarih ve Toplum* (Eylül 1986): 6-10, "70. Yıldönümünde İttihat ve Terakki'nin 1916 Kongresi" vesilesiyle Zafer Toprak'ın giriş yazısı da metni verir. 1916 Kongresi'ndeki broşürün metni, Tunçay'ın *Cihat ve Tehcir* adlı kitabında (İletişim Yayınları, s. 56-84) *Tanın*'in kongreyle ilgili makalesiyle birlikte yer alır.

⁸⁸ A. S. Safrastian'ın "The Resurrection of Armenia" başlıklı, 14 Şubat 1917 tarihli mektubu, *Near East*, 23 Şubat 1917, s. 391.

Cumhuriyet döneminde Erzincan Valiliği'nde bulunan Ali Kemal Bey (Aksüt) (1885-1963), yazmış olduğu *Erzincan Tarihi* ve *Kürt Raporu*'nda 1915'ten sonraki yıllarda bölgedeki hareketlere, Ermeni milliyetçilerle Kürt aşiretleri arasındaki ilişkilere dair bilgiler verir.

yalılar– özerklik veya tam bağımsızlık isteyince, onlar da Rusya ile olan bağımlılıklarından kurtuldu. Ermeniler geleceklerinin uluslararası bir özellik taşıdığını ilan etti; dolayısıyla durumu bir barış konferansının çözmesini bekliyorlardı.⁸⁹

1917 Şubat Devrimi'nden sonra Gürcüler ve Ermeniler önce Aleksander Kerenski hükümetinden Rus ordusundaki Avusturya ve Alman cephelelerinde çarpışan bütün kendi birliklerini Kafkasya'ya yollamasını istediler, böylece ulusal bir ordu oluşturabileceklerdi. İtilaf devletleri de bu talebi destekledi ama Kerenski kabul etmedi. Brest-Litovsk'da Bolşevikler Çarın birliklerini milliyetçi propaganda yerine sınıf propagandasıyla çökertmeyi denedi. Ama Gürcü ve Ermeni birlikleri Rus askerlerini silahsızlandırdı ve bunların çoğu Rusya'nın içlerine doğru giderek bölgeden ayrıldı. Transkafkasya savunması tamamen Gürcü ve Ermenilere kalmıştı. Osmanlı birlikleri Rus birliklerinin boşalttığı topraklarda ilerlemeye başlayıp ve Erzurum ve Trabzon'a gelince, Gürcü ve Ermeni Ulusal Konseyleri aralarında bir savunma ittifakı kurarak ilerleyen Osmanlılara karşı savaşmaya başladılar. Gürcü ve Ermeniler birlikte hareket etti ve Gürcistan'ın tüm nüfusunu seferber etti.⁹⁰

⁸⁹ "The Russian Campaign in Nearer Asia", *Near East*, 23 Şubat 1917, s. 481.

⁹⁰ D. Ghambashidze, "The Caucasus", bölüm 3, *Near East*, 19 Nisan 1918, s. 323-24.

Osmanlılar Doğu Anadolu’da kaybettikleri toprakları kazandıkça, Ermeni milislerinin direnişiyle karşılaştı. Müslüman katliamları oldu ve Osmanlılar Rusların işgal ettikleri dönemde Müslümanların zulme uğrayıp öldürülmesinin intikamını aldı. Muş ise Nisan 1917’de yeniden işgal edildi. İlerleyiş Karadeniz ve Van Gölü arasındaki bütün cephede sürdü. Erzincan Valisi Ali Kemali’nin anlattığına göre, bazı bölgelerde daha önce aralarında çatışan Ermeni milliyetçileri ve Kürt aşiret reisleri, işbirliği yaparak ilerleyen Osmanlılara karşı savaşılmaya başladı.⁹¹ Sovyet birlikleri 18 Aralık 1917’de Erzincan mütarekesini imzaladıktan sonra Anadolu’dan çekildiklerinde, Ermeni kuvvetleri birkaç ay daha Erzurum’u ellerinde tutabildi. Sonunda şehri terk etmek zorunda kaldılar. Osmanlı kuvvetleri Erzurum’a 11 Mart 1918’de girerek burayı ordunun doğudaki karargâhı haline getirdi.⁹²

ABD Konsolosu Frederick Wirth, Ekim 1917’de İsviçre’ye gitmek üzere başkentten ayrılmadan önce durumu bildirdi. İtibar-i Milli Bankası’nın kuruluşuna ilişkin olarak, “pek çok zengin İstanbullu Osmanlı Rum ve Ermeni tüccarın girişimin başarılı olabilmesi için banka hisselerini almaya zorlandığını” duyduğunu belirtiyordu. “Bankanın çeşitli bölümlerinin müdürleri ya Ermeni ya da Rum.” Ayrıca şöyle yazıyordu: “Son altı ayda Ermenilerin sürüldüğüne dair bir haber gelmedi.” Tehcirin ilk günlerindeki korkunç sınavlara katlanmış olanlar çok acı çekmiş ve yoksullaşmıştı. Ancak ABD’den Suriyeli ve Ermenilere gelen yardım çok iyi sonuç vermişti:

Türk yetkililer bu yardım paralarının dağıtımı konusunda –en azından ciddi biçimde– engel çıkartmadı. Bu zavallı insanlardan binlercesi açlıktan ölmüş, binlercesi de korkunç bitkinlik ve iklim koşulları nedeniyle ölmüştü. Ancak başkalarının da yavaş yavaş tehcirin zorluklarından kurtulduğu ve eski evlerine dönemeyenlerin ülkenin başka yerlerinde yeniden yerleşmeye çalıştıkları bildirildi.⁹³

Tehcirin 1916’da Gelibolu’nun boşaltılmasından sonra durduğu yolundaki raporlar değişik kaynaklarda bulunur. Sürülen Ermeniler eski kentlerine dönmeye başladı. Ancak ortam savaş nedeniyle zehirlenmişti: Evleri ve mülklerine yerel Müslümanlar el koymuştu. Sonuç olarak çoğu eski vilâyetlerine yeniden yerleşemeyerek İstanbul’a gitti. Ermeni Devrimci Federas-

91 Ali Kemali, *Erzincan*, (ilk baskı, Resimli Ay Matbaası, 1932), Kaynak Yayınları, 2013.

92 Bodger, “Russia and the End of the Ottoman Empire”, s. 100.

93 Türkiye’deki duruma ilişkin Frederick Wirth’in raporu 27 Kasım 1917, Genel Konsolostan Dışişleri Bakanlığına, Atina, 27 Ekim 1917, *FRUS*, 867.00/811.

yonu üyesi olmayan Ermeni mebuslar İstanbul'da faal bir rol oynamayı sürdürdü. Halep Mebusu Artin Boşgezenyan, altın olarak değil kâğıt para olarak verilen Alman borçlarından şikâyetçiydi. "Bana göre kâğıt parayla borç vermek hiç borç vermemek demektir. Kâğıt para dolaşıma girdiği anda değerini kaybetmektedir." Hükümetin ancak savaş bittikten sonra demokratik reformlar yapabileceğini ve çatışma sırasında çok sıkıntı çekmiş Arap ve Ermeni bölgeleri için önerilen özel muamelenin de savaş sonrasına kaldığını kabul ediyordu.⁹⁴

1918 ilkbaharında savaş hâlâ kaybedilmiş değildi ve İttihadçılar Rusya savaştan çekildiği için iyimserdi. 1915-16 tehciri sırasında Ermeni cemaatiyle bozulan ilişkilerini düzeltmek istediler. Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey, biri Viyana'da yayınlanan *Az Est'e*, diğeri de *Berliner Tageblatt*'a olmak üzere iki mülakat verdi. 31 Aralık 1917'deki ilk görüşmede, Artin Boşgezenyan'ın fikirlerini benimseyerek, Jöntürk rejiminin demokratik reformları yapması ve Arap ve Ermeni bölgelerine yönelik özel muameleyi uygulamasının ancak savaştan sonra mümkün olabileceğini söyledi. *Berliner Tageblatt*'a şöyle dedi: "Türk Hükümetinin ilk görevlerinden biri, Ermenilere savaş acılarını unutturacak yollar ve imkânlar bulmak olacaktır."⁹⁵

Rusya'daki devrimin ardından, 20 Eylül'de Ermeniler, Azeriler ve Gürcüler özerk bir Transkafkasya cumhuriyeti kurdu. Ancak cumhuriyetin hayatı kısa sürdü. 26 Mayıs 1918'de dağılarak üç ayrı cumhuriyete bölündü. Yeni kurulan Ermeni Cumhuriyeti Gürcistan-Azerbaycan arasındaki topraklarda ve 1914 öncesi Rus-Osmanlı sınırına kadar uzanan bölgede hak iddia etti. Bu iddia Ermenistan'ı 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalamış olan Osmanlı Devleti ile karşı karşıya getirdi. Bolşevikler Doğu Anadolu'da işgal ettikleri topraklardan geri çekilerek 1878 savaşıdan sonra aldıkları Kars, Ardahan ve Batum'u geri vermeyi kabul etmişti.

Ermenistan Cumhuriyeti, 4 Haziran 1918'de Batum Antlaşması'nı imzalayarak, Kars üzerindeki Ermeni iddialarından vazgeçmek ve Aras ile Arpa nehirleri boyunca uzanan 1878 Rus-Osmanlı sınırını kabul etmek zorunda kaldı. Antlaşma, Osmanlı Devleti'nin çöküşü ve Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanması nedeniyle hiçbir zaman onaylanmadı. Osmanlı orduları az sonra 1914 sınırının gerisine çekilmeye zorlandılar.

94 50 milyon liralık yeni bir Alman borcuyla ilgili tartışma 29 Kasım 1917'de yapıldı: *Tanin*, 30 Kasım 1917.

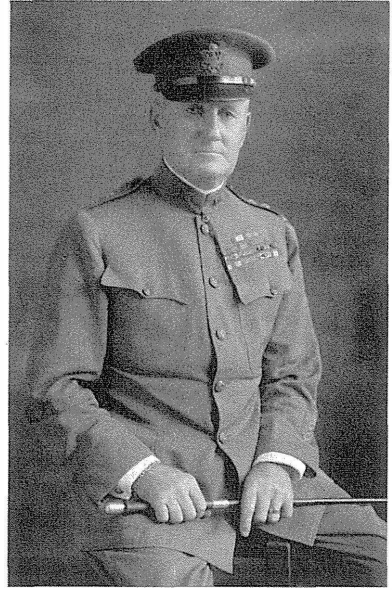
95 *Berliner Tageblatt* mülakatının 4 Ocak 1918'den önce yapılmış olması gerekir, *DRFP*'de sözü edilir, 4 Ocak 1918.

Rusya'daki devrimden sonra İstanbul basını, Ermeni çetelerinin Müslüman köylerde yaptığı zulümden şikâyet etmeye başladı. *Tanin*'in Fransızca yayınlanan kardeş yayını *Hilal*, düzensiz Ermeni çetelerinin Rus birliklerince boşaltılan bölgede akınlar düzenlediğini ve Türklerin yaygın şekilde katledildiklerini yazdı. Ruslar, çekilmeden önce bölge sakinlerinin güvenliğini sağlayacak önlemler almadıkları için sorumlu tutuldu. Gazete "Mütarekeden sonra kurulan Rus-Türk Komisyonu, boşaltılan bölgelerin yeniden düzenlenmesi için bir temel oluşturmak üzere, Türk Başkumandan Vekiline bu çetelere karşı koruma yollaması için yalvardı."⁹⁶

General Kâzım Karabekir daha sonra, Erzincan'ın Rus işgalinden sonra yeniden ele geçirilmesi sırasında çok az sayıda Osmanlının hayatını kaybettiğini yazdı. Ancak Ermenilerin yaptığı katliamı görünce dehşete kapılmıştı. "Erzincan'da yaşayan 20.000 Türkten pek azı sağ kalabilmişti." Nüfus 1914'te 6.000 hane ve 22.000 kişiye, 1.600 hane ve 9.000 kişiye inmişti. Vilâyet nüfusu 1914'te 135.000 kişiye, 1919'da 65.000'e düşmüştü.⁹⁷

Sovyetler üç vilâyeti –Kars, Ardahan, Batum– Osmanlılara bırakmadan önce Rus Kafkasya'sına kaçmış olan Osmanlı Ermeni muhacirlerin dinlerine bakılmaksızın geri dönmesine izin verilmesini istemişti. Ne yazık ki Sovyetler bu muhacirlerin sayısını belirtmemişti, ama rakamın önemli olduğunu düşünmek mantıklıdır. İstanbul'daki bir İsviçreli gazetecinin edindiği bilgiye göre, Suriye'deki Ermeni muhacirlerin sayısı 250.000'di. 1919'da Ermenistan'a giden bir misyona başkanlık eden General James Harbord ise başka rakamlar veriyordu. Suriye ve Mezopotamya'dan 75.000 Ermeninin ülkelerine döndüğünü yazıyordu:

Diğerleri de başka bölgelerden yavaş yavaş dönmektedir, başkaları ise şu veya bu nedenle ülkede kalmıştır. Transkafkasya'da Türk Ermenistan'ın-

ABD Başkanı Wilson'un Ortadoğu'ya Ermeni sorununu incelemek üzere gönderilen heyetin başkanı olan James Harbord'un (1866-1947) Kongre'ye sunduğu rapor, gözlemleriyle Türkler açısından olumlu bir içerik taşıyordu.

⁹⁶ *Hilal*, 9 Şubat 1918, s. 1.

⁹⁷ Karabekir, *1917-20 Arasında*, s. 102-3, 123-24.

dan gelen muhtemelen 300.000 mülteci vardır, başka topraklarda ise birkaç bin kişi daha... Toplamda belki yarım milyon Ermeni muhacirin New York, Pennsylvania ve Ohio çapında bir bölgede yeniden hayata başlayabileceğini tahmin ediyoruz, bunlara başka topraklardan gelecek muhacir olmayanları da ekleyebiliriz... Ermeniler döndükleri yerlerde yavaş yavaş mülklerini geri almaya, bazı durumlarda ise kira almaya başladılar.⁹⁸

Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Kafkasya'daki yeni devletler bunun koşullarını kabul etmeyi reddetti. İstanbul her bir devletle ayrı ayrı pazarlık etmek zorunda kaldı. Trabzon Konferansı'nda, Ermeni delegasyonu, "Osmanlı sınırları içindeki Ermeniler için kendi geleceğini tayin hakkı" istedi. Güçlü bir konumda pazarlık eden Osmanlı delegasyonu bu talebi reddetti ve sadece Rusya'ya bağımlı olmayan devletlerle antlaşma imzalayacağını bildirdi. Pazarlıklar kesildi, bu da Gürcistan ve Ermenistan için feci sonuçlara yol açtı.⁹⁹

Osmanlı ordusu saldırıya yeniden başladı: Batum 1 Nisan 1918'de, Kars 13 Nisan'da düştü. Mayıs sonunda tek başına kalan Ermeni devleti silah ve cephane sıkıntısı çekmeye başlamıştı, çökmek üzereydi. Dolayısıyla bir mütareke imzalamaya karar verdi. 25 Mayıs'ta Transkafkasya Konfederasyonu dağıldı. Gürcistan bağımsızlığını ilan etti; onu Azerbaycan 27 Mayıs'ta, Ermenistan ise 28 Mayıs'ta izledi. 4 Haziran'da Bâbüâli Batum'da her bir devletle ayrı antlaşma imzaladı. Erivan'da Ermeni Cumhuriyeti'ni kuran Ermeni Devrimci Federasyonu, Batum Antlaşması'nı imzalayarak Anadolu'daki bütün iddialarından vazgeçti.

Bu pazarlık ve savaş döneminde, İttihadçı basın, Ermenilere bağımsız bir Ermenistan fikrini Antant'ın verdiğini idda etti. İngiliz ve Fransızlar, Ermeni ayrılıkçı hareketini teşvik ediyor, silah ve para veriyordu. Ermeni çetelerinin mütarekeden sonra Ruslarla birlikte ayrılmasını engellemiş, onları savaşıma teşvik etmiş, hatta subay vermişlerdi. İttihadçılar aynı zamanda savaşın yaralarını iyileştirmeye çalışıyordu. 1913'te yaptıkları gibi, Osmanlı ve Rus Ermenileri arasındaki farkı da vurguluyorlardı. İttihadçılar, Balkan Savaşları sırasında Bulgarlarla birlikte savaşmış Ermenilerle Rus Ermenilerinin günahlarından sorumlu tutulamayacak Anadolu'daki Osmanlı Ermenileri arasındaki fark üzerinde ısrar ediyordu. "Halk devrim yaparken masumlar çoğu

⁹⁸ Harbord, *Report*, 7-8 ve *Le Soir*, İsviçre gazetelerinden alıntı yapar, 3 Eylül 1918.

⁹⁹ Zeki Arıkan, *Tarihimiz ve Cumhuriyet*, *Muhittin Birgen (1885-1951)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s. 46-53. Antlaşma metni Wheeler-Bennett'in *Brest-Litovsk* kitabında bulunur, s. 403-8; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt 3, bölüm 4, s. 103-4.

zaman suçlular adına acı çeker. Osmanlı basını bu fark üzerine ısrarla durdu-ğu için Osmanlı Ermenilerinin minnetini hak etmiştir.”¹⁰⁰

Mayıs ayında Bâbiâli, basında büyük reklamı yapılan bir iç borç çıkardı. Basındaki makaleler Osmanlı Ermenilerini borçlanmaya katılmaya çağır-dı. İstanbul’daki Ermeni gazetesi *Jamanak*, borç tahvili almanın, Kafkas-ya’daki talihsiz olaylardan sonra Ermenilerin devlete sadakatini yeniden ka-zanmanın muhteşem bir fırsatı olduğunu yazdı. Zengin veya yoksul bütün Er-meniler tahvil almaya çağırıldı.¹⁰¹ İstanbullu zengin bir Ermeni olan Mihran Efendi’ye ait *Sabah* gazetesi de 18 Nisan’da bir makale yayınlayarak Ermeni-lerin iç borca olan katkısından dem vurdu. Makale başkent basınında takdir-le karşılandı, *Tanin*’de 17 Nisan’da, *Sabah*’ta 18 Nisan’da yayınlanmıştı. Amira sınıfına veya “burjuvazi”ye mensup İstanbullu Ermenilerle Anadolu Ermeniler arasındaki fark barizdi.

Haziran 1918’de Osmanlı Ermenileriyle ilişkiler yerli yerine oturmuş gibiydi. Ahmed Emin (Yalman), İstanbul Konferansı’na katılan Ermeni dele-gasyonunun başı M. Haironian’ın Ermeni Cumhuriyeti’nin Türkiye’nin Er-menî vatandaşlarına karışmayacağını belirttiğini aktarıyordu. Bu açıklama, basınla Ermeni delegasyonu arasında dostça ilişkiler kurulmasını sağlamıştı. Ahmed Emin şöyle diyordu: “Eğer Ermeni hükümeti dostluğumuzun önemi-ni anladıysa, Ermeni sorununu tarihi bir ışıktaki görececek ve bundan sonra bi-zimle Ermeniler arasına hiçbir güç girmeyecektir.” Ermeni basını da bu gö-rüşteydi.¹⁰² Birkaç gün sonra Fransızca yayınlanan *Le Soir* gazetesi, İstan-bul’daki dört Ermeni gazetesini ve İstanbul Konferansı’na katılan Ermeni de-legasyonunu inceleyerek Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu’na sadakatinin kanıtlarını belirledi. Bu kanıtları tatmin edici buldu.¹⁰³

Ancak bütün sorunlar çözülmemişti. 1 Ağustos’ta Ermenistan Dışişle-ri Bakanı ve İstanbul’daki Ermeni delegasyonunun üyesi M. Hadisian, Os-manlı meslektaş Ahmed Nesimi’yi ziyaret etti. Bâbiâli’nin Osmanlı ordusu tarafından işgal edilen toprakları terk etmiş olan Ermeni muhacirlerin evleri-ne geri dönmesini kolaylaştırmasını istedi. Bâbiâli gerekli emirleri çok geçme-den çıkaracağına söz verdi. *Le Soir* (5 Ağustos), Bâbiâli’nin “savaş mecburi-yetleri gereği başka yerlere transfer edilmiş” Arap ve Ermenilerin geri dönü-

¹⁰⁰ *Vakit*, 14 Mart ve “İmperialist politika”, *Sabah*, 16 Mart 1918 (alıntı).

¹⁰¹ Bkz. “Dahili İstikraz”, *Tanin*, 14 Nisan 1918, s. 3; ve “İtibar-ı Milli Bankası”, *Tanin*, 14 Nisan 1918, s. 3 ve “Dahiliye istikraz ve Ermeniler: Jamanak’ın bir makalesi”, François Georgeon, “Le premier emprunt intérieur.”

¹⁰² Ahmed Emin, “Ermeni meselesinin tesfiye hesabı”, *Vakit*, 27 Haziran 1918.

¹⁰³ *Le Soir*, 1 Ağustos 1918.

şöyle uğraştığını belirtiyordu. Dahiliye Nazırı İsmail Canbulat, konuyla ilgili soruşturmasını tamamlar tamamlamaz Ermenilerin geri dönmesine izin verilecekti. 8 Ağustos'ta *Le Soir*, Bâbîâli'nin Ermenilerin geri dönmesine karar verdiğini yazıyor ancak bunun yöntemiyle ilgili bir karar alınmadığını belirtiyordu. 10 Ağustos'ta *Le Soir*, M. Hadisian'ın yaptığı girişim sonucu Kafkasya'daki Ermeni muhacirlerin dönüşünün kararlaştırıldığını yazdı; şu anda Ermenilerin Batum ve Aleksandropol'dan dönmesine izin verilmişti. M. Hadisian, *Vakit* gazetesine Ermenistan'ın Bakü'yü veya Azerbaycan'daki herhangi bir başka şehri yeniden ele geçirmek gibi bir amacının olmadığını açıkça belirtmişti.

3 ve 4 Eylül'de *Vakit*, Bâbîâli'nin Kafkasya politikasını, bağımsız bir Ermeni devletinin kurulmasını destekleyerek verdi:

Kafkasya'da bağımsız bir Ermenistan'ı desteklememize yol açan, Ermeniler için duyduğumuz herhangi bir dostluk duygusundan ziyade kendi çıkarımızdır. Milli istekleri tatmin edilmediği sürece, her yere dağılmış olan Ermeni unsuru kıskırtmaya devam edecek ve bizim için bir rahatsızlık kaynağı olarak kalacaktır. Ermenilere bir devlet sağlayarak kuzeydoğu sınırlımızda her zaman karışıklık çıkartmaya hazır sorumsuz bir faktörden ve geleceğimiz için tehlike oluşturabilecek bir unsurdan kurtulmuş olacağız. Bağımsız bir Ermenistan bizim için bir tehlike arz etmeyecek, çünkü bize karşı girişilen her düşmanca harekette hesap vermeye çağırılacak.

Böyle bir Ermenistan Rusya'nın tehdidiyle karşılaşabilecek ve dolayısıyla bağımsızlığının devamını sağlamak için Türkiye'ye bağımlı hale gelebilecektir. Biz de karşılığında bizi kuzeyden tehdit eden kalıcı tehlikeye karşı bir engel teşkil edecek bir Ermenistan'dan yararlanabileceğiz.¹⁰⁴

Bâbîâli'nin politikası, durumu Almanlarla tartışan Talât Paşa'nın Berlin'den dönüşü sonrasında kararlaştırılacaktı. Ancak dönüş yolunda Sofya'dayken Bulgaristan'ın 29 Eylül'de mütareke imzaladığını öğrendi. 30 Ekim'de İttihadçılar da mütareke imzalamak zorunda kaldı. Bâbîâli artık Ermenilerin isteklerini göz önüne alacak bir pozisyonda değildi. Anadolu Ermenilerin geleceği barış konferansına bırakılan uluslararası bir sorun olmuştu. Londra'daki Ermeniler Almanya ile bir mütarekenin imzalandığı savaşın son gününde, yani 11 Kasım'da bir toplantı düzenlediler. Birleşik Ermeni Derneği'nin merkezinde bir delegasyon seçmek ve Paris Barış Konferansı'na katılmaya hazırlanmak üzere bir araya geldiler. Toplantıya başkanlık yapan James Malcolm şunları belirtti: "Savaşın başında, büyük tehlikeler karşısında

104 "Our Caucasus Policy and Armenia", *Vakit*, 27 Haziran 1918.

ve her türlü çekici vaade rağmen Ermeniler tereddütsüz ve oybirliğiyle kaderlerini Müttefiklerle (İtilaf devletleriyle) birleştirmeye karar verdiler.”¹⁰⁵

Meclis-i Mebusan 18 Kasım’da İstanbul’da yeniden toplanarak Ermeni sorununu tartışmaya başladı. Savaş sırasında İstanbul’da kalmış Ermeni mebusları Ermeni cemaatinin herhangi bir “milli gayesi” olduğunu reddedererek iyi birer Osmanlı olduklarında ısrar etti. Bu durum İstanbullu Ermeniler için doğrudu, ancak bir imparatorluğa karşı ulusal bir kurtuluş hareketi yürütmüş olan Ermeni Devrimci Federasyonu’nun milliyetçi devrimci taraftarları için doğru değildi. Ancak Başkan Woodrow Wilson’ın Ocak 1918’de Wilson Prensipleri olarak bilinen “14 Nokta”yı açıklamasından sonra, Ermeniler –tıpkı Türkler gibi– kendi kaderini tayin hakkı ilkesi konusunda içerledi. Dolayısıyla Muş mebusu İlyas Sami, Papazyan Efendi’yi 1914’te Ermeni taleplerini kabul etmesi konusunda Osmanlı hükümetine bir ultimatoma vermekle suçladığında, Dikran Barsamyan (Sivas mebusu-o sırada İttihadçı bir mebus) şöyle açıkladı: “Ermeniler için doğal hakları istedik, Wilson prensiplerini istedik” diyecekti.¹⁰⁶

Osmanlı mebusları, İrlanda’daki Britanya politikasını ve savaş sırasında İrlandalı milliyetçiler üzerindeki baskıyı kullanıp örnek vererek Osmanlı politikasını haklı çıkarmaya çalıştı. İlyas Sami gibi Osmanlı mebusları, Ermenilerin katliamlardan sorumlu olduğunu çünkü Ruslarla işbirliği yapıp Osmanlılara saldırdıklarını öne sürdü. Matyos Nalbandyan şu soruyu sordu: “Böyle olaylar sadece Ermenilerin Ruslarla işbirliği yaptığı bölgelerde mi oldu? Neden Ermenilerin işbirliği yapmadığı diğer bölgelerde de meydana geldi?”¹⁰⁷

Fransız kuvvetleri, 21 Aralık 1918’de Adana’yı işgal etti. İstanbul’daki ABD komiseri Lewis Heck, 15 Ocak 1919’da durumu tartışmak üzere ılımlı olarak tanımladığı Mehmed Nabi Bey ve Cavid Beylerle buluştu. Mehmed Nabi Bey, Kilikya olarak bilinen Adana’da Türk iddialarını öne sürmek üzere Türklerden oluşmuş bir komiteden söz etti. Yerel halk, Fransız koruması altında bölgeye 700 Ermeni askerin çıkarılması nedeniyle kıskırtılmıştı.

105 “London Armenians and the Peace Conference”, 9 Kasım 1918 tarihli, *Near East*, 15 Kasım 1918, s. 925.

106 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, cilt 1, Türkiye Büyük Millet Meclisi Basımevi, Ankara, 1992, s. 157. 1914’te henüz bir “Wilson Prensipleri” ilan edilmemişti, bu ilkeler daha geliştirilmiş değildi. Ancak 1918’de gayrimüslim mebuslar “doğal haklarımızı istiyorduk, Wilson Prensiplerini istiyorduk” demişlerdi. Bu sorunun Mecliste yapılan ayrıntılı tartışması için bkz. Ayhan Aktar, “Son Osmanlı Meclisi ve Ermeni Meselesi.”

107 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, s. 156 ve devamı, 2. sütun, ve s. 160-61.

Askerler yerel yönetimi ellerine alarak Ermeni bayrağını çekmişlerdi. Nabi Bey, bunun Ermenilerle çatışma çıkaracağını düşünüyordu.

Cavid Bey ise muhacirlerin ülkelerine geri dönüşü sorununu tartışarak bir süre önce Düyun-ı Umumiye İdaresi'nde görevli ve İngiliz Yüksek Komisyonu'na mali danışmanlık yapan İngiliz temsilci Sir Adam Block'un dikkat çektiği bir noktadan söz etti. Block, Ermenilerin esas olarak ticaretle uğraştığını ve örneğin İstanbullu Ermenilerin Ermenistan'a gitmeyeceklerini belirtmişti; başka ülkelere göç etmiş olanların da çoğu ilkel koşullara ve zorluklara geri dönmek istemeyeceklerdi. Lewis Heck, Paris Konferansı'nda Erivan hükümetini temsil eden delegasyonun şefi Avetis Aharonian ile de görüştü. Aharonian, "Ermeni ulusunun asıl ihtiyacı, Kafkasya ve Türkiye'deki yüzbinlerce göçmeni gözetmek ve özellikle, her biri müstakbel bir aileyi temsil eden çocukları kurtarmaktır" demişti.¹⁰⁸

İstanbul'daki Britanya yetkilileri göçmenlerin yeniden ülkelerine dönüşü konusunda Amerika'nın ilgisini çekmek istiyorlardı. Ancak Gabriel Bie Ravndal'a göre, "Ermeni Patriği henüz Ermenilerin ülkelerine geri dönmesi için zamanın yeterince olgunlaşmadığını düşünüyor. Bana göre Amerika, resmen bir manda kabul etmeden önce Türkiye'nin herhangi bir kesiminin yatıştırılması işini üstlenmemeli."¹⁰⁹ Ancak Sivas'tan geri döndükten sonra, James Harbord, Ermenilerin yavaş yavaş evlerine geri döndüklerini, herhangi bir şiddetle karşılaşmadıklarını ve ülkede bir karışıklık belirtisi olmadığını belirtti.¹¹⁰

¹⁰⁸ Lewis Heck, İstanbul, 17 Ocak 1919, *FRUS*, 867.00/846.

¹⁰⁹ Bie Ravndal, Amerikan Komiseri, 1 Temmuz 1919, *FRUS*, 867.00/894.

¹¹⁰ Stanav'dan (İstanbul'daki) Amerikan Misyonuna, tarihsiz, Dışişleri Bakanına, Paris üzerinden 3 Ekim 1919'da gönderilmiş. *FRUS*, 867.00/943.

Osmanlı Yahudileri

***Costume Populaire (Elbise-i Osmaniye)* albümünden;
Bursa'lı Musevi erkek ve kadınlar.**

Osmanlı İmparatorluğu içinde diğer gayrimüslim cemaatlerin aksine, Osmanlı Yahudi cemaati en az sorunlu milliyetti, çünkü cemaate ilişkin veya “milliyetçi” talepleri yoktu. Bizans İmparatorluğu’ndaki Yahudi cemaatine, İstanbul’un fethinden sonra kendi önderinin (hahambaşı) yönetiminde özerk olarak yaşama hakkı tanınmıştı. Ayrıca küçük ortak bile olsa, Osmanlı yönetimiyle egemenliği de paylaştığı olmuştur. 1453’ten 17. yüzyıla kadar olan dönemde, özellikle Yahudilerin 1492’de İspanya’dan çıkartılmasından sonra cemaat bir refah ve büyüme dönemi geçirmişti. Pek çok İspanyol Yahudisi (Sefardim) Osmanlı İmparatorluğu’na yerleşerek cemaatin özelliklerini değiştirmişti. Bu yıllarda başlayan gerileme yılları ise 1850’lere kadar sürdü.

Bu yıllar, bir Rum canlanma ve modern eğitime tanıklık etti, Osmanlı Rumları Bâbiâli’nin dragomanları (tercümanları) oldular. Aynı yıllarda yaşanan Ermeni rönesansı da Yahudilerin durumunu olumsuz anlamda etkiledi. Rum ve Ermenilerin aracı olarak hareket ettiği, Avrupa ticaretinin büyümesi Yahudilerin ülke içindeki ticaret tekeli zedeledi. Örneğin Avrupalı güçlerin himayesindeki Osmanlı Hristiyanları, Kapitülasyonların tanıdığı ayrıcalık ve korumadan yararlanarak, ithalat mallarında yalnız % üç vergi öderken, Osmanlı Müslümanları ve Yahudileri daha yüksek oranda vergilendiriliyordu. Herhangi bir Yahudi Büyük Güç var olmadığından, Yahudi tüccarların kapitülasyon rejiminden yararlanması mümkün değildi.¹

1 Feroz Ahmad, “Ottoman Perceptions of the Capitulations”; Abraham Galanté, *Histoire des Juifs d’Anatolie*; Abraham Galanté, *Rôle économique des Juifs*.

19. yüzyıl başında, Osmanlı İmparatorluğu'nda milliyetçiliğin yükseldiği sırada, Yahudi cemaati bu eğilimden etkilenmedi ve dolayısıyla Osmanlıların tarafında yer aldı. 1821'de Yunan Bağımsızlık Savaşı'nın başlamasıyla, Yahudiler Rum Ortodokslara karşı Müslümanların yanında yer aldılar ve "zavallı patriğin cesedini kalabalığın tezahüratı arasında sokaklarda sürüyerek denize fırlattılar." 1890 Ermeni karışıklıkları sırasında başkentin çeşitli bölgelerindeki Yahudiler, Türklere Hristiyan komşularına yapılan saldırılarda yardım ettiler "ama amaçları yağmaydı."²

İmparatorlukta L'Alliance Israélite Universelle'in kurulması; özellikle yeni okullar sayesinde modern eğitimin öne çıkmasıyla, Yahudi cemaatinin modernleşmesine yol açtı.³ Sefarat Yahudilerinin yoğun olduğu kentlerin başında Selanik geliyordu ama cemaat İstanbul, İzmir ve Batı Anadolu gibi yerlerde de yaşıyordu. Selanik, Jöntürk hareketinin gizli faaliyetlerinin merkeziydi ve Kasım 1913'te Yunanlıların eline geçinceye kadar böyle kaldı. Selanikli Yahudiler aktif mason olmalarıyla tanınırdı. Makedonya Risorta locasının büyük üstadı olan ve kapitülasyonların korumasından yararlanan Emanuel Karasu (diğer adıyla Carasso), Jöntürlere sultanın polisinden korunabilecekleri sığınak sağlayarak muhalefetin faaliyetlerini destekledi. 1917'de sadrazam ve paşa olan Dahiliye Nazırı Talât Bey, locaya 1903'te girdi. Karasu ile uzun süreli bir ilişki kurdu, Karasu önce Selânik mebusu, 1912'den sonra da İstanbul mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girdi ve Talât Bey'in yakın çevresinin etkili üyelerinden biri oldu.

Osmanlı Yahudiliği ayrı bir kimlik aramayacak kadar güçlü bir şekilde entegre olmuştu, değil bağımsız bir devlet, özerklik peşinde bile değildi. Dolayısıyla Osmanlılar onları imparatorluğun toprak bütünlüğüne karşı bir tehdit olarak görmediler. Bir kaynakta "özel" olarak tanımlanan iyi ilişkiler, İTC muhalefetteyken kurulmuştu. İlişki 1908'den sonra Abdülhamid rejiminin Ocak 1909'da yıkılmasıyla, Haim Nahum Efendi'nin Moşe Halevi'nin yerine hahambaşı vekili olmasından sonra daha da güçlendi. Moşe Halevi eski rejimle yakın ilişki içinde olmasıyla tanınırken, Nahum Paris'te hahamlık eğitimi gördüğü sırada (1893-97) Jöntürklerle ilişki kurmuştu. Jöntürklerin çok saygı duyduğu Alliance Israélite ile yakın bağları olan bir liberaldi. En etkili İttihadçılardan Talât Bey Edirne'deki Alyans Mektebi'nde Türkçe dersi

2 Davy Richard, *The Sultans and His Subjects*, s. 392-93.

3 Aron Rodrique, *French Jews, Turkish Jews*, Bâbliâli ayrıca, İtalyanların Trablusgarp'tı Osmanlıların elinden almasının ardından İbraniceyi Libya'da resmen tanımasından az sonra "Siyonistlerin İbranicenin Osmanlı İmparatorluğu tarafından da tanınması talebinden rahatsız olmuştu." Bkz. Jacob Landau, "Relations between Jews and Non-Jews in the Late Ottoman Empire", s. 356.

vermiş ve okul müdürünün kızıdan Fransızca dersleri almıştı. 24 Ocak 1909'da Nahum'un hahambaşılığı seçilmesi, İTC ile olan ilişkiyi sağlam bir zemine oturttu. Nahum Efendi'nin Talât Bey'le ilişkisi imparatorluğun sonuna kadar çok yakın olarak devam etti.⁴

İttihadçılar her seçim öncesi Rum ve Ermeni gruplarıyla siyasi pazarlık yaparken, Yahudi cemaati temsilcilerinin Osmanlı davasına sempatisini bildiklerinden onlara belli sandalyeleri dağıtmakla yetiniyorlardı. 1908 Devrimi sırasında bütün cemaatler arasındaki ilişkilerin, Abdülhamid otokrasisine karşı düşmanlık ve yeni bir başlangıç için ortak isteğe dayalı olarak, karşılıklı saygı ve çıkar üzerine kurulu olduğunu vurgulamakta yarar vardır. Bu, özellikle Türklerle Ermeniler ve Türklerle Yahudiler için doğrudur. Hâlâ kendi patriliklerinin etkisinde olan ve kurtarılmak için Atina'ya bakan Rumlar ise kuşkuyla karşılanıyordu.

İTC'nin ve birçok İttihadçının Yahudi destekçileri benzer bir mesleki profile de sahipti. 1908'de Meclis-i Mebusan'a seçilen dört Yahudi mebus, Müslüman-Türk temsilcilerin % 10'u gibi işadamı veya profesyonel kökenliydi. 1908 ve 1912'de İstanbul'dan seçilen Vitali Faraci başkentin önde gelen avukatlarından biriydi. Ayrıca Tütün Rejisi'nin de hukuk danışmanıydı. Basında çıkan portresinde, elli beş yaşlarında, Avrupalı kıyafette, herhangi bir Avrupa ortamında kendini tamamen evinde hissedecek, eğitilmiş, kozmopolit bir beyefendi olarak görünüyordu. 1912'de öldü. Emanuel Karasu da bir avukattı. Selanik'ten 1908 ve 1912'de seçilmiş, Selânik, Balkan Savaşları'nda Yunanistan'ın eline geçince İstanbul'a taşınmıştı. İstanbul mebusu olarak 1914 meclisine girdi. Hiçbir zaman İTC'nin merkez-i umumisine üye olmamasına rağmen, Talât Paşa ve hizbinin yakın çevresinin bir parçası ve güvenilir adamıydı. Savaş sırasında Karasu gıda dağıtımının başına getirildi ve iddialara göre 2 milyon liralık bir servet yaptı. *Times* gazetesinin pek dostça olmayan muhabirinin sorularını cevaplandırırken, bu servetin "tamamını satınalma işlemlerinden dürüstçe aldığı komisyona" borçlu olduğunu söyledi. Ne var ki, mütareke sırasında ise padişahın İttihadçı karşıtı hükümeti, servetinin yarısına el koyacaktı. Karasu İtalya'ya kaçarak orada Haziran 1934'te öldü.⁵

İzmir basınında adından Manisalı Nissim Mazliyah Efendi diye söz edilen Nissim Mazliyah, üç mecliste de İzmir mebusluğu yaptı. Hukukçuluğu-

4 "Özel ilişki" konusunda bkz. Feroz Ahmad, "The Special Relationship"; ve Esther Benbassa'nın Nahum Efendi biyografisi: *Un grand rabbin sépharade*.

5 *Times*, 8 Haziran 1934. Karasu'nun ölüm yazısına şu başlık atılmıştı: "Carasso Effendi: A Parasite of the Young Turks." Ayrıca bkz. Ronni Margulies, "Emanuel Karasu", *Toplumsal Tarih* 4-21, Eylül 1995, s. 24-29.

nun yanı sıra ticari faaliyetleri de vardı. 1908'den önce Selanik'teyken faal bir İttihadçı olmuştur. Isaiah Friedman'a göre (kaynak olarak o dönemin Siyonist raporlarını gösterir), Mazliyah "İTC'ni kurmuş olan küçük [Yahudi] grubun bir üyesiydi." Avram Galanti'ye göre ise, Selanik Ticaret Odası üyesiydi, Polis Akademisi'ne idari hukuk ve kapitülasyonlar profesörü olarak atanmıştı. 1908'den önce Selânik, Kosova ve Manastır umumi müfettişi olan Hüseyin Hilmi Paşa, özellikle uluslararası hukukla ilgili sorunları çözmek için Mazliyah'ın uzmanlığından yararlanmıştı. Bu durum, Mazliyah'ın neden Hilmi Paşa'nın Siyonizm lehine "çekilebileceğini" düşündüğünü açıklayabilir.⁶

Sadık bir İttihadçı olarak Mazliyah örgüt içinde çok saygı görürdü. İzmir'den mebus seçilme nedeni, Yahudi oluşundan çok bununla açıklanabilir çünkü Aydın vilâyeti salnamesine göre buradaki Yahudi cemaati kendi mebusunu seçecek kadar kalabalık değildi. Seçildiği sancakta 627.850 olan toplam nüfus içinde 25.002 Yahudi vardı; ama her mebus başına yirmi beş yaşın üzerinde 25.000 erkek düşüyordu.⁷ Mazliyah akıcı Türkçe konuşuyordu; komite onun yeteneklerinden seçim kampanyalarında yararlandı. İttihadçı başına yazılar yazdı ve İstanbul'da *İttihad* gazetesini kurdu. Ayrıca 1908-9 arasında meclis kâtipliğini yaptı. 31 Mart sırasında moralleri bozulan İttihadçılarını yeniden toplamak için mecliste yaptığı konuşmada karşıdevrimcilere şeriat isteklerinin kanun-ı esasiyle uyum içinde olmadığını açıkladı. Mazliyah Kasım 1912'de İttihadçı karşıtı temizlik sırasında Kâmil Paşa hükümeti tarafından tutuklandı ve ancak Ocak 1913'te İttihadçılar iktidarı ele geçirince serbest bırakıldı. 1917'de hükümeti Stockholm Sosyalist Konferansı'nda temsil etmek üzere seçildi ve Talât Paşa ile özel ilişkisini paşanın Berlin'de 1921'de öldürülmesine kadar kesmedi. Galanté'ye göre Mazliyah *Le Parliament Ottoman*'ı (yayın tarihi ve yayınevi belli değil) yazdı ve 1930'da *Hür Adam* adlı bir günlük siyasi gazete çıkardı.⁸

Heskel Sason (diğer adlarıyla Hasqaul Sasun veya Ezechiel Sasoon) üç mecliste de Bağdat mebusuydu. Önemli bir ailenin üyesiydi ve işadamı olarak tanımlanıyordu, bir dönem Ottoman Steamship Company'nin (Osmanlı Buharlı Gemi Şirketi) müdürlüğünü yapmıştı. Mebus seçildikten sonra İttihadçılar onu ticaret nezareti müsteşarlığına atadı. Bu atama, hükümete İttihadçı-

6 Isaiah Friedman, *Germany, Turkey, and Zionism*, s. 143.

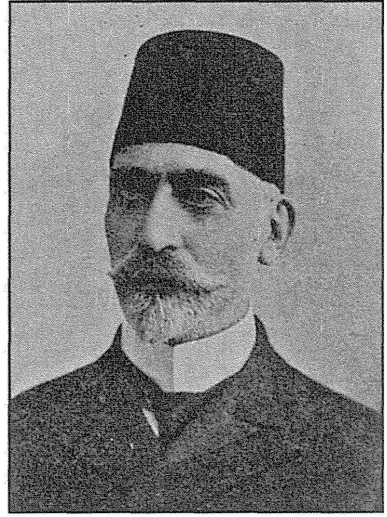
7 Fevzi Demir, "İzmir Sancağında 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri", s. 158.

8 Abraham Galanté, *Türkler ve Yahudiler*, s. 127-29. Yahudi mebuslar İttihadçılarla o kadar yakından ilişkilendirilmişti ki, İTC karşıtı hükümet 1912'de komitenin üyelerini tutuklarken Karasu ve Mazliyah'ı da tutuklamıştı. Bkz. Manuel Karasu ve Nesim Mazliyah, "Hatıralar", *Tanin*, 14 Şubat 1944; ve *Times*, s. 11, 18 ve 20 Kasım 1912.

lar giremese de, devlet yapısına nüfuz etmek ve uygulanacak politikaları etkilemek şeklindeki İttihadçı stratejisinin bir parçasıydı. Friedman’a göre, Siyonist önder “Jacobson, Sason’a çok güvenemiyordu... onu bir ‘Arap vatanseveri’ olarak tanımlamıştı.”⁹

Osmanlı Yahudileri, özellikle de Selanik’tekiler, bilimsel tarım üzerine de çalışma yapmışlardı. Hükümet, imparatorluğun ekonomik altyapısının modernleştirilmesine yardım etmeleri konusunda Ermenilere olduğu gibi onlara da güveniyordu. Galanti, Montpellier’deki tarım okulundan mezun olan Vitali Strumsa’nın Selanik’teki École Pratique’in (uygulamalı okul) müdürlüğünü yaptığını, Selanik ve Kosova’da ziraat müfettişi ve Selanik, Kosova ve Manastır (vilâyet-i selâse) mali komisyonunun umumi kâ-tibi olduğunu yazar. 1908’de İstanbul’a taşındıktan sonra tarıma olan ilgisini tümüyle bir kenara bırakmış olduğu anlaşılmaktadır. İmparatorluğun malî reformu için kurulan yüksek konseye atanmıştı. Savaş sırasında Osmanlı paralarının Berlin’de basılmasını denetlemekle görevliydi.¹⁰

İzmir’deki müntehib-i sânilerin (ikinci seçmen) listesi Osmanlı Yahudilerinin eğitim ve meslek özelliklerinin bir göstergesi olarak alınırsa, tıp listenin başındaydı. Dört seçmenden üçü doktordu (Amado, İshak ve İshak Abuf); dördüncüsü Mordechai Levi’nin mesleği belirtilmemiştir.¹¹ Genel olarak Yahudi cemaati (kadınlar dahil) İzmir ve İstanbul gibi kentlerde, gittikçe genişleyen modern, ticaret sektöründe faaldi. *Kadınlar Mecmuası*’nın Mart 1914 sayısına bir yazı yazan Rhodie Tully, kendisini “Osmanlı kadınlarının en samimi hayranlarından biri” olarak tanımladıktan sonra şöyle diyordu: “İstanbul’da eğer iyi ve işe uygun kişiler bulabilirlerse kadınları çalıştırmaya istekli pek çok büyük şirket ve kurum var, ama şimdilik talep arzdan çok daha fazla ve bu alanın tamamı Yahudilerin elinde.”

1908 Meclis-i Mebusanı’na Bağdat mebusu olarak seçilen Heskeli Sason Efendi (1860-1932), Gertrude Bell ve T.H. Lawrence’le birlikte Irak krallığının kuruluşunda yer alarak özellikle yeni krallığın adli ve mali yapılanmasını sağladı.

9 Friedman, *Germany, Turkey, and Zionism*, s. 143.

10 Galanté, *Türkler ve Yahudiler*, s. 116-17; Ahmad, “Unionist Relations with Greek, Armenian, and Jewish Communities”, s. 428.

11 Demir, “İzmir”, s. 176.

Rum ve Ermeniler imparatorluğun ekonomik canlanmasında rol oynamaya istekliydi ama güçlü bir merkezî devletin kurulmasına yanaşmıyorlardı. Komitenin başlıca kaygısı buydu. Bu kaygıyı paylaşan gayrimüslim ve Türk olmayan tek grup Yahudi siyasal seçkinleriydi. Yukarıda sözü edilen birkaç seçkin dışında bürokrasinin çeşitli bölümlerinde faal olan pek çok başkası arasından iki isim daha akla geliyor: Nisim Russo ve 1934 soyadı kanunundan sonra Kemal İzisel ismini alan Samuel İsrail.

Bunların ikisi de Selanik'te aktif İttihadçıydı, devrimden sonra İstanbul'a taşınmışlardı. Devrimden önce Nisim Russo Makedonya'da Hüseyin Hilmi Paşa'nın ekibinde görev almış, daha sonra Maliye Nazırı olduğu sırada Cavid Bey'in yakın çalışma arkadaşı olmuştu. Samuel İsrail'in Osmanlı gizli polisindeki kariyeri çok az bilinir. Ancak 23 Ocak 1913'teki Bâbüâli Baskını sırasında Enver Bey'e eşlik ettiği söylenir. 11 Haziran 1913'te Mahmud Şevket Paşa öldürüldükten sonra Samuel İsrail katillerin peşine düşen özel bir polis ekibine önderlik ettiği sırada vurulup yaralanmıştır. Bu nedenle topal kalmış ve İttihadçı hükümet tarafından görev sırasında gösterdiği cesaret nedeniyle madalya almıştır. Samuel Efendi savaş boyunca İttihadçı hükümete hizmet etmeyi sürdürdü ancak 1918 mütarekesinden sonra İstanbul hükümetindeki görevinden alındı. Cumhuriyet döneminde eski görevine iade edildi ve 1947'de emekli oluncaya kadar poliste çalışmayı sürdürdü. Emekli olduktan sonra Ankara'daki Polis Akademisi'nde Fransızca ve hukuk öğretmenliği yaptı. Samuel Efendi hükümet tarafından tıbbi bakım için gönderildiği Paris'te 1949'da yetmiş yaşında öldü. Aralık 1971 gibi geç bir tarihe kadar meslektaşları tarafından sevgiyle hatırlanıyor ve Türk gizli polis teşkilâtında önemli rol oynamış cesur ve dürüst bir memur olarak tanımlanıyordu.¹²

İttihad ve Terakki Komitesi ile Yahudi seçkinler arasındaki ilişki, çağdaş siyasal sahnenin gözlemcilerinin, özellikle de Büyük Güçlerin istihbarat camiasının gözden kaçırmadığı bir gerçektir. Temmuz 1908'den sonra Jöntürklerin liberal hizbini destekleyen Büyük Britanya büyükelçiliği (ve *Times*), zaman içinde İttihadçı hareketi bir Yahudi-mason komplo grubu olarak görmeye başladı ve işi İTC'yi "İttihad ve Terakki Yahudi Komitesi" olarak tanımlamaya kadar vardırırdı.¹³

Böyle bir politik kavram o sırada geçerli olan iki Avrupalı tavrın yansımasıydı: Birincisi antisemitizm ve dünyayı denetleyen Yahudi komplosu te-

12 Galanté, *Türkler ve Yahudiler*, s. 123-24; Güngör Gönültaş, "Mehmet Şevket Paşa'nın Katillerini Vuran Polis Samuel Efendi Anıldı", *Milliyet*, 27 Aralık 1971; Ahmad, "The Special Relationship", s. 24.

13 Elie Kedourie, "Young Turks, Freemasons and Jews", s. 89-104.

orisi; ikincisi ise Müslümanlar ve Türkler gibi Batılı olmayan halkların modern bir idare kuramayacağı ve Avrupalı bir elin rehberliğine ihtiyaç duyduğu inancı. Dolayısıyla Elçi Gerard Lowther İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na şöyle yazıyordu: “Gerçek iş yapma içgüdülerine sahip olmayan Türk, Yahudinin ekonomik ve mali egemenliği altına girmiştir... Yahudi Jöntürke beyniyle, iş adamlığıyla, Avrupa basınında sahip olduğu büyük etkiyle ve parayla yardım edebilir, karşılığında da ekonomik avantajlar ve İsrail ideallerinin gerçekleşmesini sağlayabilir; öte yandan Jöntürk de ulusal bağımsızlığını yeniden kazanmayı ve genel bir Asya canlanmasının parçası olarak, Avrupa'nın vesayetinden kurtulmak istemektedir.”¹⁴

Elçinin iddialarının gerçek bir temeli yoktu. Osmanlı Sefarad Yahudileri, Doğu Avrupa'daki ulusal kimlik olarak Siyonizmi benimsemiş pek çok Eşkenazi Yahudisinin aksine, dinsel kimlik hakkına sahipti. Osmanlı Yahudileri başlangıçta Siyonist projeye sempati duymuş olabilirdi ama “İsrail ideallerinin gerçekleşmesi” için çalışmaya hevesli değillerdi. Isaiah Friedman, Osmanlı Yahudi seçkinlerinin eğitim yuvası olan Fransız etkisindeki Alliance Israélite Universelle'in “Siyonist ideolojiye yönelik eleştirilerinde gittikçe sesini yükselttiğini” yazmıştı. “Bu eğilim, 1909 yazında Alliance'ın Başkanı Narcisse Levene'in Paris'te Meclis-i Mebusan delegelerine verilen bir resepsiyon sırasında yaptığı konuşmayla zirve noktasına ulaştı. Türk basını konuyu ele aldı ve sonunda Osmanlı Yahudi önderleri [Siyonizme] duydukları ilk coşkuyu terk ettiler. Bunlar, Hahambaşı Nahum gibi, Alliance ile yakın bağları olanlardı.”¹⁵

Önde gelen, etkili bir İttihadçı olan Dr. Nazım, Victor Jacobson'a, Filistin'e Yahudi göçünü hâlâ desteklemesine rağmen, ayrılıkçı olarak gördüğü Siyonist düşünceye sempati duymadığını söylemişti. Siyonizm Osmanlı Yahudi cemaati içindeki uyumlu ilişkileri zedeleyebilirdi, bu da Yahudiler “çok değerli bir unsur” oldukları için çok kötü olurdu. Siyonizme karşı İttihadçı düşmanlığının artmasından ötürü, Osmanlı Yahudi önderleri gittikçe temkinli davranmaya başladı ve sonunda Jacobson artık onların desteğine güvenemez hale geldi. Osmanlı Yahudilerini yakından tanıyan Jacobson onları “büyük ölçüde materyalist ve [Siyonizme] karşı ilgisiz” olarak tanımlıyordu.¹⁶ Fried-

14 Elçi Lowther'in raporları adı geçen yerde alıntılanmıştır, s. 99-100.

15 Friedman, *Germany, Turkey, and Zionism*, s. 146.

16 A.g.e., s. 141-44. Esther Benbassa'nın araştırmasından söz eden Jacob Landau, “Siyonist gruplar tarafından desteklenen İstanbul'daki Eşkenazi cemaatiyle Alliance Israélite Universelle ve Osmanlı Devleti tarafından desteklenen Hahambaşı Nahum arasındaki gerilimin arttığını” not eder; Jacob Landau, “The Ashkenazi Community in Istanbul during the Last Generation of the Ottoman Empire”, Jacob Landau, *Exploring Ottoman and Turkish History*, s. 364.

man şu sonuca varmıştı: “Balkanlar’daki acı tecrübeler hâlâ hatırlarında olduğundan, [Osmanlı Yahudi cemaati] ne kadar güvenilir olsa da yeni bir milliyet yaratma riskine giremezdi. Hâlâ yürürlükte olan kapitülasyon rejimi ve Filistin’deki Siyonist yerleşimcilerin çoğunun Osmanlı kimliğini benimsemeye soğuk bakması nedeniyle, Bâbîâli kuşkulananmakta haklıydı.”¹⁷

Özel ilişkinin bir başka yönü de askerî hizmet sorunuydu. Osmanlı Yahudileri, Osmanlı Devleti’yle kendilerini özdeşleştirdiğinden, askeri hizmet sorununu ciddiye alıyorlardı. Bu nedenle askere yazıldılar ve Balkan Savaşları’nda Osmanlı ordusu çözüldüğü zaman bile firar etmediler. Bir subay, savaş sırasında tuttuğu günlükte Hristiyan askerlerin nasıl firar ettiğini yazmıştı. Ama Yahudi askerlere yapabileceği en büyük iltifatı yapmıştı: “Eğer düzenli, iyi eğitilmişse bir Yahudi askeri Müslüman askeri gibi hizmet eder. Üçüncü Tabur’da Mustafa Paşa’nın çavuşu Mişon’un çabası ve cesareti subayları gururlandırdı. Çavuş Mişon zengin bir Yahudinin oğlu olmasına rağmen, muafiyet vergisi ödememişti. Askerlerine savaşın en korkunç evrelerinden birinde komuta etti. Bir müfrezenin başındaydı.”¹⁸

Balkanlar’daki yenilgiden sonra Bâbîâli, Ege kıyılarına bir Yunan işgalinden korktuğu sırada, tehdit altında olduğu düşünülen çeşitli yerlerde (Mene-men ve Manisa gibi) Müslümanlar ve Yahudiler silahlandı. Güvenilir kabul edilmeyen ve bir beşinci kol gibi hareket edebileceğinden korkulan Ermeni ve Rum cemaatlerine ise silah verilmedi. Balkan Savaşları, İttihatçılarla Yahudiler arasındaki ilişkiyi daha da güçlendirdi. Selânik Yunanlaştırılırken, pek çok Yahudi şehirden ayrıldı ve İzmir, Edirne, İstanbul gibi kentlere yerleşerek buraları terk etmek zorunda bırakılan Rumlardan kalan ekonomik hayattaki boşluğu doldurmakta önemli bir rol oynadı.¹⁹ Mart 1913’te, İstanbul’un durumu hâlâ tehlike altındayken, *L’Aurore* gazetesinin editörü Lucien Sciuto şöyle yazıyordu: “En büyük hayalimiz –bütün [Osmanlı] Yahudiliğinin hayali– güçlü ve büyük bir Türkiye’nin, yanında özgürce kaderine doğru yürüyen güçlü bir Yahudilikle birlikte, geleceğe doğru kararlı bir şekilde ilerlemesidir.”²⁰

İmparatorluğun Yahudi cemaati önderleriyle özel ilişkisi, 1914’te Avrupa’da savaşın patlamasıyla başlayan propaganda savaşında bir kazanım olacaktı. Büyük Britanya’nın Osmanlılara karşı sürdürdüğü propaganda kampanyasının başlıca mimarlarından biri olan Arnold Toynbee, Britan-

17 Friedman, *Germany, Turkey, and Zionism*, s. 146.

18 H[asan] Cemal, *Tekrar Başımıza Gelenler*, s. 122-23, günlük, 29 Aralık 1912.

19 Mark Mazower, *Salonica City of Ghosts*, 3. Bölüm’de, “şehri Yunanlaştırmak”tan söz eder.

20 Neville Mandel, *The Arabs and Zionism*, s. 146, Elçi Lowther’in raporunun ekinde bulunan *L’Aurore* gazetesinden kesilmiş bir kupürden söz eder. Lowther bu duyguları “Türkiye’de Pan Yahudilik ve Pan İslâmizm arasındaki bir ittifak olarak tanımlanabilecek bir tablo” olarak tanımlar.

ya'nın Rus müttefikinin gettolara kapatılmış Yahudilere yaptığı muameleden ötürü çok utandığını, bunun Amerika Birleşik Devletleri'nde ters etki yarattığını söylüyordu. İngiliz hükümeti, bu nedenle, Almanların Rusya'nın bu kötü hareketlerini sergileyen propagandasını etkisizleştirmek için Ermeni sorununu sömürmeye başlamıştı.²¹

Kapitülasyonlar nihayet Eylül 1914'te tek taraflı olarak kaldırıldığında, Türk ve Yahudi cemaatleri kararı yabancı denetiminden kurtuluş olarak iyi karşılamış; Hristiyanlar ise geleceklerinden emin olamadıklarından yas tutmuştu.²²

1914-1918

Temmuz krizi ve Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi sırasında Yahudi cemaati Bâbüâli'ye çok az sorun yarattı. Aslında Osmanlı Yahudileri savaşın sonuna kadar Antant bombardımanlarına karşı bir önlem olarak Batı Anadolu'nun iç kesimlerine yerleştirildi ve orada yaşadı. Savaş boyunca Yahudi cemaati, tamamen Yahudilerin eline geçmiş olan İzmir ve çevresindeki ticaretten yararlandı. Galanti'ye göre, "1912 Balkan Savaşı sırasında imparatorluğa karşı zararsız siyasi faaliyetinden ötürü" Yahudiler, Rum ve Ermenilerin yerini doldurdu.²³ Yahudilerin bir sorunu olduysa bu da Nahum Efendi'nin "Fransız yanlısı tavrından" şikâyetçi olan Alman elçiliğiyleydi. Elçiliğin birinci tercümanı Dr. Weber, Talât Paşa'yla bir araya geldiğinde "Alman Elçiliğinin hoşnutsuzluğundan söz ettiğinde", Paşa Nahum'a Almanlarla ilişkilerini iyileştirmesini tavsiye etti. Daha sonra Weber ile Nahum bir araya geldiğinde, Nahum "bir Fransız sever olmasına rağmen hiçbir zaman bir Alman düşmanı olmadığını" belirtti. Bu iddiasını desteklemek için de "İstanbul'daki resmi [Alman yanlısı] Siyonist temsilciyle son derece iyi ilişkiler içinde olduğunu" söyledi.²⁴

İttihad ve Terakki'nin Sefarad cemaatiyle sorunu olmadıysa da, Osmanlı Filistinine yerleşmiş olan ve Rus vatandaşlığından çıkarak Osmanlı vatandaşlığına geçmeyi reddeden Aşkenaz Siyonistlerle sorunlar yaşadı. 1914'te Siyonist önderler İstanbul'da Bâbüâli'yle Filistin'deki Rus Yahudilerinin Osmanlı vatandaşlığına geçmesini tartışıyordu. Pazarlıklar sürerken, 17 Aralık 1914'te Yafa Kaymakamı 500 Rus Yahudisini tutuklayarak Mısır'a sürdü. Arthur Ruppın yetkililere başvurarak şikâyet ettiyse de sonuç alamadı. "Tek

21 Toynbee, *Acquaintances*, s. 149 ve devamı.

22 Ahmad, "Ottoman Perceptions."

23 Galanté, *Histoire des Juifs, i; Les Juifs d'Izmir (Smyrne)* (*Histoire des Juifs*'in 1. Cildi), s. 4.

24 Friedman, *Germany, Turkey, and Zionism*, s. 210.

bir kaymakamın bunca yıllık bir çalışmayı tek bir günde yıkmayı başarması, yerleşim konusundaki bütün çabalarımızın ne kadar zayıf bir temele dayan-
dığını fark etmemi sağladı.”²⁵ Kaymakam Bahaeddin Bey, bir süredir Siyo-
nistlerin niyetlerinden kuşku duyuyordu. Ruppın’ın atıfta bulunduğu bir ga-
zete makalesinde Siyonistlerin “kendi hükümetlerini kurmak istediklerini ve
şimdiden damgalar... banknotlar bastırdıklarını belirtmişti. Daha da kötüsü
bütün bu saçmalığa inanıyor, memurlarına büyük bir ciddiyetle Siyonistlerin
gizlice kendi hükümetlerini kurduğunu, bu gerçeği açığa çıkartmak için İngi-
lizlerin gelişini beklediğimizi söylüyordu.”²⁶ Friedman Siyonistlerle ilgili ka-
rarların bazılarını Osmanlı iktidarının merkezîyetçilikten uzak özelliğine ve
ya merkezî hükümetin zayıflığına bağlıyordu. Kaymakam Bahaeddin Şakir’in
kendini yasayı kendi ellerine alacak ve Rus Yahudilerinin sürülmesini emre-
decek kadar güçlü hissettiğini yazmıştı. Ama savaş sırasında buna benzer tek
olay bu değildi. Vali ve kaymakamlar sık sık Bâbiâli’nin emirlerini dinleme-
den hareket ediyordu.²⁷ Savaşı baştan sona yaşayarak ardından bu konuda
yazan gazeteci Ahmed Emin de taşra yöneticilerinin İstanbul karşısındaki
özerkliğini vurgulamıştı. İzmir Valisi Rahmi Bey’in “sadece uygun gördüğü
tedbirleri uyguladığını” belirtmişti. İstanbul polis müdürü Bedri Bey, Talât
Paşa’ya yakınlığına rağmen, sık sık talimatlara uymuyordu.²⁸

1914’te Filistin’de Alman vatandaşları veya Alman himayesindekilerin
yanı sıra elli bin Rus Yahudisi yaşıyordu. “Aralık 1914’te sürülenlerin ve ken-
disi ayrılanların toplam sayısı 1915 sonuna kadar 11.277’ye yükseldi; Osmanlı
vatandaşlığını kabul eden Yahudilerin sayısı da 20.000’e çıktı.”²⁹ Almanya Si-
yonist faaliyetin merkeziydi, Berlin İstanbul üzerindeki nüfuzunu kullanarak
Rus Yahudilerinin geniş ölçekte Mısır’a sürülmesini engelledi. Yabancı Yahudi-
lerin vatandaşlığa alınması, Bâbiâli’nin on yıllardır hedefi olmuştu. Elçi Wan-
genheim, Talât Bey’in bu sorunun siyasi önemini “tamamen anladığını” belirti-
yordu. Bâbiâli Rus Yahudilerini sürmemeye karar vermişti. Osmanlı vatandaş-
lığını almaları için kolaylıklar gösterilecekti, askeri hizmetle yükümlü olanlar da
bir yıl hizmetten muaf tutulacaklardı. “1914 başında bu konuda büyük kolay-
lıklar tanınmıştı ama vatandaşlığa geçmek için sadece yirmi kişi başvurmuştu.
[Talât] Siyonistlerin dikkatini sürekli bu başarısızlığa çekiyordu. Hahambaşı

25 Arthur Ruppın, *Memoirs, Diaries, Letters*, s. 153.

26 A.g.e., s. 155.

27 Friedman, *Germany, Turkey, and Zionism*, s. 213. Kaymakam Bahaeddin, Friedman’ın düşündü-
ğünün aksine, komitenin önemli üyesi Bahaeddin Şakir ile aynı kişi değildi.

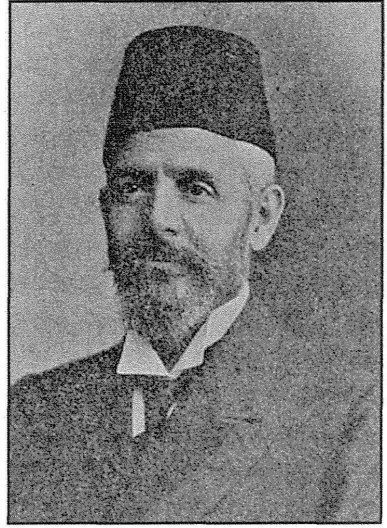
28 Ahmed Emin Yalman, *Turkey in the World War*, s. 105-6.

29 Friedman, *Germany, Turkey, and Zionism*, s. 19 ve devamı, 218 ve 222, n. 113.

Nahum vatandaşlığa alma politikasına tamamen katılıyordu.” Ama “Osmanlı memurlarının bilinen kötü yönetimi ve adaletsizliği, bir yabancıнын konsolosluk himayesinden çıkmak konusunda tereddüt etmesine yol açıyordu.”³⁰

1914'te Suriye valisi olan Cemal Paşa, Rupin'e göre yabancı Yahudilerle hiç işi olmasın istiyordu ve “ayrılıkçı eğilimlerin tohumu olarak gördüğü Siyonizmden nefret ediyordu.”³¹ Başlangıçta Bâbü'lî'nin politikası Rus Yahudilerine karşıydı. Ama Ocak 1915'te de antisyonist oldular. 25 Ocak'taki açıklamasında Kaymakam Bahaeddin “Osmanlı Yahudilerinden ‘müttefiklerimiz’ ve ‘Anavatanın sahici çocukları’ diye söz ediyordu.” Onları Osmanlı İmparatorluğu'nun Filistin bölgesinde “bir Yahudi devleti” kurmaya çalışan, “böylece kendi ırklarına zarar veren” “hilekâr asi unsurlar” olarak damgaladığı Siyonistlerle karşılaştırıyordu.³²

Ancak İttihatçı hükümet, politikasını yurtdışında temsil etmek üzere Osmanlı Yahudi seçkinlerinin üyelerini kullanıyordu. Böylece Ocak 1915'te hariciye nezareti hukuk müşaviri İzak Taranto'nun bir akrabası olan Leon Taranto tarafsız Yunanistan'a gönderilmiş, İngilizlerle ayrı bir barış imkânı olup olmadığını araştırması istenmiş, dış ilişkilerde de Emmanuel Karasu'nun görüşüne sık sık başvuruluyordu. Karasu 1912'de İtalya ile barış imkânını tartışmak için gizli bir görevle Roma'ya gönderilmişti; bu arada Ağustos 1915'te Dr. Alfred Nossig'in bir icadı olan Ottoman-Israelite Union'un kurucularından biri olmuştu. Karasu, Temmuz 1918'de Alman Siyonistleriyle bir “Osmanlı Balfour Deklarasyonu” üzerinde pazarlık yapmak üzere, Nahum, Mazliyah Efendi ve üç etkili İttihatçıyla –Midhat Şükrü (Ble-

Selanikli bir Yahudi olan Emanuel Karasu (1862-1934), İttihad ve Terakki'nin ilk gayrimüslim üyelerinden biridir. Karasu, 31 Mart'tan sonra II. Abdülhamid'e hal' kararını bildirmek üzere Yıldız'a giden heyette yer aldı.

30 A.g.e., s. 191-200, 208-9.

31 Ruppın, *Memoirs*, s. 152-54.

32 Israel Cohen, *The Turkish Persecution of the Jews*, Alabaster, Passmore, Londra, 1918, ek 1, s. 116-17. Cohen'in kitabı, Wellington House'un (İngiliz Savaş Bakanlığı Propaganda Bürosu) savaş sırasında Türklere karşı sürdürdüğü propaganda kitabı olarak tanımlanmıştır. Bkz. Pat Walsh, *Britain's Great War on Turkey*, Athol Books, Belfast, 2009; Friedman, *Germany, Turkey, and Zionism*, s. 219-20.

Manisa'da doğan Haim Naum Efendi (1873-1960), çok iyi bir din eğitimi aldıktan sonra 1908'de Osmanlı Devleti hahambaşı seçildi. Bu görevini 1919'a kadar sürdüren Naum Efendi, siyonizme karşı görüşleri ile tanındı.

da), Ziya Gökalp ve Dr. Nazım- birlikte komisyonlar kurmuştu.³³ Savaşın son yıllarında Nahum "dünyadaki dindaşlarını Türkiye'yi ve imparatorluğun bütünlüğünü desteklemeye ikna etmek için" Hollanda ve İsveç'e gitti.³⁴

İngilizler, Mart-Nisan 1917'de Cemal Paşa'nın Yafa'yı boşaltmasından sonra Türk karşıtı propagandaya devam ederken Osmanlıların Yahudileri ezdiğinden söz etmeyi sürdürdü. İstanbul bu propagandaya en azından tarafsız ülkelerin, özellikle ABD'nin nezdinde, tepki göstermek zorunda kaldı. İstanbul basını Yahudilerin zulme uğradığını şiddetle reddetti ve Osmanlı Yahudiliğinin antisyonist olduğunu vurguladı. Bu duygunun göstergesi olan iki makale söz etmeye değer. Ahmed Emin (Yalman) *Tasvir-i Efkâr* gazetesindeki köşesinde 27 Aralık 1917'de şunları yazdı:

Sözde Türk zulmüyle ilgili yayılan haberler düşmanlarımızın Yahudileri bize karşı kışkırtmak üzere baş vurduğu tek yöntem değildir. Bir başka yöntem de, İtalya, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan'a yapıldığı gibi abartılı toprak vaatlerinde bulunmaktır. Yahudileri, bu halkın bir bölümünün hedefi olan Filistin'de bağımsız Yahudi krallığı kurulmasının gerçekleşeceğine inandırmaktır... İstanbul'daki eski Amerikan elçisinin [Henry Morgenthau kastediliyor] bu amaçla Londra'ya gönderildiği söylendi... *New York Tribune* bunun doğru olmadığını 20 Haziran tarihli nüshasında açıkladı... Dolayısıyla artık bağımsız bir Yahudi devletinin kurulması gibi bir sorun yoktur... Türk Yahudilerinin bu çabalarla ilgili ne düşündüğü ve Türkiye'ye ne kadar sadık oldukları, Hahambaşının hükümete gönderdiği Notadan, ayrıca Notaya ekli olan Yahudi derneklerinin açıklamasından anlaşılabilir.³⁵

Balfour Deklarasyonu Kasım 1917'de ilan edildikten sonra *Tasvir-i Efkâr*'ın yayınladığı başyazı, İngiltere'yi "her yerde Yahudileri Türklere karşı kışkırtmak için Siyonist hareketi himaye etmekle" suçluyordu. Ardından şöyle söyleniyordu:

³³ Friedman, *Germany, Turkey, and Zionism*, s. 347 ve devamı; ve Ahmed Emin, "Filistin Meselesi", *Sabah*, 27 Ağustos 1917 (alıntı).

³⁴ Ahmed Emin, "Osmanlı Devleti ve Museviler", *Tasvir-i Efkâr*, 27 Aralık 1917.

³⁵ A.g.m.

Savaş sırasında Türkiye hiçbir zaman Yahudilere zulüm uygulamadı, bunun aksine iddialar doğru değildir. Türkiye başka ülkelerde ezilen Yahudileri korumuş ve onlara kucak açmıştır ve bununla övünmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudilerin çoğunluğu sadık ve minnettardır. Talât Paşa, bu duyguyu paylaşan bütün Yahudi göçmenlere de sığınma hakkı tanımıştır. Ama Siyonizm, imparatorluğun bir bölümünün ayrılmasını öngörür ve bu nedenle Türkler tarafından hoşnutsuzlukla karşılaşır, doğal olarak bunu yaymaya çalışanlar da Yahudilerin davasına iyilikten çok kötülük yapmaktadır.³⁶

Yazının sonunda şunlar vurgulanıyordu:

Antant güçleri Yahudilere yaltaklanıyor. Ama Türkiye'deki Yahudiler sadık kalmıştır, iyi birer vatandaş olma düşüncesiyle gelen diğerleri de iyi karşılanacaktır. Doğal olarak ülkemize düşman unsurları istemiyoruz... Hiçbir ülke parçalanmayı istemez, dolayısıyla Siyonizmi destekleyemeyiz. Ama Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudiler her zaman Devlete sadık olduğundan, imparatorluğumuzda hiçbir zaman bir Yahudi sorunu olmamıştır.

Nahum'un düşünceleri bir gösterge kabul edilirse, bu görüşler Osmanlı Yahudi seçkinlerince de paylaşılıyordu. "Özel ilişki" de bu nedenle böyle güçlü temellere dayanmaktaydı. Şubat 1917'de hahambaşı olarak Nahum, Alman elçisiyle özel bir konuşmada Osmanlı Yahudilerinin Siyonizme özellikle Almanya ve Amerika tarafından desteklenen bir "yabancı ithalatı" olarak baktıklarını belirterek, şöyle devam etti:

Siyonist propagandanın sesli ve kararlı tavrı, Yahudiler arasındaki gerçek etkisi konusunda yanlış bir fikir veriyor, ama Türkiye'dekiler buna kendi çıkarlarını tehlikeye atacak istenmeyen bir hareket olarak bakıyorlar... Siyasi varlıklarının yıkılmasından binlerce yıl sonra Yahudi topluluğu bir Yahudi devletini canlandırmak gibi bir dava gütmüyor. Yahudiler koşulsuz olarak ve hiçbir art niyet gütmekten kendilerini yaşadıkları devletlerin birer vatandaşı olarak kabul etmeli ve kendilerini ülkelerinin çıkarlarıyla özdeşleştirmeye çalışmalıdır. Osmanlı Yahudi politikasının temel ilkesi budur. Yahudiler her zaman devletle iyi ilişkiler içinde olmuştur ve bu iyi ilişkiyi fantastik yabancı fikirlere feda etmeye niyetli değildir.³⁷

Ağustos 1918'de son Alman saldırısı da başarısızlığa uğradığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşayıp yaşamayacağı kuşkuluydu. Ama o koşullar

³⁶ A.g.m.

³⁷ Friedman, *The Question of Palestine*, s. 298.

altında bile Yahudi seçkinleri batan gemiyi terk etmedi. Nahum yenilgiden sonra bile Türkler için konuşmaya devam etti; Nisim Mazliyah, Talât Paşa ile Berlin’de ilişkiyi sürdürdü, milli mücadele sırasında Türkiye’de olan biteni öğrenmeleri için Talât Paşa ile Hausmann gibi kişileri temasa geçirmeye çalıştı.

Yahudi politik seçkinleri hiçbir zaman yekpare değildi, Osmanlıcılığa veya Siyonizme bağlılık büyük ihtimalle bireysel bir seçimdi. Hahambaşı olarak oynadığı dinî rol, Nahum’un tavrını etkilemiş olabilirdi, Karasu ise (kendisi deyişiyle) “bir Türk vatanseveri olarak görevini milliyetçi bir Yahudi olarak göreviyle barıştırmak” zorundaydı.³⁸ Munis Tekinalp (Moiz Kohen veya Cohen) gibi başkaları Osmanlıcılığa doğru yelken açmışken, Türkleştirme düşüncelerini destekleyerek, daha moda haline gelmeden bir Türk ismi benimsemişti. Hiçbir zaman seçkinler kesiminin önemli bir üyesi olmamasına rağmen Tekinalp’in Türk milliyetçileri arasında en önemli ideolojik seslerden biri haline geldiğini ve Yahudi cemaatinin yeni cumhuriyetle bütünleşmesine giden yolu açtığını söylemek yeter.³⁹

³⁸ Galanté, *Türkler ve Yahudiler*, s. 86-87. Hani Nahum’un Osmanlı Yahudileriyle ilgili kısa makalesi için bkz. s. 86-97, özellikle s. 86’daki not, 1908’den sonraki faaliyetleri hakkında bilgi vermektedir. Mütarekeden sonra “ABD’ye temsilci olarak atandı ama Avrupa’dan ayrılmasına izin verilmedi.”

³⁹ Jacob Landau, *Tekinalp*.

Araplar

***Costume Populaire (Elbise-i Osmaniye)* albümünden;
soldan, Zübeyd Kabilesi'nden Arap, Bağdat'lı Müslüman hanım, Şammar Kabilesi'nden Arap.**

Arap dünyasının 1516-17'de Osmanlılar tarafından fethedilmesinden sonra bölge vilâyetlere bölünmüş ve İstanbul'dan yönetilmiştir. İmparatorluk nüfus açısından Arap cemaatlerini ayırmamış, diğer milletler gibi Arap nüfusu da dine göre bölünmüştü. Çoğu Arap Müslüman olduğundan Müslüman milletin parçasıydılar. Rum Ortodoks ve diğer cemaatler için de durum aynıydı. Mısır 19. yüzyılda, Mehmed Ali Paşa'nın yönetiminde (1801-49) özerkliğini elde etmişti. Ama Britanya burada 1914'te bir protektora ilan edinceye kadar ismen bir Osmanlı vilâyeti olarak kaldı.

Milliyetçilik, Mısır'a Fransızların vilâyeti 1798 ile 1801 arasında işgal etmelerine rağmen Fransız Devrimi'yle girmedi. Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa döneminde, Mısır'ın Suriye'yi kısa işgali sırasında bölgesel kimlik süreci başladı, Osmanlıların 1864'te kabul ettiği vilâyetler kanunuyla bu süreç güç kazandı. Bu kanun Bâbîâli'nin atadığı valilerin yönetiminde yeni yönetim birimleri yaratmıştı. Valiler yerel eşrafla birlikte çalışıyor, eşraf halkla devlet arasında aracı rolünü üstleniyordu; Albert Hourani'nin popüler hale getirdiği deyimle “eşraf politikaları” denilen olgu böylece ortaya çıktı.¹ Geniş bir temele dayanan eşraf, temsil eder gibi görüldüğü bölgenin çıkarlarından çok, kendini ait olduğu toprak sahibi sınıfın çıkarlarıyla özdeşleştiriyordu.

1 Albert Hourani, “Ottoman Reform and the Politics of Notables.” Bu yol açıcı makale ilk olarak *Beginning of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*'de (ed. William Polk, Richard Chambers) yayınlanmıştı, s. 41-68.

Arap seçkinlerinin evrimindeki bir sonraki aşama, Birinci Meşrutiyet'in Aralık 1876'da ilanıyla geldi.² İlk defa yerel seçim bölgeleri temeline dayanarak bu bölgeleri temsil edecek mebuslar için seçimler yapıldı. Ama meşrutî yönetim deneyi fazla uzun sürmedi ve 1878'de II. Abdülhamid anayasayı otuz yıllığına rafa kaldırınca sona erdi. Bundan sonra padişah çok sayıda yerel eşrafla işbirliği yaparak onlara kendi sarayında memuriyetler verdi.

Temmuz 1908'de meşrutiyetin yeniden kurulması Arap vilâyetlerinde de imparatorluğun diğer bölgelerindeki gibi coşkuyla karşılandı. Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem Bey'in (Bolayır) mutasarrıf olduğu Kudüs'te, ana meydan insanlarla dolup taşı, şeyhler, hahamlar ve papazlar eski rejimi kötüleyen konuşmalar yaptı. Müslümanlar, Hristiyanlar, Yahudiler, Samiriler, Türkler, Araplar ve Ermeniler birbiriyle kaynaşarak hürriyet pankartları altında yürüdü.³

Halk, Kasım-Aralık 1908'de yapılan seçimlerin değişim getireceğine çok umut bağlamıştı; aralarından çok azı bu değişimin ne olacağını öngörebilmişti. Seçim nedeniyle imparatorluk 126 seçim bölgesine bölündü, böylece ortaya yeni bir siyasal coğrafya çıktı. Halk istemeyerek de olsa yeni yerel kimlikleri benimsedi ve kendisini bu yeni tasarlanmış seçim bölgeleriyle tanımlamaya başladı. Bu durum özellikle bu bölgelerde birinci seçmenler (müntheb-i evvel) tarafından seçilen, sonra da ikinci seçmen (müntheb-i sâni) olarak aralarından mebusları seçen seçkinler açısından doğrudu. Mebuslar, cemaatlerinin değil, kendi coğrafi bölgelerinin temsilcileriydi. 1909'da kabul edilen Cemiyetler Kanunu, cemaate dayalı (dinsel veya etnik temelli) örgüt veya partilerin kurulmasına izin vermiyordu. Ama gerçekte bu tür kuruluşlar varlıklarını sürdürdü. Türkiye Cumhuriyeti'nde seçilen temsilcilerin adı mebus-tan milletvekiline çevrildi, yani bunlar seçildikleri bölgelerin değil milletin temsilcileriydi. İmparatorluğun son günlerinde milliyetçilik düşüncesi hatta sözlüğü daha henüz tam olarak gelişmiş değildi. Çoğu insan için millet, dinsel cemaat anlamına geliyordu; din, kimliği tanımlaması bakımından dilden daha önemliydi. Osmanlıların kendi Yahudi cemaatleri için "Yahudi" değil "Musevi" (Musa'nın takipçileri) kelimesini kullanması belki de dikkate değerdi. "Musevi" sadece dinsel bir anlama sahipken, "Yahudi" Siyonizmle bağlantılandırılan uluslararası bir siyasal zümreyi çağırıyordu. Sadece milliyetçilik fikrinin bilincinde olan küçük bir entelijansiya millet kelimesini ulus anlamında kullanmaya başladı.

2 Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period*.

3 *Times*, 11 Ağustos 1908.

Arap vilâyetleri aşağıdaki seçim bölgelerine ayrılmıştı (kolaylık açısından belli başlı dört coğrafi birim vardı):

1. Büyük Suriye bölgesi, Lübnan ve Filistin dahil olmak üzere, Halep, Lazkiye, Hama, Humus, Havran, Cebel-i Lübnan, Trablusşam, Beyrut, Akka, Şam/Dimeşk, Nablus, Kudüs ve Karak.
2. Hicaz ve Yemen bölgesi, Hicaz, Cidde, Asir, Taiz, Sana, Hüdeyde, Mekke ve Medine'yi kapsıyordu.
3. Irak'taki seçim bölgeleri Basra, Muntefik, Divaniye, Amare, Kerbelâ, Bağdat, Kerkük, Süleymaniye ve Musul'du.
4. Libya'da dört seçim bölgesi vardı: Trablusgarp, Cebel-i Garbi, Fizan ve Bingazi.⁴

Her bölgede, 50 bin birinci seçmen bir mebus seçti. Libya ve Trablusgarp dahil olmak üzere Arap vilâyetleri 1908 ve 1912'de toplam altmış, 1914'te ise seksen dört mebus seçtiler. Mebusların etnik kimliklerini kesin olarak saptamak mümkün değildi çünkü etnisite temeline dayanılarak seçilmemişlerdi, yabancı gözlemciler ve sonraki tarihçiler de bu konuyu gündeme getirdiler. Bunların arasında bazı Kürt mebusları saptayabiliriz ama onların kendilerini böyle görüp görmedikleri kesin değildi. Örneğin, İsmail Hakkı Babanzade kendisini ne olarak görüyordu? Iraklı önde gelen bir Kürt ailesinin bireyi ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önemli bir üyesiydi, İttihadçı *Tanin* gazetesinde dış ilişkilere ayrılmış düzenli bir sütunu vardı. Bağdat'tan seçilmişti; yerel sorunları, özellikle de İngilizlerin Irak'a sızışını sık sık dile getiriyordu. Ancak imparatorluk sona erdiğinde, ailesinin yarısı yeni Türkiye Cumhuriyeti'nde diğer yarısı ise Irak'ta kalmıştı.

Yapılan üç seçim kampanyası –1908, 1912 ve 1914– da sadece seçkinler arasında değil, seçmenler ve genel halk arasında da yerellik duygusunu güçlendirmeye yardım etmişti. İttihadçılar ve liberaller sık sık sert tartışmalarla oy toplamaya çalışmış, yerel sorunlar da her zaman ön planda yer almıştı. Samir Seikely'nin *Shukri al-Asali: A Case Study of a Political Activist* (*Şükrü el-Asali: Bir Siyasal Eylemcinin Vaka Çalışması*) adlı denemesinde canlı bir şekilde anlattığı gibi, eski eşraf ile yükselen yeni sınıf arasında da bir rekabet ortaya çıkmıştı.⁵ Devrimden sonra imparatorluğun her yerinde patlayan canlı basın,

4 Feroz Ahmad, D. A. Rustow, "The Parliament of the Second Constitutional Period, 1908-1918."

5 Samir Seikaly, "Shukri al-Asali." Ömer Kürkçüoğlu meşrutiyet döneminde Osmanlı Devleti'ne karşı Arap bağımsızlık hareketini tartışmaktadır: Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*.

bölgelerin siyasallaşmasında başlıca araçlardan biriydi: Rashid Khalidi'nin sözünü ettiği "modern kitlesel politika" Arap vilâyetlerine böyle girmişti.⁶

1908-1918 arasında Meclis-i Mebusan'da yapılan tartışmalar yerelciliğin, hatta proto-milliyetçiliğin Arap vilâyetlerinde gelişmesi konusunda önemli ipuçları verir. Hasan Kayalı, tartışılan sorunlardan bazılarına değinmiştir. Örneğin Musul hariç Irak'ı temsil eden mebuslar Fırat ve Dicle'deki nehir trafiği tekelinin bir İngiliz şirketine verilmesi dolayısıyla ortaya çıkan Lynch olayından çok etkilenmişlerdi. Bu sorun mecliste olduğu gibi Bağdat ve Basra sokaklarında da tartışılıyordu, İstanbul'daki hükümet imtiyazı Lynch Şirketi'ne vermemek için istifa etmek zorunda kalmıştı.⁷ Sonra Siyonizm sorunu vardı, bu sorun Suriyeli/Filistinli mebusları harekete geçirmiş, ağır baskılara rağmen hükümetin Siyonistlere ciddi tavizler vermesini engellemişti.⁸

Yeni seçkinlerin katıldığı bu çarpıcı sorunlar dışında, çeşitli mebusların bölgelerine yapılacak bütçe tahsisleri ve kamu yatırımları gibi günlük tartışmalar da vardı. ABD'de "pork-barrel" politikası olarak bilinen yöntem (belli bir seçim bölgesinde harcanacak para için mücadele) Osmanlı siyasal yaşamına girmeye başlıyordu. Yeniden seçilmek isteyen mebuslar seçmenlerine başkentte geçirdikleri süre içinde bazı yararlar sağladıklarını kanıtlamak zorundaydılar. Ancak bu tür politikaların çapını belirlemek için hem meclis tartışmaları hem de Arap basını üzerinde daha fazla araştırma yapmak gerekmektedir. Arap mebusların politikaları incelendiğinde, bırakın ayrılıkçılığın, Arap milliyetçiliğinin bile radikal biçimde geliştiğini gösterecek bir kanıt bulunmaz, gelişen yerelcilik olmuştu. Rashid Khalidi'nin makalelerden oluşan ve konu hakkındaki son akademik çalışmalardan bazılarını içeren *The Origins of Arab Nationalism* (1991) adlı kitapta yayınlanan makalelerin çoğunu okuduğumuzda bu noktanın gözden kaçtığı görülür. Bugünün Arap milliyetçi akademisyenleri neyi öne sürmektedir?

"Arap milliyetçiliğinin" yükselişi konusundaki iddia doğru olmayan bir temele dayanmaktadır; buna göre Arap milliyetçiliği, Türk milliyetçiliğine ve İttihad ve Terakki'nin "Türkleştirme" politikalarına karşı bir cevap olarak yükselmiştir. Bunun nedeni "Türkleştirme"nin yanlış okunmasıdır. Sorun, dönemle ilgilenen çoğu yazarın Osmanlı kaynaklarını kullanamamasından ve son dö-

6 Rashid Khalidi, "Ottomanism and Arabism in Syria before 1914", s. 64.

7 Kayalı, *Arabs and Young Turks*. Hazine topraklarının yabancılara satılması sorunu da tartışılmıştı, nakit sıkışıklığı nedeniyle merkezi hükümet 1913'te bu yönetime başvurmak istemişti. Ancak Irak'taki yerel güçler bunu engellediler. Her iki sorun da Mahmoud Haddad'da tartışılmaktadır: "Iraq before World War One."

8 Mandel, *The Arabs and Zionism*, 1976.

nem Osmanlı tarihi konusunda yüzeysel bir bilgiye sahip olmasından kaynaklanır. Günümüz Türkçesini bilseler bile, Türkçede onlara rehberlik edecek iyi yazılmış tarihler bulmakta zorlanmaktadırlar çünkü Türk akademik dünyası, çoğu Batılı akademisyenlerden devşirilmiş kendi mitlerinin tuzağına düşmüştür:

1. İttihad ve Terakki Cemiyeti, uygulamaya kararlı olduğu bir programa sahip, güçlü, monolitik bir zümredir.
2. Bu programa imparatorluktaki Türk olmayan bütün öğeleri Türkleştirme konusundaki kararlılık damgasını vurmuştur.
3. Komite 1908'den 1918'e kadar büyük bir güce sahiptir.

Bu mitler incelendiğinde, içerikten yoksun oldukları görülür. İTC'nin Temmuz 1908'de meşrutiyet ilan edildiğinde en iyi bilinen kurum olduğu doğrudur. Ancak cemiyet, bir hareketin parçasıydı ve bilinen bir liderlikten yoksun olup, bir liderler partisi olarak tanımlanmıştı. Temmuz 1908'den önce muhalefetteyken, şemsiyesinin altında bir dizi cemaati –Türkler, Arnavutlar, Araplar, Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler– toplamıştı. Muhalefetteyken siyasal olarak bölünmüş ve sadece II. Abdülhamid'in istibdadına karşı mücadele etmek ve meşrutiyeti geri getirmek konusunda anlaşmışlardı. Cemiyet, merkezi Avrupa'da bulunan ve imparatorluğa yayılan gizli bir örgüttü. Ahmed Rıza ve Prens Sabahaddin gibi sürgündeki önderleri, Abdülhamid rejiminin dış muhalifleri olmak dışında meşrutiyet döneminde önemli bir rol oynamamışlardı.

İttihad ve Terakki, güçlü bir parti olmaktan uzaktı, bir defasında tasfiye edilme noktasına gelmiş, bir başka defa da iktidardan düşmüştü. Nisan 1909'daki 31 Mart Olayı sırasında Mahmud Şevket Paşa ve yüksek komuta heyetinin askeri müdahalesiyle kurtulmuştu. Paşalar İttihadçı olmamakla birlikte komitenin reformcu düşüncelerini paylaşıyorlardı. İTC daha sonra, 1912 askeri darbesine* kadar paşaların arkasında ikinci plana itilmiş, o tarihte de iktidardan düşmüştü.

1912 darbesi, bir anlamda İttihadçı karşıtı genç subaylar tarafından yapılmıştı. İttihadçı karşıtı hükümetler İttihadçı örgütleri imparatorluğun her yerinde tasfiye etmeye başladılar. Daha fazla zamanları olsaydı ve Balkan Savaşları araya girmeseydi İT'nin siyasal bir güç olarak tasfiyesi çok uzak bir ihtimal değildi. Ama Balkan Savaşları felaketi ve İttihadçı karşıtı hükümetlerin

(*) 5 Ağustos 1912'de Sadrazam Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın önerisiyle meclis feshedildi, sıkıyönetim ilan edildi. Gücü azalan İT, 23 Ocak 1913'te Bâbü'lî Baskını'nı düzenleyerek iktidarı ele geçirecekti.

İngiliz desteğini sağlayamaması Kâmil Paşa hükümetinin ölüm çanını çalmıştı. İttihadçılar kendi darbelerini yaparak 23 Ocak 1913'te iktidarı ele geçirmişti. İTC ancak o zaman iktidara gelecekti.⁹

31 Mart ezildikten sonra yönetimi üstlenen hükümet Arap hassasiyetlerinin farkındaydı. Günlük *İkdam* gazetesi (8 Mart 1910) Yemen'den gelen ve oradaki örfi idarenin Araplar tarafından kötü gözle görüldüğünü belirten bir mektubun yayınlanması üzerine süresiz olarak yasaklanmıştı. Aynı şekilde Bâbiâli, savaş maliyetine ve Osmanlıların buradan elde ettikleri yararın çok az olmasına rağmen Libya'yı İtalyanlara bir türlü bırakamıyordu. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın İngiliz elçisine söylediği gibi: "Zaten aşırı derece Osmanlı olmakla ve imparatorluktaki diğer ırkların çıkarlarını gözardı etmekle suçlanan hükümet, bir Arap vilâyetini bir Hıristiyan devlete terk etmeyi asla kabul edemez. Bu imparatorluğun bütün Arap vilâyetlerinin hükümete karşı ayaklanması anlamına gelir."¹⁰ İtalya ise, Sunusi'ye bağlı Arapların Osmanlı yönetimini devirmek için mücadeleye katılacağına inanıyordu. Bu yanlış bir hesaptı; tam tersine Müslüman ulema kâfir işgalcilere karşı cihat ilan ederek sıkı bir direniş savaşı başlattı.¹¹

Bâbiâli Balkan Savaşları sırasında İtalya ile barış yaparak Libya'yı Roma'ya terk etmek zorunda kaldığında, İttihadçı karşıtı bir Şam mebusu Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin *Neurah* gazetesinde İT'nin ve Bâbiâli'nin Trablusgarp'ın kaybından sorumlu olduğunu yazmıştı. İTC'yi ihmalkâr ve sahtekâr bir politika izlemekle, vilâyetlerini vermemek için mücadele eden sadık Araplara silah ve cephane alacaklarına kendi üyelerine para harcamakla suçluyordu.

Adı verilmeyen mebus, ayrıca okurlara yeni rejimde hiçbir Araba yüksek düzeyde görev verilmediğini ve İttihadçılara alet olmayan Arap subayların ordudan uzaklaştırıldığını hatırlatıyordu. Bâbiâli Hıristiyan ve Müslüman Araplar arasında anlaşmazlık çıkmasına neden olmakla, ilerlemeyi engellemekle ve Arapları milliyetlerinden mahrum bırakmakla suçlanıyordu. Suriye ve Filistin aleyhine Siyonizm teşvik edilmekteydi. Yazar Arapların bu "meşrutiyet sonrası istibdattan" liberal Hürriyet ve İtilaf'a katılarak kurtulabileceklerini, bu partinin amacının gerçek hürriyet ve samimi meşrutiyetçiliği geri getirmek olduğunu belirtiyordu.¹² Arapların İT iktidarına karşı duyduğu hoşnutsuzluğun kaynağı ulusal duygudan çok bu tür şikâyetlerdi.

9 Ahmad, *The Young Turks*, s. 14-120; William L. Cleveland, *Islam against the West*, s. 19-21.

10 Lowther'den Grey'e, 893C, Pera, 4 Aralık 1911, FO 371/1259/49376.

11 Lowther'den Grey'e, no. 918 gizli, İstanbul, 12 Aralık 1911, FO 371/1263/50573; Bosworth, "Italy", s. 60.

12 Lowther'den Grey'e, no. 918 gizli, İstanbul, 12 Aralık 1911.

Balkan Savaşları felaketi İstanbul hükümetini o kadar zayıflatmıştı ki, Arap seçkinleri –bazıları milliyetçi olarak tanımlanmıştı– yabancı denetimi altında reform yapılması için çağrıya başladılar. Beyrut’taki Amerikan konsoloslüğundan yazılan bir raporda şöyle deniyordu:

Şu anda bu vilâyette reformlar lehine daha önce görülmemiş bir hareket var. Suriyeliler, özellikle de Müslümanlar, Türk’ün hiçbir zaman doğru düzgün bir yönetici olamayacağını ve imparatorluğun işlerini yürütmeye kesinlikle uygun olmadığını artık fark ettiler... Arap milliyetçileri merkezîyetçilikten vazgeçilmesi, vilâyet için bir yönetici konsey kurulması, buna tam yetki tanınması ve ikinci olarak vilâyetin resmi dili olarak Arapçanın kabul edilmesi için çağrıda bulundular.¹³

3 Ocak 1913’te Beyrut Vilâyet Meclisi, Kâmil Paşa hükümetinden taviz elde etmeyi umarak merkezîyetçilikten vazgeçilmesi yönünde önlemler önerdi. Arapçanın resmi dil olarak tanınmasını ve orduya alınan Arap askerlerin bulundukları yerde görevlendirilmesini istedi. Ancak 23 Ocak’ta Kâmil İttihadçılar tarafından devrildi. İktidara gelen hükümet başta bu reform önerilerini reddetti.

22 Şubat 1913’te Chaim (Haim) Weizmann da Siyonistlere karşı ortaya çıkan bir Arap milliyetçi hareketinden söz ediyordu:

Arap milli hareketiyle ilgili olarak Suriye’den endişe verici haberler var. İstanbul’daki merkezi otoritenin zayıflamasıyla, Küçük Asya’nın çevresi salanmaya başlıyor. Araplar son derece ilkel biçimde de olsa örgütlenmeye başlıyorlar. Filistin’i kendi toprakları kabul ediyorlar ve kendi yarı-millî, yarı-Hristiyan ve yarı-“antisemitik” –Araplar için kullanılması zor bir deyim– basınlarında, Türkiye’nin düşmanları ve Filistin’in gasıpları olan “Siyonistlere” toprak satışına karşı çıkan yoğun bir kampanya başlattılar. Yakında ciddi bir düşmanla karşı karşıya kalacağız ve toprak için para ödemek yetmeyecek. Bu konuda Yemenli Yahudilerin Filistin’e getirilmesi için güçlü bir propaganda başlatmak çok önemli. Sağlam ve güvenilir Yahudi öğelerin Filistin’e getirilmesinden de daha önemli.¹⁴

Balkan Savaşları felaketinden sonra İttihadçı hükümet “ittihad ve terakki” politikasını bir kenara bırakarak sınırlı da olsa adem-i merkezîyetçilik politikasını uygulamaya başladı. Sözde Türkleştirme politikasının ömrü bu kadar sürmüştü. Hükümet, Avrupa topraklarının çoğunu yeni kaybetmiş bir imparatorluğu yönetmek zorunda kalınca, dikkatini Anadolu ve Arap

13 Alıntı Kaligian’dan, “The Armenian Revolutionary Federation”, 252-53, n. 14 ve 15.

14 Hanna Weiner ve Barnett Litvinof, ed., *The Letters and Papers of Chaim Weizmann*, s. 394-95.

Mekteb-i Harbiye'yi bitiren, sonra da İttihad ve Terakkî'ye üye olan Aziz el-Mısri (1880-1965), milliyetçi Arap örgütlerinin kurucu oldu, Arap ayaklanmasında Osmanlı Devleti'ne karşı savaştı.

vilâyetlerine çevirdi. İttihadçılar Osmanlı İmparatorluğu için İkili Monarşi (Avusturya-Macaristan) modelini bile düşündüler. Şubat ayında Bâbiâli, Viyana'daki elçisinden modelin nasıl çalıştığını araştırarak bir rapor yollamasını istedi. Model çekiciydi çünkü İkili Monarşi nasıl Almanlar ve Macarlara dayanıyorsa, bu imparatorluğun yükü de Türklerin ve Arapların omuzlarındaydı.¹⁵ İttihadçılar sadece küçülmüş bir imparatorluğun Büyük Güçler'in baskısı karşısında ayakta kalabileceğine inanıyordu. Bu on yıl boyunca Osmanlı politikalarının zeki bir gözlemcisi olan Halide Edib'e göre, "imparatorluk, kendisine karşı birleşmiş ezici güçlere direnecek gücü ancak Türklerle Araplar arasında yakın bir anlayış olursa bulabilecekti. Arapların çoktan milliyetçi ateşe tutuldukları doğrudur ama kendisi de Arap kökenli olan Mahmud Şevket Paşa'nın öne sürdüğü söylenen, denenmeye değer bir düşünce vardı. Bu düşünce, merkezi Halep'te bulunan ikili bir Arap-Türk monarşinin yaratılmasıydı."¹⁶

Bir Türk-Arap "ikili monarşi" düşüncesi, Aziz Ali el-Mısri gibi "Arap Osmanlı milliyetçilerine" de çekici geliyordu (Bu terimi, Mahmud Hadad'dan aldım, ancak "Arap-Osmanlı vatanseverleri" deyimi daha uygun olacaktır). Ahmed Tarabein bu fikirden Abdülhamid el-Zehravi ile ilgili makalesinden söz etse de, ikili monarşi düşüncesi modern akademisyenler tarafından ciddiye alınmamıştır. Tarabein bu fikrin İttihadçılardan değil Osmanlı liberallerinden geldiğini öne sürer, sözkonusu İttihadçı karşıtları o sırada

15 Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt 2, bölüm 4, s. 407-9. Bâbiâli'nin Alman askeri danışmanı General Colmar von der Goltz 1887'de yazdığı bir makalede, Osmanlı başkentinin Anadolu'ya taşınmasını, böylece "Osmanlı nüfusunun başlıca bileşenleri üstünde" eşit bir etkiye sahip olabileceğini belirtmişti. Türk ve Arab, Kayalı, *Arabs and Young Turks*, s. 33. Goltz "Osmanlı İmparatorluğu için Avusturya-Macaristan modeli öngörüyordu" (136).

16 Halide Edib, *Conflict of East and West in Turkey*, s. 73. Kitap Delhi'de 1935'te Camia-i Milli Okulu'nda yaptığı konuşmalara dayanmaktadır.

iktidarda değildi ve dolayısıyla böyle bir teklifte bulunamazdı.¹⁷ Bu formül hiçbir zaman uygulamaya konulmadı. Tabii Tarabein'in iddia ettiği gibi İttihadçılar iktidarı yeniden ele geçirdiği için değil, Ağustos 1914'te Birinci Dünya Savaşı başladığı için.

26 Mart 1913'te kabul edilen Geçici Vilâyetler Kanunu (İdare-i Umumiye-i Vilâyat Kanun-ı Muvakkati) 28 Mart'ta uygulamaya girdi.¹⁸

1. Kanun hâlâ güçlü bir otoriteye sahip olan valinin yetkilerini tanımladı.
2. Geçici bütçeleri oylama yetkisi vilâyet umumi meclislerine verilmişti [bu meclisler Albert Hourani'nin sözünü ettiği eşraf tarafından kontrol ediliyordu], ancak Vali meclisin aldığı kararları üç hafta içinde veto etme yetkisine sahipti. Bundan sonra Şûra-yı Devlet valî ile meclis arasında arabuluculuk yaparak karar verecekti.
3. Vali, vilâyet umumi meclisinin toplantılarını bir haftalığına erteleme hakkına sahipti, ardından durumu hemen Dahiliye Nezareti'ne bildirmek zorundaydı, meclisin feshine gerek görürse bu ancak hükümet kararı ve padişah iradesiyle yapılabilirdi.
4. Vilâyet umumi meclislerinin siyasi konularda tartışmaları veya yerel yönetim ve vergilendirmeye ilgisi olmayan konularda karar almaları yasaktı.

Bu kanun yerel yönetimlere daha fazla özerklik ve mali bağımsızlık tanıyarak adem-i merkezîyetçiliğe doğru alınmış önemli bir önlemdi. Valinin yetkileri artırılmış ve tanımlanmıştı. Vali böylece en yüksek düzeydeki icracı memur haline dönüşmüştü.

Nisan 1916'da Kuşçubaşı Eşref'e bu konuda mektup yazan Cemal Paşa, bu kanunu askerlik, maliye ve dış politika dışında Araplara bir derece özerklik sağlayan liberal bir önlem olarak tanımlıyordu. Ancak belirttiğine göre, Arap önderler İttihadçı hükümete bir türlü güvenemiyordu. Dolayısıyla yeni kanunun Araplara tamamen uygulanması mümkün değildi: "Araplar kendi anarşilerini istikrarlı Osmanlı yönetimine tercih ediyor."¹⁹

17 Ahmed Tarabein, "Abd al-Hamid al-Zahrawi", s. 102. Majid Khadduri, "Aziz Ali al-Mısri", s. 149; Mahmoud Haddad, "Iraq before World War I. A Case of Anti-European Arab Ottomanism", *The Origins of Arab Nationalism*, ed. Khalidi vd., s. 120-50.

18 Geçici vilâyet kanunu 26 Mart'ta çıkarılmış ve 28 Mart'ta uygulamaya girmişti, ancak Meclis tarafından henüz onaylanmamıştı. Bkz. *Tanin*, 26 Mart 1913 ve sonraki sayılar.

19 Cemal'in Eşref Kuşçubaşı'ya mektubu, Philip Hendrik Stoddard tarafından alıntılanmıştır, "The Ottoman Government and the Arabs", s. 137.

Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Adana ve Halep mebusluğu yapan Ali Münif (Yeğenağa) (1874-1951), Talat Paşa hükümetinde de Nafia Nazırlığında bulundu. Mütareke döneminde Malta'ya sürülen Ali Münif Bey, daha sonra da Milli Mücadele'ye katıldı.

18-24 Haziran 1913'te Paris'te Arap Kongresi toplandığında, İttihadçılar bunun Suriye'ye Fransız müdahalesinin öncülü olmasından korktular. İT bazı Arap taleplerini yerine getirmeye çalışmıştı ve bu tavizleri tekrarlamaktan öte fazla bir şey yapamazdı. Cemal Paşa kongrenin ardından Fransızların Suriye'ye karışacaklarından emindi. Daha kongre toplanmadan 6 Mayıs'ta *Tanin* kongreyi düzenleyenlere saldırarak amaçlarını sorguladı ve bütün Arapları temsil etmediklerini belirtti: Yemen, Bağdat, Mısır ve Kuzey Afrika'dan delegeler yoktu.²⁰

Kongre tartışmalarına başladıktan az sonra İttihadçılar Araplarla pazarlık yapması için önde gelen bir İttihatçı ve komitenin umumi kâtibi Midhat Şükrü'nün (Bleda) başkanlığında bir heyet yolladı.²¹ Görüşmeler daha sonra İstanbul'da devam etti ve daha fazla taviz verildi: İdari adem-i merkezîyetçilik, okullarda ve idarede Arapçanın kullanımı, Arap eş-

rafın Âyân Meclisi'ne ve hükümete alınması.²²

Arap kamuoyunu kazanmak için alınan bir başka önlem de 11 Haziran 1913'te Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra Said Halim Paşa'nın sadrazam ve hariciye nazırı oluşuydu. Said Halim Paşa Mısır hıdiv ailesinin bir üyesi ve eski bir İttihadçıydı. Atanması Mısır'ın teknik olarak hâlâ imparatorluğun bir parçası olduğunu hatırlatıyordu. Hükümetteki bir başka Arap da Ticaret ve Ziraat Nazırı Süleyman el-Büstani idi. Bu atama önemliydi çünkü el-Büstani Hristiyan bir Arap, hem Arap dünyasında hem İttihadçılar arasında saygı gören bir entelektüeldi.²³

²⁰ *Tanin*, 6 Mayıs 1913; Cemal Paşa, *Memories of a Turkish Statesman*, s. 58-59; Tag Elsir Ahmed Mohammad Haran, "Turkish-Syrian Relations", s. 301.

²¹ Cemal Paşa, *Memories of a Turkish Statesman*, s. 58-59; George Antonius, *The Arab Awakening*, s. 116.

²² Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt 2, kısım 4, s. 314 ve cilt 2, kısım 3, s. 244 ve devamı; Neville Mandel, *The Arabs and Zionism*, s. 161'de Siyonist arşivlerden alıntı yaparak İstanbul'daki Arap milliyetçi grubun lideri 'Abd-al-Karim al-Khalil ile yaptığı toplantıdan sonra Talât tarafından verilen imtiyazı anlatır.

²³ *Tanin*, 13 Haziran 1913; Kayalı, *Arabs and Young Turks*, s. 139.

Haziran sonunda Bâbîâlî, “reformun tavizsiz muhalifi” olarak tanınan Beyrut Valisi Hâzım Bey’i (Ebubekir Hâzım Tepeyran) görevden aldı. Onun görevden alınışı İstanbul’un, özellikle Arap Kongresi’nden sonra, Araplara verilen tavizler ve reform konusunda ciddi olduğunu düşündürdü. Hâzım’ın yerine Talât Paşa hizbinin bir üyesi olan ve dolayısıyla merkezden gelecek talimatları uygulamasına kesin gözüyle bakılan Ali Münif (Yeğenağa) atandı. Ali Münif Bey’in Halep’ten Beyrut’a atanması Arap reformcular tarafından olumlu bir adım olarak görüldü. Ali Münif, Beyrut’a 25 Haziran 1913’tе ulaştı ve yerel basın tarafından dostça karşılandı. Kısa süre sonra mahkemelerde Türkçe yerine Arapçanın kullanılmasını emretti; bu kararın bütün reform programının uygulanacağını işareti olduğunu uman “bazı tavizsiz Arap milliyetçi organları” tarafından övüldü.²⁴

Hâzım Bey’in görevden alınmasından önce 1.700 Beyrutlu Bâbîâlî’ye bir dilekçe vermiş, İstanbul’a sadık olduklarını belirterek şu taleplerde bulunmuşlardı:

1. Yeni Vilâyetler Kanunu’nun yürürlükten kaldırılması.
2. Eski hükümete sunulmuş olan kendi reform programlarının kabul edilmesi.
3. Beyrut Reform Cemiyeti’nin yeniden açılması.

“Aynı zamanda, şimdi Paris’te çok önemli reform konusunu tartışmak üzere toplanmış olan ve çok iyi bilinen çeşitli nedenlerden ötürü İstanbul’da toplanmaları engellenmiş olan, anavatana ve Hükümete sadık kardeşlerimizle tam bir uyum ve dayanışma içinde olduğumuzu kanıtlamak isteriz.” Dilekçenin sonunda “Şimdiki devlet adamlarımız radikal reformların hemen uygulanmaması durumunda ülkemizin kurtarılamayacağını anlamamazlık edemezler” deniliyordu.²⁵

Beyrut basını, Araplarla anlaşmaya dayanarak, Bâbîâlî’nin şu koşulları kabul ettiğini bildirdi:

1. Arap vilâyetlerine Arapça konuşan memurlar atanacaktı.
2. Vilâyet meclisleri kamu yatırımlarına yapılan harcamaları denetleyebilecekti.

²⁴ *Near East*, 25 Temmuz 1913, muhabirin “Beyrut’tan Notlar” adlı yazısı 28 Haziran tarihli. Hâzım Bey’in Beyrutlu reformcular arasındaki kötü şöhretiyle ilgili olarak bkz. Kayalı, *Arabs and Young Turks*, s. 132. Ali Münif’le ilgili olarak bkz. Feroz Ahmad, “Ali Münif Yegana.”

²⁵ *Near East*, 25 Temmuz 1913, s. 333.

3. En az beş Arap vali ve üç Arap nazır olacaktı.
4. Arapça Arap vilâyetlerinin resmi dili olacaktı.²⁶

İstanbul basını anlaşılmayı “İT hükümetinin en büyük başarılarından biri” diye niteledi. Bütün siyasal partilerin onayladığı ve eğer hükümet sözü-nü tutarsa ülkenin son derece yarar sağlayacağı, Araplarla yapılan belki de en önemli anlaşmaydı.²⁷

Belki de Türk milliyetçiliğinin en önde gelen savunucusu olan Yusuf Akçura Araplara özerklik verilmesini destekliyor ve İttihadçıları “Arapların daha fazla özerklik için öne sürdüğü haklı talepleri” kabul etmeye çağırıyordu. “Bir millet oluşturabilecek durumda olan bir halkın tabii milli evrimi”nin, Osmanlı birliğine karşı olmadığı sürece önlenmemesi gerektiğini belirtiyordu. Bu, “Türk milliyetçilerinin başlıca ilkelerinden biriydi.” Akçura İslâm ile milliyetçilik arasında bir çelişki olmadığını öne sürüyordu: İslâm milletlerin üstündeydi ve dolayısıyla milletlerin bir birlik veya federasyon içinde birlikte yaşamalarını sağlayabilirdi.²⁸

Balkanlar’daki Avrupa vilâyetlerinin kaybindan sonra İttihadçılar Araplarla daha iyi ilişkiler kurmaya kararlıydı. Başlangıçta bunu tam bir adem-i merkeziyetçilik politikasıyla değil, yerel meclisin başında birer valiyle özerk yönetimler kurarak yapabileceklerine inanıyorlardı. Bu, eski feodal düzenin geleneksel eşrafın elinden çıkarak gücünü kaybetmesi, bu arada daha ileri görüşlü Araplardan oluşan meclislerin güçlenmesi anlamına gelecekti. Eski düzen böyle bir politikadan ötürü endişelenmiş olabilir, bu da Birinci Dünya Savaşı sırasında Arap milliyetçi hareketine neden aşiret reislerinin önderlik ettiğini kısmen açıklayabilir.

1913 yılının sonuna doğru Vehib Bey (Vehib Paşa [Bülkat]), “muvakkat vilâyetler kanununu uygulaması ve demiryolunu Medine’den Mekke’ye doğru

²⁶ *Near East*, 8 Ağustos 1913, s. 387.

²⁷ “Constantinople Letter”, 9 Ağustos 1913 tarihli, *Near East*, 15 Ağustos 1913, s. 415. Rashid Khalidi şöyle yazar: “Ancak 1913 sonundan itibaren eğitilmiş ve siyasallaşmış birçok genç Arap için, Türklerin egemen olduğu İTC’nin imparatorluğa adem-i merkeziyetçilik getirmek, siyasal iktidarı paylaşmak gibi Arapların talep ettiği reformları yapmaya niyetli olmadığı açık hale gelmişti”: “Abd al-Ghani al-Uraisi”, s. 42-43. Ne yazık ki Khalidi herhangi bir dönem kaynağından, hatta *al-Mufid*’den bile bir alıntı vermemektedir. Şubat 1914’te İttihadçılar zaten bir Arabı, Arif el-Mardini’yi Şam valiliğine atamıştı. Bkz. Kayalı, *Arabs and Young Turks*, s. 131.

²⁸ Yusuf Akçura, “1329 senesinde Türk dünyası”, *Türk Yurdu*, David Thomas tarafından alıntılanmıştır. “The Life and Thought of Yusuf Akçura”, s. 145. Celal Nuri (İleri) de imparatorluğun bütünlüğünü korumanın bir yolu olarak Arap vilâyetlerine adem-i merkeziyetçilik uygulanmasını önerir; bkz. Kayalı, *Arabs and Young Turks*, s. 142.

uzatması talimatıyla” vali ve kumandan olarak atandı. Bu hareket Mekke Emiri Şerif Hüseyin’in ve Hicaz’daki aşiretlerin direnişiyle karşılaştı. İttihadçılar onu emirlikten almayı düşündüler ama emirin kişisel bir dostu olan Said Halim Paşa bu fikre karşı müdahale etti.²⁹ Bâbîâli, emirin yetkisini kısıtlama düşüncesinden veya demiryolunu Mekke’ye uzatma kararından şimdilik vazgeçti.

Suriye vilâyeti yeni ortaya çıkmakta olan Arap milliyetçiliğinin kalbi olabilirirdi ama Irak da reforma ihtiyaç duyuyordu. *Near East*’in muhabiri tarafından “Jöntürk Partisi”ne muhalif Liberal Irak Partisi” olarak tanımlanan Basra Reform Cemiyeti bir manifesto yayınladı. Muhabirin incelediği belge, “imtiyaz sahipleri olarak yabancı kapitalistlere” karşı, “Irak’taki hali vakti yerinde olan kesimin çıkarlarını” temsil ediyordu. İstanbul “eğer yabancılara imtiyaz vermeye kalkarsa çok güçlü bir muhalefetle” karşılaşabilirdi.³⁰

Manifesto “krallığımız hilâl bayrağının altında tam bir Osmanlı imparatorluğu olacaktır ve yabancılara hiçbir imtiyaz verilmeyecektir” diye başlıyordu. “Ülkemiz yabancı entrikalara karşı korunmalı ve elden geldiğince yabancı etkisinden kurtarılmalıdır.” Üçüncü maddede şöyle deniyordu: “Osmanlı İmparatorluğu hükümeti, Müslüman Halifesi, Büyük Sultanın egemenliği altında bir Müslüman krallığıdır, ödlekinin düşündüğü gibi bir imparatorluk değildir.”³¹

Açıklama, geri kalan yirmi beş maddesinde, dış politika, ordu ve bahriye, gümrükler, posta ve telgraf hizmetleri, yasama, vergi toplama yetkilerini merkezi hükümete bırakıyordu. Ama vilâyetteki umumi meclis, yerel işleri denetleyecekti. Vali merkezi hükümetin ve umumi meclisin talimatlarını yerine getirecek, seçilenlerin dışındaki görevlere meclisin uygun bulduklarını atayacaktı.

Umumi meclisin rolü altıncı-on ikinci maddeler arasında ayrıntılarla tanımlanmıştı. “Vilâyetin içiyle ilgili bütün işlerde en yüksek yetkiye sahip olacaktı.” Meclis sadece yasa yapmakla kalmayacak, valiye danışmanlık yapma gücünü ve gerekirse görevden alınmasını isteme hakkını elinde bulunduracaktı. Bir sayım yapılacak ve vakıflar saygın dinî meclislere bırakılacaktı.

Bâbîâli’nin yetkilileri bu manifestoyla ciddi biçimde sınırlandırılıyor-du. İstanbul valiyi atayabilirdi, ama valinin vilâyet kökenli olması ve yerel aşiretlerin âdetleri hakkında geniş bilgiye sahip olması gerekiyordu. İstanbul

29 C. Ernest Dawn, *From Ottomanism to Arabism*, s. 17-18 (alıntı); Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman*, s. 227-28; George Stitt, *A Prince of Arabia*, s. 142-44.

30 *Near East*, 10 Ekim 1913, s. 661.

31 “Busreh [Basra] Reform Party: An Arab Manifesto”, *Near East*, 10 Ekim 1913, s. 661 (bu manifestodan yapılan sonraki bütün alıntılar bu kaynağa dayanmaktadır).

diğer vilâyet memurlarını da atayabilirdi ama bunu ancak umumi meclis ve valiyle danışarak yapabilirdi. Onların da yerel Arapça lehçeler hakkında geniş bilgiye sahip olması gerekiyordu. Yerel düzeyde atanan diğer memurlar da halkın dil ve âdetlerini bilmeliydi. Vilâyet umumi meclisi bütün atamaları onaylayacaktı.

Gümrüklerden, posta ve telgraf hizmetlerinden elde edilen gelirler ve askeriye vergisi İstanbul'a yollanacak, geri kalan yerel olarak harcanacaktı.

Diğer maddeler yasal konularla ilgiliydi. Yerel Arapça mahkemelerde resmi dil olacaktı. Yerel olarak askere alınanlar barış zamanında kendi şehirlerinde hizmet edecekti ancak savaş halinde Bâbiâli onları istediği yere gönderebilirdi. Çiftçiler yirmi, "inşaatçılar" ise otuz yıllığına askeri hizmetten muaf tutulacaktı. Arapça eğitim dili olacaktı ama Türkçe ve din eğitimi de teşvik edilecekti. Son olarak, "Müslüman kadınların zina işlemesi kesinlikle yasaklanacaktı."³²

Eğer David Ben-Gurion'un Arap öğrencilerle 1912 sonunda İstanbul Darülfünun'da yaptığı toplantıdan hatırladıkları güvenilirse, öğrenciler bağımsızlıkla ilgilenmiyorlardı. Anılarında şöyle yazmıştı:

Bu entelektüel genç Arapların, geleceği, Türk yönetiminden bağımsızlık elde etmek üzere mücadele olarak görmemeleri bana garip geldi. Bırakın böyle bir hedef için çalışmayı, o sırada hiçbiri bağımsız Arap devletlerinden söz etmedi. Tam tersine, çoğu daha geniş ve daha muhteşem bir Türk İmparatorluğu hayal ediyordu, böylece idari görevler için daha iyi fırsatlar doğacak, Türkiye'nin ana üniversitesinde okuyan Araplar da bunları dolduracaktı. Bu görevlerde, lüksle ve maddi onurlandırmalarla rahat bir hayat önlerinde uzanacaktı. Aslında çok azı daha sonradan Arap bağımsızlığı hareketi için de rol oynadı.³³

Arap öğrencilerin tutumu şaşırtıcı değildi çünkü milliyetçilik düşüncesi Arap dünyasında (veya Türkler arasında bile) daha sonra gelişecekti. Öğrencilerin Ben-Gurion'a anlattığına göre, seçkinler imparatorlukta "idari görevler için daha iyi fırsatlar" peşinde koşuyordu. Bütün vilâyetlerde seçkinlerin istediği tam da buydu. İdari görevler dışında Araplar ayrıca nüfuslarına oranla 1914 meclisinde daha geniş bir temsil istediler ve elde ettiler. *Near East*, önceki siyasal iklimle karşılaştırma yaparak, "Arapların bundan sonraki mecliste daha önemli bir rol oynayacaklarını, bu mecliste Türklerin oranının daha az olacağını... Arapların son meclisin yüzde yirmi beşinden azını oluşturdukları-

³² A.g.e.

³³ Perleman, *Ben Gurion Looks Back*, s. 46-47; mülakatlar 1964'te yapılmıştır.

nı, bundan sonraki meclisin üçte birini oluşturacaklarını” bildirdi.³⁴

İttihadçıların Araplarla vardığı anlaşma Balkanlar’daki kayıplardan sonra önemli bir başarı gibi görülmüştü. Osmanlı İmparatorluğu’ndan geriye kalanların güvence altına alındığının vaadiydi. Ancak Şubat 1914’te, Osmanlı ordusundaki bir Arap milliyetçi olan Aziz Ali el-Mısri’nin tutuklanması barışı tehdit etti. Görünürde Trablusgarp Savaşı sırasında zimmetine para geçirdiği iddiasıyla tutuklanmıştı. Ancak George Antonius gerçek nedenin siyasal olduğunu iddia etti. Aziz Ali, Arap vilâyetleri için özerklik kazanma amacıyla örgütlendiği söylenen Arap gizli cemiyetlerinde önemli bir rol oynuyordu. Kısa süre önce Osmanlı ordusundaki Arap, özellikle de sayıları en fazla olan Iraklı subaylar arasında Al-Ahd (el Ahd) adında yeni bir cemiyet kurmuştu. Aziz Ali, hükümetten memnun olmayan genç Arap subaylardan oluşan grubun önderi olarak biliniyordu.³⁵

İttihadçılar bu cemiyetten haberdardı ve zaten taviz verme sürecinde olduklarından özerklik talebinin canlarını fazla sıkması ihtimali pek yoktu. Aziz Ali’nin tutuklanmasının nedeninin Iraklı eşraf, Mısır Hıdivi ve Kahire’deki İngilizlerle sürdürdüğü Osmanlı karşıtı entrikalar olduğu söylendi; kayınbiraderi Kahire’de valiydi. Bu sorunları ortaya dökemeyen İttihadçılar Aziz Ali’yi gizli bir celsede, Sirenayka’yı İtalyanlara rüşvet karşılığı teslim ettiğini, ordu fonlarını zimmetine geçirdiğini ve Kuzey Afrika’da bir Arap kralığı kurmaya kalkıştığını öne sürerek yargılandılar.³⁶

Philip Stoddard yıllar sonra Salih Başa Harb ve Aziz Ali ile mülakat yaptı. Stoddard, Aziz Ali’nin, Balkan Savaşları’nın patlak vermesi nedeniyle çoğu Türk subayının ayrılmasının ardından Libya’daki direniş güçlerinin örgütleyicilerinden biri olduğunu duymuştu. Aziz Ali, 1913 sonbaharında Mısır’a gittiğini, yanına mümkün olduğunca teçhizat aldığını ve Salih Başa Harb’a göre, Enver’in Bedevi gönüllülere ödenmesi için bıraktığı paranın çoğunu da yanında götürdüğünü söyledi. İddiaya göre parayı İskenderun’da bırakarak İstanbul’a gitmiş, orada tutuklanmış, yargılanmış ve zimmetine para geçirmek ve ihanet suçlarından mahkûm edilmişti. Aziz Ali bu suçlamaları reddederek olayı “Enver’in bana karşı kurduğu komplolardan biri” diye tarif etmişti.³⁷

Komplo teorisinde bir gerçek payı olabilirdi. Aziz Ali tutukluysen, ba-

34 *Near East*, 14 Kasım 1913, s. 35. Arapların elde ettikleri nedeniyle Ermeni milliyetçileri, *al-Muqattam*’ın 12 Temmuz 1913’te bildirdiğine göre, “biz onlardan daha uzun süredir mücadele ettiğimiz halde”, Suriyeli ve Arapların onlara göre daha kazançlı çıkmasından şikâyet etmiştir.

35 Antonius, *The Arab Awakening*, s. 110 ve devamı.

36 *A.g.e.*, s. 119-20.

37 Stoddard, “The Ottoman Government”, s. 92-93, 201-2.

zı arkadaşları Britanya elçisine Irak'ta bir ayaklanma planladıklarını, bunun Kuveyt'i hatta Abdülaziz ibn Suud'u bile kapsadığını haber verdiler.³⁸ Ancak böyle bir komployla ilgili kanıt hiçbir zaman ortaya konulmadı. 15 Nisan'da Aziz Ali'nin idama mahkûm edildiği açıklandı ancak bu ceza on beş yıl kürek hapsine çevrildi.³⁹

Britanya elçisinin müdahalesi sayesinde Aziz Ali 21 Nisan'da affedildi ve ertesi gün Kahire'ye gitti. Gidişinden sonra Charles Marling şunu yazdı: "Geniş bir bölgedeki Arap kamuoyunu dalgalandıran ve benim de sadece insani açıdan müdahale ettiğim Aziz Ali ajitasyonu, *Times*'in açıktan açığa şiddetli tutumu ve partizanlığı sayesinde yanlış yansıtılmaya mahkûm hale geldi." Sadrazamın görüşüne göre Mısır Hıdivi, Aziz Ali'yi Senusi şeyhini İtalyanlarla barış yapması için ikna etmek için kullanılmıştı: "Türk hükümetinin elinde bu iddiayı destekleyecek bazı kanıtları olması mümkün. İtalya ile barış içinde olduklarından, Aziz Ali'nin bu tür eylemlerine açıkça karşı çıkamıyorlar ancak Hıdivin Senusi ile entrika çevirmesine çok içerliyorlar... Türk hükümeti Majestelerinin hükümetinden veya en azından Mısır hükümetinden kuşkuluyor; Hıdiv Hazretlerinin faaliyetlerini de İngilizlerin Arap politikasına müdahalesinin yeni bir işareti olarak görüyor olabilirler."⁴⁰ *Times*'ın bu olayda Aziz Ali'yi savunması, İttihadçıların İngiliz müdahalesi konusundaki kuşkuclarını doğrulamaktan başka bir işe yaramamıştı.

İttihadçılar, Arap vilâyetlerindeki konumlarını güçlendirmek için iki Osmanlı pilotunu –Fethi ve Sadık Beyler– Suriye'ye yolladılar, bu uçuş 15 Şubat 1915'te Suriye'ye uçmuş olan Fransız havacılarının yaptığı propaganda'nın karşılığıydı. Osmanlı pilotları ertesi hafta yolculuğu yaptı ve "halk tarafından göklere çıkarıldı." Günlük uçuşları ve manevraları halkın gündemindeki bütün diğer sorunları gölgede bıraktı. Fransız havacıların uçuşu bir aşagılık duygusu yaratmış, "Hristiyan Batı'nın Müslüman Doğu'ya karşı bilimsel zaferi" olarak görülmüştü. Osmanlı havacılarının uçuşları bu durumu düzelitti. Pilotlar Şam'dan 26 Şubat'ta ayrıldılar, uçak Taberiye gölü yakınlarında düştü, ikisi de öldü. Bu Osmanlı havacılığı için bir tokattı. Pilotlar Şam'da

38 Mallet'den Grey'e, 117C, İstanbul, 24 Şubat 1914, FO 2131/9033; ayrıca bkz. Mallet-Kitchener yazışmasına eklenmiş belgeler.

39 Mallet'den Grey'e, 335C, İstanbul, 12 Mayıs 1914, FO 371/2124/22042; ayrıca bkz. Mallet'den Grey'e, 153 TC, İstanbul, 9 Mart 1914, FO 371/2131/10697; ve Antonius, *The Arab Awakening*, 12021. 1916'da Aziz Ali Kitchener'e yazarak "yardım için teşekkürlerini" ilettili. Jukka Nevakivi, "Lord Kitchener", s. 318, n. 7.

40 Mallet'den Grey'e, 335 C, İstanbul, 12 Mayıs 1913, FO 372/2124/22042 (alıntı); Antonius, *The Arab Awakening*, s. 120; Khadduri, "Aziz Ali al-Misri"; David Thomas, "The First Arab Congress," s. 325.

toprağa verilmelerine rağmen, Harbiye Nezareti onların anısına bir anıt yaptırmayı kararlaştırdı. Nisan ayında Enver Paşa ve hükümetin diğer üyeleri, ayrıca Alman askeri misyon üyeleri Fatih semtinde iki havacının Mısır'a yaptığı uçuşun anısına yapılacak anıtın temelini attı.⁴¹

Osmanlılar Suriye ve Irak'ta konumlarını güçlendirdiyse bile, Hicaz'daki konumları zayıflamıştı. 1911'de Elçi Mallet komitenin Hicaz'ın kontrolünü elinden kaçırdığını düşünüyordu. 1912 genel seçimleriyle ilgili raporunu yazarken, "İTC ile diğer çatışmalarda Mekke Emiri hep kazanıyor gibi görünüyor" demişti. 1912 seçimlerinde Şerif Abdullah Mekke'den bir ke-re daha seçilirken, kardeşi de Cidde'den seçilmişti. "Osmanlı valisinin artık pek gücü yok, her şey Emir'in denetiminde."⁴² 1911'de etkili bir İttihadçı önder olan Hacı Adil, Şerif Hüseyin'in yerine başka bir aşiretten rakibi Ali Haydar'ın geçirilmesini önermişti. Ancak Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa bu teklifi desteklemeyi reddetmişti.⁴³

Mart 1914'te Talât Paşa hükümetin Arap vilâyetlerindeki durumuna hâlâ iyimser gözle bakıyordu. İngiliz elçisi Basra'daki "Seyyid Talib'in tutumu" hakkında bir soru sorduğunda, Talat, Talib'in artık hükümetle iyi ilişkiler içinde olduğunu, Şeyh Hazal ile Şeyh Mübarek'in de dostça davrandığını ve İbn Suud ile olan meseleleri halletmeye yardımcı olabileceklerini söylemişti. Talât Paşa, Bâbiâli'nin "mecliste temsilcileri konusunda Araplarla tatmin edici bir anlaşmaya vardığını" ve Arapların artık memnun olduğunu öne sürmüştü. Daha o gün Âyân Meclisi'ne yeni bir Arap üye atanmıştı, bu da memnuniyet vericiydi. Talât Paşa, Bâbiâli'nin "artık çok akıllıca ve temkinli davrandığını, anlaşmazlıkları gelecekte kılıçla değil barışçı yollarla çözmeyi amaçladıklarını" eklemişti.⁴⁴ Talât, Seyyid Talib konusunda haklıydı. Ağustos ayında, Basra nakibi (eşrafın önderi) Seyyid Talib, İstanbul ile daha işbirlikçi bir politika gütmesi konusunda ikna etmek üzere Mübarek'i ziyaret etmişti.⁴⁵

41 "Aviation in Syria", *Near East*, 25 Şubat 1914 ve 6 Mart 1914, s. 564; "Constantinople Letter", 2 Nisan 1914 tarihli, *Near East*, 10 Nisan 1914, s. 723. 8 Şubat 2011'de Türk Hava Kuvvetleri Tarih Sempozyumu'nda okuduğu "The First Ottoman Airplanes in the Sky of Syria" adlı tebliğinde, Profesör Khairia Kamimeh Osmanlı pilotlarının başarısının bütün Arap dünyasında nasıl sevinçle kutlandığını, hatta Suriyeli şairlere ilham verdiğini anlatır.

42 Mallet'den Grey'e, 18 Mart 1914, Gooch ve Temberley, *British Documents*, cilt 10, no. 2, s. 829.

43 Stitt, *A Prince of Arabia*, s. 137; Kayalı, *Arabs and Young Turks*, s. 148, 168-69; Dawn, *From Ottomanism to Arabism*, s. 16.

44 Mallet'den Grey'e, 205, Çok Gizli, İstanbul, 25 Mart 1914, FO 2128/13883 (alıntılar); Cemal Paşa, *Memories of a Turkish Statesman*, s. 97.

45 Briton Cooper Busch, *Britain and the Persian Gulf*, s. 145, n. 46 ve s. 196, n. 25. Seyyid Talib 1903'te Necd mutasarrıfı olmuştu.

Vikont Herbert Kitchener “Arap düşmanlığının” son birkaç yılda benimsenen merkezileşme politikası nedeniyle arttığını, “özellikle demiryollarını genişletme önerisinin deve kiralayarak yaşayan Araplar için büyük bir ekonomik kayıp olacağını” söylemişti.⁴⁶ Kitchener’in haklı olduğu bir taraf vardı; çünkü Talât Paşa Mart ayında Şerif Hüseyin’e önemli bir teklifte bulunmuştu. Demiryolunun Medine’den Mekke’ye, Cidde’den Mekke’ye ve Yanbu’dan Medine’ye tamamlanması karşılığında, demiryolu gelirlerinin üçte birini tamamen onun denetimine bırakmayı önermişti. Buna ek olarak projenin gerçekleşmesi için gereken güce de Emir komuta edecekti, Emire aşiretler arasında dağıtması için çeyrek milyon gine verilecekti. Son olarak Emirlik ömür boyu Hüseyin’e verilecek ve miras yoluyla ailesinde kalacaktı. C. Ernest Dawn’ın vardığı sonuç şöyleydi: “Demiryolunun genişletilmesi ve köleliğin yasaklanması gibi modernleştirici önlemler, Emire verilen aşiret desteğini artırdı çünkü bu önlemlerin aşiretlerin çıkarları karşısında oluşturduğu tehdit, Emirin ağır elinin oluşturduğu tehditten çok daha büyüktü.”⁴⁷

1914’te İttihadçılar, destek için Irak’ın aşiret reisleri ve “şeyhli” ailelerine dayanan Abdülhamid’in politikasını terk etmek istiyordu. Hanna Batatu, 1914 meclisinde Irak’ı temsil eden otuz dört mebustan sadece birinin böyle bir aileden geldiğini ve “onun da doğumu ve düşünceleri açısından bir kentli” olduğunu belirtir. Söz konusu mebus Ubadi aşiretinden Abdülmecid eş-Şavi’ydi. Diğer mebuslar, yani Abdülmuhsin es-Sadun ve kardeşi Abdülkerim, Muntafık (Müntefek) Konfederasyonu’na egemen olan Sadah aşiretindendi ama ikisi de İstanbul’da aldıkları eğitim sonucu tamamen kentlileşmişlerdi.⁴⁸

Temmuz 1914 krizi patlak verdiğinde Osmanlı-Arap ilişkileri böyleydi. Başlangıçta kriz sadece bir Avusturya-Sırbistan savaşı, Üçüncü Balkan savaşıydı. Ancak Ağustos başında artık bir dünya savaşı olmuştu ve İttihadçılarla milliyetçiler Arap dünyasındaki tercihlerini yeniden ele almak zorunda kaldılar.

1914’TEN 1918’E

Almanya Bâbîâli ile gizli ittifak antlaşmasını imzaladığında, Berlin’in hedeflerinden biri, Fritz Fischer’e göre, İslâm dünyasında bir devrim yaratmaktır. İttifak, “dizginlerinden kurtulmak üzere olan ve bir ‘Kutsal Savaş’ ile sonuçlanması beklenen panİslâmcı hareket göz önünde bulundurularak” yapılmıştı.

⁴⁶ Vikont Kitchener’den Grey’e, 58C, Kahire, 4 Nisan 1914, 2128/15883; Dawn, *From Ottomanism to Arabism*, s. 19, Abdullah’ın Talât’la konuşması.

⁴⁷ Dawn, *From Ottomanism to Arabism*, s. 19-20, 33.

⁴⁸ Hanna Batatu, *The Old Social Classes*, s. 95 ve 161. Batatu Iraklı mebusların listesini Faidi’den almıştır, *Fi Ghamrat-in Nidal*, s. 4.

İstanbul bir yandan “Rusya’nın güney kanadı için sürekli bir tehdit oluştururken, bir yandan da Almanya’nın Britanya’nın en kırılgan iki noktasına, Hindistan ve Mısır’a saldırabileceği bir sıçrama tahtası olacaktı.”⁴⁹ Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman askeri misyonunun başı Liman von Sanders, aynı şeyi söylemişti: “Türkiye’nin sadece boğazlarını savunması ve çok uzaktaki sınırlarını koruması değil, Mısır’ı ele geçirmesi, İran’ı bağımsızlaştırması, Transkafkasya’da bağımsız devletler kurulması için hazırlık yapması, mümkünse Afganistan’dan Hindistan’ı tehdit etmesi ve ek olarak Avrupa savaş alanlarına faal olarak destek olması bekleniyordu.”⁵⁰

İstanbul daha savaşa girmeden önce, sadece seferberlik aşamasındayken Irak’ta cihad sözü geçiyordu. 9 Ağustos’ta Bağdat’tan yazılan mektuplarda, İngiliz, Fransız ve Rus müdahalesi sonucu yasaklanmış olan “Kutsal savaş”la ilgili bir risaleden söz edilmekteydi. Ama Bağdat’taki genel ortam İngiltere karşıtıydı. Ağustos başında sıkıyönetim ilan edildi ve askere alınmalar bütün hızıyla yürüdü. Yerel yetkililer bir cihad ilan edileceği haberlerini yayıyor, Alman zaferlerinin haberlerini duyuruyordu. Cihad kavramı aşiretleri seferber etmek için de kullanılmaktaydı.⁵¹ Aynı gün konsolos Charles F. Brissel, Cemal Paşa’nın kumanda ettiği Suriye’deki Dördüncü Ordu’dan Bağdat valisine gelen bir emirde, orduda askerlik hizmetini teşvik etmek için İslâmî duygulara seslenmesinin emredildiğini bildiriyordu.⁵²

Bâbîâlî Kasım ayında savaşa girinceye kadar durum böyleydi. Ondan sonra askerî sansür altındaki basın, hükümetin istediklerini yayınlamaya başladı. Böylece *Sabah*, 5 Kasım’da savaşın Antant açısından ilk sonucunun İngilizlerin Mısır’dan çıkarılması olacağını yazdı. İstanbul’un Mısır üzerindeki haklarından hiçbir zaman vazgeçmediğini vurguladı, bu haklar hıdivi göreve atayan fermanlarda sıralanarak belirtilmişti. Gazete aynı zamanda Mısırlı milliyetçi Mustafa Kâmil’in vatansever partisi Hizb-i Vatani’nin hedefleriyle dayanışma içinde olduğunu ilan etti. Aynı gün İngilizler Mısır’da sıkıyönetim ilan ederek Kıbrıs’ı ilhak ettiler; Mısır 19 Kasım’da bir Britanya protektorası oldu.

Antant, Osmanlı İmparatorluğu’nun çevresindeki bütün denizleri denetliyordu; Osmanlılar Beyrut ve İzmir gibi liman şehirlerinin bombalanmasından korkuyordu. Cemal Paşa, Beyrut’un bombalanması halinde öldürülecek her

49 Fritz Fischer, *Germany’s Aims in the First World War*, s. 122.

50 Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, s. 326.

51 “Bağhdad and the War”, 9 Ağustos 1914 tarihli, *Near East*, 16 Ekim 1914, s. 763.

52 Emir, Brissel’den Morgenthau’ya yollanan mektubun ilişigindedir, Bağdat, 9 Ağustos 1914, FRUS, 867.00/735.

İttihad ve Terakki'nin ünlü isimlerinden Ahmet Cemal Paşa (1872-1922), Birinci Dünya Savaşı'nda Filistin'de 4. Ordu Komutanlığı yaptı. Başarısız Kanal Seferlerinden sonra yenilgi de gelince Enver ve Talat Paşa'yla birlikte yurtdışına kaçtı. 1922'de de Ermeniler tarafından Tiflis'te öldürüldü.

Müslüman için üç İngiliz veya Fransızın öldürüleceği, bütün maddi hasarın Antant uyrukları tarafından ödeneceği şeklindeki uyarıyı bu nedenle yayınlamıştı. “Açık şehirlerden birinin bombardımanı bir Hristiyan katliamına yol açarsa sorumluluğu üstlenmeyi reddediyorum.”⁵³

Bu noktada Osmanlılarla Almanlar Arap vilâyetlerini savunma konusunda fazla bir şey yapamazdı. Böylece 20 Kasım 1914'te İngiliz kuvvetleri Basra vilâyetini işgale başlayarak şehre resmen 22 Kasım'da girdiler. Nakibzade Seyyid Talib Osmanlıları terk ederek İngilizlere katıldı. Basra'da geleneksel olarak nakib el-eşrafın (eşraf önderinin) çıktığı bir aileden geliyordu. Evlilik yoluyla, Abdülhamid döneminde büyük nüfuza sahip Ebu Hüda el-Seyyidi'nin ailesiyle akrabaydı. 1908'den önce Seyyid Talib üç meclise de seçilmiş ama İngilizlerle çifte oyun oynamaya başlayınca 3 Haziran 1914'te istifa etmişti.⁵⁴ Söylemeye gerek yok, Seyyid Talib'in karşı tarafa geçişi Osmanlılar için Irak'ta bir yenilgiydi.

Cemal Paşa'nın seferi güçleri 14 Ocak 1914'te yaklaşık 25 bin askerle Beerşeba'dan hareket etti. İngilizleri şaşırtma harekâtlarıyla Süveyş Kanalı üzerinde başka hedeflere yönlendirerek İsmailiye'yi almayı planlıyordu. Ancak casus uçakları İngilizleri kanala yapılacak saldırıdan haberdar ederek Cemal Paşa'nın sürpriz yapma ihtimalini ortadan kaldırdılar. Paşa, kanal harekâtından vazgeçmek ve Şubat ortasında Beerşeba'ya geri dönmek zorunda kaldı. Kanalı alamadığı için prestiji zarar gördü. Bunun üzerine Osmanlılar İngiliz-Fransız filosunun saldırdığı Gelibolu'daki pozisyonlarına yoğunlaşmak zorunda kaldılar.⁵⁵ İlk kanal seferi 1915 Ocak ortasından Şubat ortasına kadar bir ay sürmüştü; ikinci bir deneme de Haziran 1915'te yapıldı. Her iki sefer de başarısız olmasına rağmen, İngilizleri Avrupa savaşı

⁵³ Hollis'ten Dışişleri Bakanına, Beyrut, 9 Kasım 1914, *FRUS*, 867.00/713.

⁵⁴ Ziya Şakir Soko, “İttihat ve Terakki Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Öldü?”, *Son Posta*, 29 Eylül 1934; Seyyid Talib (veya Talib Paşa bin Seyyid Receb) hakkında bkz. Busch, *Britain, India and the Arabs*.

⁵⁵ “Suez Canal”, Pope ve Wheal, *Macmillan Dictionary*, s. 456-57.

sahnelerinde kullanabilecekleri binlerce birliği bölgede tutmak zorunda bıraktı.⁵⁶

Mısır'a doğru yola çıkmadan önce Cemal Paşa, Filistin halkına bir açıklama yaptı:

Filistin, Cenab-ı Hakk'ın yardımıyla Mısır'ı kurtarma görevi verilmiş olan İmparatorluk ordusunun doğrudan harekât alanı içerisinde. Dolayısıyla anavatanın korunması ve cihada katılma vazifesi, diğer bölgelerdeki halktan çok Filistin halkına düşmektedir.

Bu vazife bütün Osmanlılar arasındaki dostça ilişkileri ve kopmaz bağları korumak ve kurmayı da kapsar. Bu dostça ilişkilere zarar verebilecek en küçük hareket sert bir şekilde cezalandırılacaktır. Dolayısıyla çoğunluğu oluşturan Müslüman halklara nüfusun Yahudi ve Hristiyan öğeleriyle dostça ilişkiler sürdürerek vatanseverliklerini göstermelerini emrediyorum. Filistin'de yaşayan müttefiklerimizin ve dost ve savaşa katılmamış devletlerin uyrukları saygıdeğer misafirlerdir. Bir ölüm kalım savaşına girdiğimiz böyle bir zamanda bu kişilere her zamankinden daha iyi davranmak zorundayız. Karakter en ciddi ve zor krizlerde kendini gösterir; ülkedeki bütün halkların dostluk ve sevgisini kazanmak milli çıkarlarımıza uygun olduğuna göre, böyle davranarak bu amaca ulaşabiliriz. Bizimle savaşmakta olan devletlerin uyruklarının malları, hayatları, onurları ve özellikle bireysel hakları milli onurumuzun garantisi altındadır. Dolayısıyla bunlara karşı herhangi bir saldırıya da göz yummayacağım. Bütün Filistin halkının dikkatini bu beyannameye çekiyorum. Allah İslâmı muzaffer kılsın.⁵⁷

12 Şubat'ta basının yayınladığı sultanın "Mısırlı Evlâtlarım" başlıklı Mısır halkına duyurusu da hemen hemen aynı şeyi söylüyordu.⁵⁸

İngilizlerin Mısır'da protektora ilan etmesi ve Kıbrıs'ı ilhak etmesi gibi, şimdi Osmanlılar da tek taraflı olarak, Lübnan'ın Büyük Güçler'le anlaşarak oluşturulmuş Organik Kanun'u* reddettiler. Bu kanun, yeni atanmış Lübnan Valisi Ali Münif'in okuduğu sultanın fermanıyla kaldırıldı. Ali Münif Bâbîâlî'nin Lübnan'ın işlerine yabancı müdahalesine son verdiğini açıkladı. Ama yabancılara tanınan ayrıcalıklar kaldırılırken, hükümet Lübnanlılara yabancı müdahalesi olmadan yüzyıllarca uyguladığı cömertlik politikasını terk etmeyecekti.

(*) Osmanlı Devleti ile Büyük Güçler arasında 1861'de Cebel-i Lübnan (Mount Lebanon) Nizamnamesi ile aynı tarihte imzalanan Beyoğlu Protokolü kapsamında Lübnan'a verilen yeni organik statü – e.n.

56 Bkz. Weber, *Eagles on the Crescent*, s. 98 ve devamı.

57 *Orient* 6/3, 28 Ocak 1915, s. 24.

58 "Mısırlı Evlâdlarım" ve "Beyanname-i Hümayun" (*Tanin*); İngilizce metin *Orient*, 6/7, 17 Şubat 1915, s. 54; Stoddard, "The Ottoman Government", s. 271.

Cebel-i Lübnan'da Organik kanunun kalkması nedeniyle endişeye kapılan Lübnanlılar, kendilerine tanınan ayrıcalıkların kaldırılmadığı belirtilecek yatıştırıldı. Öşür yerine alınan sabit vergilere, temettülere ek getirilmeyecekti; Lübnanlıların askeri hizmetten muafiyetine de dokunulmayacaktı. Üstelik Bâbîâli mezhep ve tarikatların gelenek ve ayrıcalıklarına saygı göstermeye devam edecekti.

Vali hükümetin Cebel-i Lübnan'ın idare sisteminde zaten gerekli değişiklikleri yapacağını ekledi. İdarede, yargıda ve jandarmada halkın güvenlik ve refahını sağlayacak reformlar yapılacaktı; adaletin eşit şekilde sağlanmasıyla herkesin hak ve özgürlükleri, kanun-ı esasi sınırları içinde korunacaktı. Vali ve memur tayinleri, liyakata dayanılarak yapılacaktı, elbette Lübnanlılar bu konuda öncelik hakkına sahip olacaktı.

Üstelik hükümet o ana kadar tamamen yabancıların yürüttüğü eğitimle ilgili yeni planlar da vaat ediyordu. Tarım ve endüstrinin gelişmesine özellikle dikkat edilecek ve kamu hizmetine yönelik yatırımlarla halkın refahını arttıracak düzenlemeler yapılacaktı. İmparatorluk hazinesi yerel bütçede herhangi bir açığı kapatacak özel hibeler yapacaktı. “Ve, ister ben, ister başka bir mutasarrıf, kim başta olursa olsun, Lübnanlılara kendi mutlulukları açısından görevlerimizi daha iyi bir şekilde yerine getirebilmemiz için işbirliği yapmak ve bu hedeflere ulaşmak için Hükümetle el ele çalışmak düşünüyor.” Ali Münif'in nutuku önceki yazışmalarda tekrarlananları doğruluyordu: Lübnanlılar askeri hizmetten muaf tutulacaktı. Lübnan'ı savaştan sonra tamamen Osmanlı çizgisinde yönetilecek bir vilâyet olarak elde tutma umuduyla beklenmedik derecede dostane ve uzlaşmacı bir ifade kullanılmıştı.⁵⁹

İlk kanal seferinin başarısızlığıyla ilgili haberler Suriye'ye düşman propagandası olarak yayıldı. Cemal Paşa bu söylentilerin yalan raporlar olduğunu öne sürdü. Sefer, “ordumuzun bir bölümü tarafından geçen ay yapılan ve büyük başarıyla sonuçlanan bir keşif taarruzu” olarak nitelendirildi. Osmanlı ordusu başka bir sefere hazırlanmaktaydı: Cemal Paşa “ordunun bütün inancını dayandığı millettten, zafer ve fetihlerin göz önünde bulundurmasını” istiyordu. Araplar da “bu savaşta gösterdikleri yeni kahramanlıklarla tarihi asaletlerini kanıtladıkları” için övülüyordu. “Kanalın suyuna karışan ve yarın Mısır'ın kalbini işgal edecek olan Arap kanı... Hakkın inayetiyle dünyaya Müslümanların zaferini Kahire'de, sevgili şehrin fethiyle ilan edecek. Al-

59 “Turkey and the Lebanon (From a Lebanese Correspondent)”, Kahire, 10 Şubat 1915, *Near East*, 10 Şubat 1915, s. 452.

lah! Allah! seslerinin yükseldiği yerden başlayarak, Mısır'ın fethini sağlayacağımdan kimsenin şüphesi olmasın.”⁶⁰

Şimdilik İstanbul (ve Berlin'in) başlıca kaygısı, Çanakkale'ye yapılan Antant saldırısını durdurmaktır. Suriye'de bir ayaklanmadan korkmayan Osmanlı kuvvetleri, Alman subaylarıyla birlikte başkente gönderildi, geride altısekiz bin askerden oluşan bir garnizon bıraktı.⁶¹

6 Mayıs'ta Suriyeli milliyetçilere karşı bir uyarı olarak Cemal Paşa Beyrut'ta on bir, Şam'da yirmi bir eşrafı astırdı. *Near East* muhabiri “İlginç bir şekilde asılanların listesinde tek bir Hristiyan yok” diye yazıyordu. Asılanlar, Trablus, Beyrut, Şam ve Nablus şehirlerinin eşraf ailelerinin önde gelen üyeleriydi.⁶² Cemal Paşa 1916'da *Suriye Meselesine Dair Hakikat* adlı beyanname, Fransa ile savaş başladığında Beyrut ve Şam'daki Fransız konsolosluklarında el konulmuş, 1913 yılı belgelerine dayanarak bu idamları haklı göstermeye çalıştı. Belgeler Osmanlıların Balkanlar'daki yenilgisinden sonra Suriyeli eşrafın Fransa'ya çağrı yaparak reform ve bir derece özerklik vermesi için Bâbü'lî'ye baskı yapılmasını istediklerini ortaya koyuyordu. Bu konudaki yazışmalar devam etmiş, hatta Suriyeliler Paris'te bir konferans düzenlemişti. Bu Osmanlı İmparatorluğu'na ihanet olarak görülmüştü.⁶³

İttihadçılar Paris Kongresi'ne Arapçanın Arap vilâyetlerinde kullanımına izin vermek, vilâyet idaresinde reform yapmak ve bazı eşrafa idari görevler vermek gibi önemli tavizler sunarak karşılık vermişti. Eşraf şimdilik yatıştırılmıştı. Ama savaşın patlak vermesi ve Fransa'nın düşman safta yer alması ihtimali ortaya çıkınca, Cemal Paşa, özellikle de düşman donanması Suriye kıyılarını denetlediğinden, eşrafı muhtemel bir tehdit olarak görmüştü. Bazı ailelerin üyeleri Anadolu'ya sürülürken bazıları da idam edilmişti.

Irak'ta milliyetçiler idam edilmedi çünkü milliyetçilik fikri açısından burası bir arka bahçe durumundaydı. Osmanlı askeri okullarında eğitim görmüş Iraklı subaylar çeşitli cephelerde önemli rol oynuyordu. Bazıları ancak Haziran 1916'daki Haşimi isyanı sonrasında firar etmişti. Ama Nisan 1915'te sadece Nefes halkı ayaklanmış ve Osmanlıları şehirden sürmüştü.

60 IV. Ordu kumandanı ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın Suriye halkına beyanatı *Rey-el-Am*'da (tarih yok) yayınlanmış, çevirisi ise *Orient* 6/13'te çıkmıştı, 31 Mart 1915, s. 90.

61 “News of Syria” (Kahire'deki bir muhabir bildiriyor), 14 Haziran 1915, *Near East*, 25 Haziran 1915, s. 209.

62 “News of Syria” (İskenderiye Mısır, 10 Eylül 1915), *Near East*, 24 Eylül 1915, s. 576. Ayrıca bkz. Cleveland, *Islam against the West*, s. 34.

63 *La vérité sur la question syrienne* adlı kitap (İstanbul: Tanin Matbaası, 1916) daha çok etki yaratması için Fransızca, Arapça ve Türkçe olarak yayınlanmıştı.

Necef'in dört mahallesi de bağımsız olmuş ve İngilizlerin Ağustos 1917'de gelmesine kadar bu statüyü sürdürmüştü.⁶⁴ Irak'ta başka bir isyan olmadı. Aslında burası savaşta Osmanlıların kazandığı birkaç zaferden birine sahne oldu: 29 Nisan 1916'da Kut'ül amare ele geçirildi ve General C. V. F. Townsend'in ordusu esir alındı. Kuşatma 7 Aralık 1915'te başlamış ve üç ay sürmüştü. Basında göklere çıkarıldı ve büyük propaganda yapıldı.⁶⁵

Kut'un alınışı Arap vilâyetlerinde savaşın birkaç parlak noktasından biriydi. Ondan sonra her şey tepetaklak oldu. Belki de en büyük yenilgi 10 Haziran 1916'daki Haşimi isyanıydı, bu ayaklanmaya İngiliz propagandası ve sonradan İngiliz akademisyenleri "Arap İsyanı" adını taktılar. Aslında bir Arap isyanı değil, Hicaz'da Haşimi önderliği altındaki bazı kabilelerin ayaklanmasından ibaretti. Ancak yine de Osmanlılar için önemli bir yenilgiydi, çünkü Haşimi ayaklanmasının başında önemli bir dinî konumu olan Mekke Şerifi, yani Mekke ve Medine Muhafızı bulunuyordu. Şerif Hüseyin'in ayaklanması, Osmanlı cihadını gülünç hale getirmişti. Bâbiâli haberi 1 Temmuz'a kadar sansürledi, o tarihte Zeyd aşiretine mensup Şerif Ali Haydar (bu aşiret Hüseyin'in üyesi olduğu Avn sülalesinin rakibiydi) "ası" Hüseyin'in yerine Mekke emiri olarak atandı. Ali Haydar Osmanlılara sadık kalmış, Âyân Meclisi'ne seçilmiş, meclisin ilk reis vekili olmuştu.⁶⁶

Şerif Hüseyin'in siyasal otoritesi İslâm dünyasındaki konumuna bağlıydı, çünkü Peygamber ailesinden geliyordu ve kutsal mekânların muhafızıydı. İngilizler için ayaklanma önemliydi: Osmanlı karşıtı hareketlerin odağı haline getirilebilirdi, İngiliz propagandası zaten İttihadçıları İslâm düşmanı seküler "Türkçüler" olarak tarif ediyordu. Hüseyin de Şam'daki Arap milliyetçi hareketi El-Fatat ile temas kurmuştu. Milliyetçilerle Osmanlılar arasındaki gerilim Cemal Paşa'nın 1916 ilkbaharında milliyetçileri asmasından sonra iyice artınca, onun önemi de büyümüştü.

İngilizler, Şerif Hüseyin'in Osmanlılardan bağımsızlığını elde ettikten sonra Arapları yönetme gibi bir hedefi olduğundan haberdardı. 1914 ilkbaharında özellikle Hüseyin'in ikinci oğlu Abdullah'ın Mısır'daki orduların başkumandanı Lord Kitchener'i ziyaretinden sonra onu kullandılar. Bundan sonra Haşimilerle İngilizler arasındaki ilişki gelişti ve ayaklanma için Kızıldeniz üzerinden İngiliz silahları bölgeye yollandı. Üstelik Hicaz, gıda bakımın-

⁶⁴ Batatu, *The Old Social Classes*, s. 19, Büyük Britanya'ya değinirken, *Reports of Administration for 1918 of Divisions and Districts of Occupied Territories of Mesopotamia* 1, 1919, s. 68.

⁶⁵ "Irakdaki Sukut", *Tanin*, 30 Nisan 1916 ve sonraki sayılar; Liddell Hart, *The Real War*, s. 14.1.

⁶⁶ Bkz. Sultan Mehmed Reşad'ın Ali Haydar'ı görevlendirmesiyle ilgili iradesi.

dan bir anlamda İngilizlere ait Hindistan'a bağımlıydı ve İstanbul savaş zamanında bölgeyi beslemekte zorluk çekiyordu.

Osmanlılarla Almanlar ayaklanma hazırlıklarının devam ettiğinden haberdar olmalarına rağmen, İngiliz silahlarının Hüseyin'e ulaşmasını engelleyemedi. Hüseyin'in oğulları Ali ve Faysal, 5 Haziran 1916'da ayaklanmayı başlatarak Mekke'nin kuzeyindeki demiryolunu kestiler. Hüseyin ise güneyde Mekke'ye saldırarak üç günlük kısa bir kuşatmadan sonra şehri aldı. Cidde limanı İngiliz Kraliyet Donanması'nın deniz uçağının oynadığı rol sayesinde ele geçirilmişti; Temmuz sonunda Hüseyin'in kuvvetleri Hicaz'ın çoğu bölgesini işgal etmişti. Hüseyin kendisini "Arapların Kralı" ilan etti ama İngiliz baskısı karşısında "Hicaz Kralı" unvanını kabul etmeye zorlandı. Ordusu Osmanlı hizmetindeki Arap subaylarının firar ederek katılmasıyla büyüdü, böylece bir aşiret ordusundan bir "Arap ordusu" haline döndü.

Fahrettin Paşa'nın Medine'de yaptığı zekice savunma ise ayaklanmanın başarısını engelledi. Paşa, Şam'a giden demiryolunu da tamir ettirdi; Kasım 1916'da az sayıda Alman uçağının desteklediği 16 bin kişilik birlikler şehre ulaşmayı başardı. Fahrettin Paşa şehirden çıkmayı başaramadı. Ama Fahrettin Paşa, Enver Paşa'nın Medine'yi 1917 başında boşaltması yönündeki talimatlarını dinlemeyecek kadar bağımsız hareket edebiliyordu. Kuşatma Fahrettin Paşa'nın Ocak 1919'da açlık çeken birliklerinin isyan etmesinin ardından teslim oluşuna kadar sürdü.⁶⁷

Albay T. E. Lawrence (Arabistanlı Lawrence) ve başka İngiliz subaylarının da katıldığı Faysal'ın önderliğindeki ayaklanma gücünü Kuzey Hicaz ve Filistin'de yoğunlaştırmış, çok sayıda Osmanlı birliğini hareketsiz bırakmıştı. Temmuz 1917'de Arap kuvvetleri İngiliz desteğiyle Akabe'yi zorladılar. Akabe Faysal'ın başlıca üssü oldu. Kuzeydeki ordusu başlıca vuruş kuvvetini oluşturuyor, diğer birlikler Fahrettin Paşa'yı Medine'de tutuyordu. Bundan

'Arabistanlı Lawrence' diye de bilinen arkeolog, dilbilimci T. H. Lawrence, Arap ayaklanmasını bizzat örgütleyerek, Osmanlı'ya karşı savaştı. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Ortadoğu'nun biçimlenmesinde rol oynadı.

67 Pope ve Wheal, "Medina, Siege of", *Macmillan Dictionary*, s. 311.

sonra Arap kuvvetleri Osmanlılara karşı gerilla taktikleri uygulayarak bölücü rolünü oynarken, General Edmund Allenby (sonradan Vikont Allenby), komutasındaki İngiliz güçleri Filistin'e doğru ilerledi. 1918 başında ayaklanma 23 bin kişilik düzenli Türk ordusu birliklerinin Filistin seferine katılmasını engellemiş ve Türk tarafında 15 bin kişilik zayiata (hastalık nedeniyle oluşan kayıplar da dahil) yol açmıştı.⁶⁸

Osmanlılar doğal olarak Şerif Hüseyin'in ayaklanmasını, ücretli bir görev olarak üstlendiği meşrû hükümete karşı bir ihanet olarak gördüler. Hüseyin'in ayaklanması hem Türk gazetecileri hem günümüz akademisyenleri tarafından sırttan hançerleme olarak görüldü. Örneğin milliyetçi tarihçi İsmail Hami Danişmend ayaklanmayı şu açık ifadeyle tanımlıyordu: "Mekke Şerifi Hüseyin, İngilizler tarafından satın alınarak İslâmiyet'i koruyan, ekmeğini yediği Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandı, Türk milletine ve Hilafete ihanet etti."⁶⁹ Bugün ayaklanmaya, yenilgiye doğru giden Osmanlı İmparatorluğu'nun sömürgeleşme sürecindeki bir olay olarak bakmak gerekir. Şerif Hüseyin'in hakkını yememek için, ayaklanmayı, Çanakkale savaşları nedeniyle Osmanlıların en zayıf anını yaşadığı 1915'te değil, Haziran 1916'da başlattığı belirtilmelidir. Mekke her zaman kendi yerli halkını ve hacıları beslemek için dış yardıma gerek duymuştur. 1916'da hac ziyaretleri Birinci Dünya Savaşı'nın bir sonucu olarak durmuştu. İstanbul şehre malzeme yollayamıyordu. Sonuç olarak Mekke gittikçe daha çok İngilizlere bağımlı hale gelmişti. Üstelik Hüseyin, bir milliyetçi olmamasına rağmen hırslıydı ve kendisini yeniden kurulmuş bir Arap imparatorluğunun veya en azından bir Arap federasyonunun önderi olarak görüyordu. İngiliz vaatlerini böyle yorumladı ve İngilizler de bununla oynadılar.⁷⁰

Uriel Dann, "Haşimiler, 1916'da Şerif Hüseyin'in önderliğindeki 'Büyük Arap İsyanı' (veya *tavra*) sırasında ortaya çıkmış milliyetçilik etiketine eklenmiştir" diye yazar. Arap ulusal önderliği üzerinde tarihi bir hakları olduğuna ve misyonlarının Arap Yarımadası ve Bereketli Hilal'de kendi rehberliklerinde Arap birliği için çalışmak olduğuna inanıyorlardı. Onların algısına göre Mısır gerçek anlamda Arap değildi, Kuzey Afrika ise çok uzaktaydı. "Bu misyon, Peygamberin kızı Fatma'nın erkek soyundan torunları ve neredeyse bin yıl boyunca Mekke ve Medine'nin muhafızlığını üstlenmiş olmalarına dayanarak ilk kez Haşimiler tarafından benimsendi."⁷¹

68 A.g.m., s. 14.1.

69 Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, s. 432-33; Tanin'in başyazısı, "Mekke'de Fesad", 26 Temmuz 1916 ve Talât'la yapılan mülakat, *Tasvir-i Efkâr*, 27 Temmuz 1916.

70 Bkz. Kedourie, *England and Middle East*.

71 Uriel Dann, *King Hussein and the Challenge of Arab Radicalism: Jordan, 1955-1967*, s. 3.

Osmanlılar için Arap vilâyetlerindeki durum bozulmaya devam etti. Şubat 1917'de General Sir Stanley Maude, inatçı direnişe rağmen Kut'u ele geçirdi. Osmanlı güçleri Bağdat'a çekildiler, General Maude, dağılan orduya toparlanma fırsatı vermeden peşlerine düştü. Enver'in amcası Halil (Kut) Paşa, Bağdat garnizonu ve Kut'tan sağ kurtulanların da içlerinde bulunduğu yaklaşık 10.000 adamla şehri kurtarmak için elinden geleni yaptı. Ali İhsan Bey komutasındaki yaklaşık 20 bin kişilik iki tümen Kuzey İran'dan çağrıldı. Ancak hem yollar hem de demiryollarındaki kötü ulaşım koşulları gözönüne alındığında, Kafkasya'daki birlikler yardımda bulunamayacak kadar uzaktaydılar. Bağdat, 11 Mart 1917'de Maude'un ordusu tarafından ele geçirildi ve Osmanlıların Irak ve Arap vilâyetlerindeki durumu daha da zayıfladı.⁷²

Irak'taki yenilgilerin İstanbul'daki etkisi büyük oldu. Basın, Osmanlı birliklerinin Almanları desteklemek için Galiçya'da çarpışırken imparatorluğun kendi topraklarını koruyamadığını vurguladı. Askeri strateji hâlâ Berlin'de kararlaştırılıyordu.

Bağdat'ın alınmasından az sonra General Sir Archibald Murray (Mısır'daki İngiliz ordusunun komutanı) 26 Mart'ta Filistin'e giden yolu açmak için Gazze'ye saldırdı. Friedrich Kress von Kressenstein komutasındaki bir Osmanlı gücü İngilizlerin ilerleyişini durdurdu. Ama bunun sadece geçici bir duraklama olduğu ortaya çıktı. Temmuz'da Faysal ve Lawrence komutasındaki Arap güçleri Akabe limanını ele geçirerek Mısır'daki İngilizlerle doğrudan bir bağlantı kurdular. Akabe İngiliz lojistik desteğinin merkezi ve Akabe Körfezi de Faysal'ın kuzey ordusunun karargâhı oldu.

İngilizlerin Kut'ül Amare'deki yenilgiden sonra birliklerin başına getirdikleri Stanley Maude, bir süre sonra Kut'u geri aldı. Daha sonra Bağdat'a yönelen Maude 15 Mart 1917'de birliklerinin başında şehri geçirdi. Bağdat'a giren S. Maude.

⁷² Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, s. 158-63.

İngiliz kuvvetleri Filistin'e doğru ilerlemeyi sürdürdü ve Kudüs 9 Aralık 1917'de düştü. General Allenby şehre 12 Aralık'ta yürüyerek girdi. İngilizler 9 Aralık'ı Kudüs'ün kurtuluşu olarak kutladılar. "Kudüs'ün fethi İngiltere'de haclı seferlerinin... sömürgeciliğin kapanış zaferi olarak görüldü, (sömürgecilik de) bir çeşit haclı seferiydi, bütün Batı davranışı ve gelenekleri 'Hıristiyanı' ve herhangi bir 'Hıristiyan' yazar haklı olarak bir 'Haclı' olarak tanımlanabilirdi. Allenby'yi şehre girerken gösteren iki sayfaya yayılmış bir fotoğrafın altına 'Haclıların Çarpışıp Öldüğü Kutsal Şehirde Hac Hilalin Yerin Aldı' başlığı atılmıştı."⁷³

İngilizler Arap vilâyetlerinde ilerlerken, Emir Şekib Aslan gibi Arap Osmanlılar Osmanlıların vilâyetleri yeniden imparatorluğun parçaları olarak geri alabileceği umuduna sarıldı ve Arap bağlılığını yeniden kazanmayı umarak Almanya'da "Suriye'nin Savaş Hedefleri" başlıklı bir makale yayınladı. Makale, Suriye ve İstanbul arasındaki ilişkileri ele alıyordu. Suriyelilerin bağlılığının, Arapların kendi dillerini, yasalarını ve geleneklerini korumaları koşuluna bağlı olduğunu öne sürüyordu. Suriye'de küçük bir ayrılıkçı grup olmasına rağmen, ülkedeki çoğunluk, tam siyasal özerklik veya iç işlerinde özerklik koşuluyla İstanbul ile bağlantıyı sürdürmek istiyordu. Herkes Arap geleneklerinin ve dilinin yeniden canlandırılmasından yanaydı. Araplar ilerleme ve uygarlık konusunda çok istekliydi; ama her şeyden önce Müslümanlardı. İslâmın savunması için her türlü fedakârlığa razıydılar. Türklerin de paylaştığı bu duygu onları çözülmez bir birlikte bir araya getiriyordu. Araplar Türklerden ayrılmak istemiyordu çünkü Tunus, Cezayir veya Fas'ın kaderini paylaşmaktan korkuyorlardı.⁷⁴ Arslan'ın öngörüşlü biri olduğu ortaya çıkacaktı.

İstanbul'daki İttihadçılar arasındaki ideolojik eğilimlere dönen Şekib Arslan, Osmanlı İmparatorluğu konusundaki görüşleri değişik olan iki gruptan söz ediyordu: Osmanlıcılar ve Turancılar. Turancıları "Moğol ırkı"ndan söz eden ve Cengiz Han, Hülagu ve Timur'un kahramanca eylemleriyle övünen "Türk şovenistleri" olarak tanımlıyordu. Bunlar kendilerine Osmanlı demektense Turanlı demeyi tercih ediyorlar, İslâm öncesi mitolojiye geri dönmek ve Türk dilini Arapça kelimelerden kurtarmak istiyorlardı. Bu grup için Araplar bir kolonide yaşayanlardan farksızdılar. İngiltere bu insanlar sayesinde Su-

⁷³ Norman Daniel, *Islam and the West*, s. 333. Fotoğraf, *The War of the Nations, 1914-1919*'da bulunmaktadır (New York: *New York Times*, 1919), 280-81 (rotogravür çizimlerinden oluşan portfoyo).

⁷⁴ *Die Neue Orient*, 5 Ekim 1917, DRFP, 3 Ocak 1918, s. 404-5.

riye’de pek çok dost kazanmış ve kendisini İslâmî birlik ilkelerinin tam karşıt noktasına koymuştu. Hiçbir şey Antant’a, düşmanın işine yarayan Türk milliyetçi hizbinin çabalarının başarısından daha fazla hizmet edemezdi.

Ancak, Fransız denetimi altına girme ihtimalini düşünmek bile, bir Arabı tam bir Türk yanlısı yapmaya yeterdi. İngiliz yanlısı Suriyeliler İngiliz yönetiminin yararlarından söz etmeye çalışmışlardı ama böylesi bir propaganda Suriyelileri daha da Türk yanlısı yapmaktan başka bir işe yaramamıştı. Suriye’de genel duygu, ülkenin savaştan sonra da Türk kalması, ancak şimdiki rejimde bazı değişiklikler yapılmasıydı.⁷⁵

Arap vilâyetlerindeki askeri yenilgiye rağmen İttihadçılar gelecek konusunda çok kötümser değillerdi. Rusya bir devrimin kucağına düşmüştü ve barış istiyordu. Mart 1918’de bu barış imzalandı. Almanya ile müttefik İttihadçılar hâlâ zafere ve güce dayalı bir barış pazarlığına inanıyorlardı. Böyle bir barış durumunda İstanbul kaybedilmiş Arap vilâyetlerini, ayrıca Mısır ve Kıbrıs’ı geri almayı umut ediyordu. Hıdiv Hüseyin Kâmil, Ekim 1917’de öldüğünde, İstanbul basını Mısır’ın uluslararası bir sorun olduğunu ilan etti; Osmanlı vilâyeti 1882’den beri İngiliz işgali altındaydı ama barış yapıldıktan sonra boşaltılmalıydı. 1914’e kadar İngiltere egemen bir güçtü. Ama savaş İngiliz hegemonyasını sona erdirmişti ve “dünya İngiliz boyunduruğundan kurtulmalıydı.” Mısır’ın kaybı, Süveyş’in doğusundaki konumunu sarsarak İngiliz emperyalizmine büyük bir darbe indirecekti.⁷⁶

Suriye’deki Dördüncü Ordu’nun müftüsü Şeyh Esad Şükayir Efendi ile yapılan bir görüşme, İstanbul’unkine yakın görüşleri yansıtıyordu. Araplarla Türkler arasındaki ilişkiler konusundaki bir soruya cevap verirken Şeyh Arapların her zaman Osmanlı İmparatorluğu’na sadık kaldığını söylemişti. Arap meselesiyle ilgili konuşmalar, “kişisel hırslarını tatmin etmek için isyan bayrağını açmış olan” Arap ajitatörlerin işiydi. Fransız casusların sözünü dinlemiş ve Paris’te Arap Kongresi’ni toplamışlardı, bu kongre de Arap halkının devrim hazırlıklarını yürütmüştü. İttihad ve Terakki Arap Kongresi’ni düzenleyenleri İstanbul’a davet ettiğinde, bu hareketin önderleri yüksek mevkiler elde etmeye çalışmışlardı. İşte Arap meselesinin başlangıcı bu ajitasyondur. “Arap önderlerin yabancıların iç işlerine karışmalarını reddedeceğine ve bütün önemli meselelerin Türklerle tam bir anlaşma içinde çözüleceğine emin olun.” Şeyh Hüseyin ile ilgili bir soruya ise şeyh şöyle cevap vermişti:

75 A.g.m. Ancak İttihatçılar içindeki “Türk şovenistleri” azınlıktaydı.

76 Hilal, 13 Ekim 1917; bkz. Feroz Ahmad, “Ideology and War Aims”.

Hain Mekke Emiri, İngilizlerin kışkırtmasıyla ülkesinin özerkliğini garantiye almak ve kendi ailesinin veraset yoluyla iktidarda kalmasını sağlamak uğruna Türklere karşı ayaklandı. İngiltere bütün Müslümanların asi önderin peşine takılmasını umdu. Bu amaçla Hüseyin Paşa bütün Müslümanları yardıma çağırды. Ama Filistin, Suriye ve diğer yerlerdeki dinî önderler Padişaha karşı ayaklanmayı mahkûm eden bir fetva ile cevap verdiler, bu fetvanın binlerce nüshası bütün Müslüman ülkelere dağıtıldı. Şu sırada Hüseyin ancak iki kabileye güvenebiliyor, onlara para ve pirinç vererek kendisine sadık kalmalarını sağladı. Bu hediyeler bittiği anda onu terkedecekler.⁷⁷

Ocak 1918'de hâlâ Alman zaferine güvenen Meclis-i Mebusan, Irak'ı Fırat ve Dicle arasında Sincar, Habur ve Cezire sancaklarına ayıran bir kanun tasarısını tartışmaya başladı. Bölgede anarşinin hâkim olduğu söyleniyordu, bu nedenle eğer bölge ilerleyecek ve doğal kaynaklarını geliştirecekse, kanun ve düzenin tesis edilmesi gerekiyordu. Ovalarda yaşayan aşiretler iki hasat arasında bölgedeki köy ve kasabalara baskı uyguluyor ve mallarını ellerinden alıyordu, bunun sonucunda tarımla uğraşan yerleşik kesim can ve mal derdindeydi. Devletin kendilerini koruyamadığını veya yağmacıları cezalandıramadığını gören bu halkın morali bozulmuştu ve aşiret reisleriyle şeyhlerin kaprislerine teslim olmuşlardı. Bir süre tartışıldıktan sonra Meclis Mart 1919'da uygulamaya girecek olan kanunu kabul etti.⁷⁸

Mart ayında Liman von Sanders'in komuta ettiği ve Alman hava kuvvetlerinin desteklediği Yıldırım Kuvvetleri Dera'ya yerleşerek Amman'ı savunmaya başladı. 30 Mart'ta İngilizlerin ilerlemesini durdurmak üzere bölgeye Osmanlı takviyesi geldi ve Filistin cephesinde nadir de olsa bir Osmanlı zaferi elde edildi.⁷⁹ Mecliste Hariciye Nazırı Halil Bey, Rusya ve Ukrayna ile barış antlaşmaları hakkında bilgi aktarırken, İngiltere'nin Mısır'dan çıkartılacağına, sonra da Osmanlı Devleti'ne geri verileceğine söz verdi. Daha sonra Havran Mebusu Emir Şekib Arslan söz alarak Bâbıâli'nin ilk görevinin milli kuvvetleri, tek düşman olarak kalan İngiltere'ye karşı yoğunlaştırmak ve imparatorluğun güney bölgelerini savunmak olduğunu söyledi. Kısa süre önce Büyük Britanya Başbakanı Bonar Law ve Dışişleri Bakanı David Balfour'un İngiltere'nin Mısır'ı asla terk etmeyeceği şeklindeki açıklamalarını hatırlattı. Bu açıklamayı Araplar ve Mısırlılar adına şiddetle protesto eden Şekib Arslan, Mısırlıların ve Arapların Osmanlı uyrukları olduğunu ve Osmanlı olarak

⁷⁷ *Osmanischer Lloyd*, 7 Ocak 1918, s. 1.

⁷⁸ Meclis konuşmaları, 8 Ocak 1918, *İkdam*, 12 Ocak 1918.

⁷⁹ Pope ve Wheal, "Amman, Battle of", *Macmillan Dictionary*, s. 24.

kalmak istediklerini belirtti. Konuşması İngiltere'ye karşı bağırışlar ve lanetler arasında coşkuyla alkışlandı.⁸⁰

Osmanlı propagandasının Arap vilâyetlerinde belli bir etkisinin olduğu anlaşıyordu. Çünkü 16 Haziran'da İngilizler Osmanlılardan kurtarılan Arap topraklarının bundan böyle buralarda oturanların onayıyla yönetileceğini belirten bir açıklama yaptılar. Bu da açıklamanın Araplar arasındaki Osmanlı propagandasına karşı yapıldığını düşündürüyordu.⁸¹ 1918 yazında her şey Almanya'nın nihai saldırısının başarısına bağlıydı. Her şey sallantıdayken Şekib Arslan Osmanlı savaş hedefleri, imparatorluğun ve Arap vilâyetlerinin geleceğiyle ilgili bir makale daha yayınladı. Şimdiki sorunun, Türkiye ve Almanya'nın İngiltere'nin Doğu'daki dev planlarını –Mısır, Irak ve Suriye'de egemenlik, Hicaz'da protektora– gerçekleştirmesine izin verip vermeyeceği veya Filistin'e can alıcı bir darbe indirerek Kudüs'ü geri alıp İngilizleri Süveyş Kanalı'na doğru geriletip, geriletmeyeceği olduğunu belirtti. “İdarecilerimizin düşman tarafından işgal edilmiş Arap vilâyetlerini geri almanın Osmanlı İmparatorluğu için hayati bir mesele olduğu gerçeğini gözden kaçırmadıklarına inanıyoruz.”⁸²

31 Ağustos 1918'de Sultan Mehmed Reşad'ın ölümü ve V. Mehmed Vahdettin'in tahta çıkışı İstanbul basını için halifenin rolünü öne çıkartma fırsatı yaratmıştı. Libyalı önder Şeyh Ahmed el-Sünusi'nin Vahdettin'in tahta çıkış töreni dolayısıyla sürgünde yaşadığı Viyana'dan İstanbul'a gelişi “Müslüman dünyanın, özellikle de uzun süredir İngiliz-Fransız-İtalyan entrikaları yüzünden yabancılaşmış Kuzey Afrikalı Müslümanların hilafete duydukları bağlılığın kanıtı olarak görülmüştü.”⁸³

Ağustos 1918'de ise Alman saldırısı başarısızlığa uğramış, Osmanlı İmparatorluğu yenilmiş ve Arap vilâyetleri kaybedilmişti. Osmanlıların elinde İslâm ve Hilafet dışında bir kozları yoktu. Bu noktada eski Osmanlı-Arap vatanseveri Şekib Arslan, Suriyeli bir milliyetçi olarak kendini yeniden yarattı. 4 Ekim tarihli *Osmanischer Lloyd*, bütün savaşan taraflara ve tarafsız ülkelere seslenen telgraf yayınlarak, savaş sırasında İngiltere ve Fransa arasında imzalanmış olan, Bolşeviklerin açıkladığı bir gizli anlaşmaya dayanarak Suriye'nin bölünmesini protesto etti. Şekib Bey, bunun Antant'ın bir fetih ve

80 Meclis konuşmaları, 28 Mart 1918, *İkdam*, 29 ve 30 Mart 1918.

81 Antonius, *The Arab Awakening*, s. 273, 433; Elizabeth Monroe, *Britain's Moment in the Middle East*, s. 48.

82 Almanya'daki Şekib Arslan'ın iki makalesi, *Osmanischer Lloyd*, s. 13 ve 21 Temmuz 1918, s. 1; ayrıca bkz. Cleveland, *Islam against the West*, s. 39 ve 176, not 38.

83 *Tanin*, 31 Ağustos 1918, s. 1.

genişleme savaşı sürdürdüğünü gösteren yeterli bir kanıt olduğunu öne sürdü. “Başkan Wilson, Lloyd George ve diğer Antant devlet adamlarının ilan ettiği çok iyi bilinen prensiplere uygun olarak, hiçbir tarafın etkilemediği özgür bir plebisit yapılması gerektiğini” belirterek “Suriye milletinin gerçek iradesine karşı alınacak her türlü önlemin, kaçınılmaz olarak yeni savaşların tohumunu atacağını” söyledi.⁸⁴

⁸⁴ *Osmanischer Lloyd*, 4 Ekim 1918, s. 1.

**Sonsöz:
Osmanlı Yenilgisi ve Sonrası**

Balkan Savaşları sırasında yayınlanmış bir kartpostal.

Savaş tam yenilgiyle sonuçlandığında, Osmanlılar Anadolu dışındaki bütün imparatorluk topraklarını kaybetmiş oldu. 30 Ekim 1918 tarihli mütareke sırasında fiili bir sınır için pazarlık yapıldı. Ancak bu toprak bile kesin değildi: Savaş sırasında aralarında gizli antlaşmalar imzalamış olan Britanya, Fransa ve İtalya mütarekenin maddelerine karşı çıktılar. Ermeni milliyetçileri ve Yunanistan da artık diz çökmüş Osmanlılar karşısında kendi milli gayelerine ulaşmayı umut ediyordu. Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması sultanın hükümetine dayatılmış olsaydı, savaş sonrası Osmanlı Devleti, Anadolu'nun ortasında kafası kesilmiş bir monarşi olacaktı; Ermeni Devrimci Federasyonu savaştığı devleti kazanmış ve Yunanistan da Anadolu'da kendine tabi olan nüfusun çoğunu kurtarmış olacaktı. Anadolu'nun geleceğine ise Paris Barış Konferansı'nda karar verilecekti.

Richard Hovanissian, “Dünya Savaşı sırasında Türk gazete ve dergileri, Erzurum'da (1914'te) alınan Ermeni kararına bir sadakatsizlik kanıtı olarak atıfta bulundular” derken haklıydı. Bu, özellikle savaştaysa ve sıkı bir sansür uyguluyorsa, bir imparatorluğun gazetelerinden beklenen bir tutumdur. Asıl şaşırtıcı olan, bugünkü Türkiye'de, Osmanlıların düşüşünden çok sonra, birçok yazarın hâlâ savaş sırasında milletlerin mücadelesini milliyetçi mücadeleler ve bir imparatorluğun çözülüşü olarak değil de bir ihanet ve sırttan bıçaklama olarak görmesidir.¹ Başka bilim insanları da savaş sırasında-

1 Bkz. örneğin 1916 Haşimi isyanı hakkında, Danişmend, *İzablı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, s. 431-33.

ki mücadeleyi bir iç savaş olarak görürler. Erich Feigl'in *A Myth of Terror* adlı kitabına yazdığı önsözde, Arif Erzen savaş yıllarındaki olayları bir "iç savaş" olarak tanımlar: "Ermeni azınlığı Osmanlı hükümetiyle bir 'savaş durumu' içindeydi."² İç savaşlar (örneğin Amerikan İç Savaşı, İngiliz İç Savaşı, Kasım 1917'de Bolşeviklerin iktidarı ellerine geçirişinden sonraki Rus İç Savaşı ve 1936-38 İspanyol İç Savaşı), aynı ülkenin vatandaşları arasında gerçekleşmişti. İmparatorluklar içinde yapılan savaşlar değillerdi, Osmanlıların 19. yüzyıl sonunda bir vatandaşlık kanunu kabul etmiş olması bu gerçeği değiştirmiyordu. Dolayısıyla bugün kimse Britanya'ya karşı yapılan 1776 Amerikan Devrimi'ni bir iç savaş olarak tanımlamaz, çünkü bu bir bağımsızlık savaşıydı. Ancak 1860'larda ABD'nin Kuzeyi ile Güneyi arasındaki savaş bir iç savaştı. İmparatorluk sonrası Osmanlılar üzerine gelişen tarihyazımı, milletlerin mücadelesini sömürgelerini kaybetme sürecindeki bir hanedan imparatorluğuna karşı ulusal kurtuluş hareketleri yaratma çabası olarak görmemektedir. Osmanlı hanedanına karşı bu tür son çatışma, Türkiye'nin Mustafa Kemal Paşa önderliğinde milliyetçilerin yaptığı kendi ulusal mücadelesiydi. Bu mücadele İstanbul hükümeti tarafından padişah halifeye karşı bir ihanet olarak tanımlanmıştı. Nisan 1920'de, milliyetçiler Yunan ilerleyişine karşı savaşırken, şeyhülislâm asilerin padişahın emirleriyle öldürülmesinin bir dinî görev olduğunu belirten bir fetva çıkarmıştı. Fetva, milliyetçilerin halifeye karşı ayaklandığını ve milli kuvvetlerin sultanın sadık kullarına saldırarak soyduğunu, dolayısıyla öldürülmeyi hak ettiklerini iddia ediyordu. Fetva istenen etkiyi yaratmayı başaramadı. Kısa süre sonra milliyetçiler 1918 mütareke sınırları içindeki toprakları kurtararak bir "misak-ı milli"nin sınırları haline getirdiler. Bugün Türkiye'nin milli mücadelesinin meşruiyetini tartışan veya milliyetçileri hain olarak tanımlayan çok az kişi vardır.

1908'de İkinci Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesiyle, Ermeni milliyetçileri önce İttihadçılarla yan yana çalışarak bir dereceye kadar reform sağlayabileceklerini umdu. Ancak imparatorluk Balkan Savaşları sırasında dizüstü çökünce, Antranik Paşa'nın başını çektiği bir Daşnak hizbi, imparatorluğun çöküşünden sonra bir devlet kurabilme umuduyla Bulgarlarla yan yana çarpıştı. İmparatorluk 1913'te çökmeyince, çoğu Osmanlı yayını –Antranik Paşa'yı desteklemiş olan Trakyalı Ermeniler dışında– Ermenileri hain olarak ilan etmekten kaçındı. Osmanlılar, Anadolu Ermenilerin Türkler, Rumlar, Yahudiler ve Araplarla birlikte imparatorluğun birer parçası olarak kalması-

nı umdular. Birinci Dünya Savaşı patladığında, Ermeni devrimcileri, eğer İttihadçılar savaşa Almanya tarafından girerse, yine de Osmanlı İmparatorluğu'nun düşeceğini öngördüler. Antant'ın Almanya'yı yenebileceği hesabını yaptılar. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın yanında yer alarak kendi devletlerini kurma fırsatını yakalayabileceklerini düşündüler. Bu, herhangi bir milliyetçi hareketin yapabileceği mantıklı bir seçimdi.

Birinci Dünya Savaşı'nın kısa bir savaş olacağı öngörülüyordu. Böyle olmamasına rağmen, 1918 yazına kadar sonuç belirsiz olarak kaldı. Milletler kurtulma umutlarının gerçekleşeceğini düşündüler. Mart 1917'de Rusya'da Kerenski hükümetinin iktidara gelmesinden az sonra, Rus Çarlığı içindeki milletler sorunu ortaya çıktı. Çarlık sınırları içinde yaşayan milletler, kendi kaderlerini tayin hakkı, hatta tam bağımsızlık iddialarını ortaya koydu. Ancak Ermeniler, kendi geleceklerinin uluslararası bir sorun olduğunu belirtti. Dolayısıyla barış konferansının kendi iddialarını çözümlemesini bekledi.³ Rusya'nın Ermenileri sadece Rusya'daki statülerini değil, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki akrabalarını da hesaba katıyordu. 1918'de Antant'ın zaferinden sonra, Ermeni ve Rum milliyetçileri hedeflerine ulaşabilmek için Paris'teki Büyük Güçler'e güvendiler. Bogos Nubar Paşa (Anadolu Ermenilerini temsil eden Ermeni Ulusal Delegasyonu başkanı), 29 Ekim 1918'de Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'dan Ermeniler için savaşan taraf statüsü istedi. Daha Osmanlılar 1914'te savaşa girdikleri sırada, Fransız Ermeni Derneği (Association Franco-Arménienne) Fransız hükümetinin Ermenistan'ı savaşın bir tarafı olarak kabul etmesini istemişti. Nubar Paşa, 30 Ocak 1919'da *Times*'da yayınlanan mektubunda büyük bir hayal kırıklığına uğradığını ifade ediyordu. Müttefiklerin Ermeni Devrimci Federasyonu'nu barış konferansına davet etmemesinden yakınıyordu. "Savaşın başından itibaren Ermenilerin Türklerle yan yana bulunmayı bir hakaret olarak gördüğü, fiili savaşan taraf olduğu iyi bilinen bir gerçektir...; gönüllülerimiz Suriye ve Filistin'de savaşmıştır... Rusya'nın düşüşünden itibaren Ermeni lejyonları Türklerin ilerleyişini durduran tek güç olarak kalmış ve mütareke imzalanıncaya kadar onları durdurmuştur."⁴

Fransız generali Franchet d'Esperey, İstanbul'a 2 Şubat 1919'da, Rum, Ermeni ve Levantenlerin çılgınca tezahüratı arasında beyaz atıyla girdiğinde, durum umutlu görünüyordu. Ermenilere savaşan taraf statüsü verilmediyse bile, davalarını konferanstaki Yüksek Konsey önünde savunmalarına izin verilmişti. Nubar Paşa başkanlığındaki Ermeni delegasyonu, davasını 26 Şubat

3 "The Russian Campaign in Nearer Asia", *Near East*, 23 Mart 1917, s. 481.

4 James B. Gidney, *A Mandate for Armenia*, 46, s. 74-75.

Haşın karakterinden dolayı “azgın” lakâbıyla tanınan Fransız general Frankie d'Esperay, küstahlıklanını İstanbul'un işgalinde de gösterdi. 8 Şubat 1919'da İstanbul'a girerken kendini Roma İmparatoru gibi görüyordu. Süleyman Nazif, d'Esperey'in bu girişine tepki olarak 'Kara Bir Gün' başlıklı bir yazı yazmıştır.

1919'da sunmaya başladı. Delegasyon, Kilikya (İskenderun/Hatay dahil), Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Harput ve Sivas vilâyetleriyle Karadeniz'de bir liman elde etmek için Trabzon'un bir parçasından oluşan bir Ermeni devleti kurulmasını istedi. Nubar Paşa, Rum çoğunluktan ötürü Trabzon vilâyetinin tamamında hak iddia etmemişti. Osmanlı Ermenileri Akdeniz ve Karadeniz'de limanları da içeren toprak iddialarını öne sürmeye devam ettiler.⁵

Avetis Aharonian, delegasyonun eşbaşkanıydı. Ermenistan Cumhuriyeti'nin başkanı ve Daşnak hükümetinin başıydı, Nubar Paşa ise 1912'de Patrik tarafından seçilmiş Ermeni Liberallerinden oluşan bir delegasyonun lideriydi. Aharonian kendi durumunu 28 Şubat'ta anlattı. Hem o hem de Nubar, İttihadçı hükümetin Ermenilere özerklik sunduğunu ama onların Antant'a katılmayı tercih ederek reddettiklerini söylediler. Nubar Paşa, Antant'a bağlılıklarının katliam ve tehcirlerin nedenlerinden biri olduğunu iddia etti. Dolayısıyla savaşıyan taraf durumundaydılar; “Ermenistan tarafından ödenen hayat bedeli herhangi bir savaşıyan ulustan daha ağırdır.”⁶ Başka bir

5 A.g.m., s. 82-84, 153. Nubar'ın babası Mısır başbakanı olmuş, Nubar da orada yetişmişti. Sonuç olarak hiçbir zaman Rusya veya Osmanlı Ermenistan'ını ziyaret etmemişti. Helmreich, *From Paris to Sèvres*, s. 47-48 ve devamı.

6 Gidney, *A Mandate for Armenia*, s. 84 (alıntı); ve Hovannes Katchaznoui, *Dashmagtzooutun*, s. 75-76.

delege olan Profesör K. K. Krikorian, büyük bir devlet talebini savunurken, bu devletin “gelecekte Müslüman militarizmine karşı Batı uygarlığının mücadelesinde Müslüman çölündeki tek önemli vaha” olacağını söyledi.⁷ Nubar Paşa, Ermenilerin bölgedeki tarihi geçmişinden, Hristiyan kiliselerinin dirayetinden, Müttefiklere (İtilaf’a) yapılan Ermeni hizmetinden ve Müttefiklerin verdiği sözlerden bahsetti. Ermeni devleti için hak iddia ettiği bölge, Kafkasya’dan Akdeniz’e kadar uzanıyordu; Büyük Güçler’in korumasını da talep etti.⁸

Ermeni delegasyonu kendi davasını sunduktan sonra, her şey, Büyük Güçler’den herhangi birinin Doğu Anadolu’da kurulacak bir Ermeni devleti için mandayı kabul etmesine bakıyordu. Müttefikler böyle bir devlete ilgi duyuyorlardı ama Britanya, Fransa ve İtalya bunun kuruluşunda doğrudan bir rol oynamak istemediler. Böyle bir devlet bir manda gerektiriyordu, bu manda “çok az veya hemen hemen hiç stratejik bir maddi fayda sağlayacak olan çok pahalı bir baş ağrısı olmaya adaydı”.⁹ 14 Mart 1919’da Albay Edward M. House, Lloyd George ve Georges Clemenceau’yu ABD’nin “hiç kuşkusuz mandayı üstleneceği” konusunda ikna etti. Britanyalılar, Fransızların bölgeden uzak tutulmasından dolayı çok memnun olurken, Fransızlar mutsuzdu, çünkü Sykes-Picot Antlaşması’yla kendilerine söz verilen Kilikya, bir ABD mandası altında Ermenistan’a gidecekti. Ermenistan konusu 14 Mart’ta Dörtlü Konsey’in önüne geldi. “Başkan Wilson, Amerikan Senatosu onaylarsa mandayı kabul etti.” Fransızlar ise Washington’a Karadeniz’den Akdeniz’e uzanan bir bölgede denetim verecek bir Amerikan mandası ihtimali karşısında hoşnutsuzdu.¹⁰ Ermeni iddialarından o kadar memnuniyetsizdiler ki, 19 Aralık 1919’da Clemenceau’nun Nubar Paşa’yı şu sözlerle haşladığı söyleniyordu: “Daha şimdiden Ermenilerden bıktık.”¹¹

Paris’teki Büyük Güçler, Anadolu’da bir Ermeni devletinin kuruluşunu destekliyor ancak boyutları konusunda anlaşamıyorlardı. Ayrıca başka bir ikilemle daha karşılaşmışlardı: “Anadolu’nun hiçbir yerinde Ermeniler nüfusun belirgin çoğunluğunu oluşturmuyor ve herhangi bir ciddi devlet kurulursa, toplam nüfusları yüzde 30-35’i geçmeyecek.” Yani Wilson’ın kendi kaderini tayin hakkı çağrısına rağmen, bu hakkın bir çoğunluğa verilmesi prensi-

7 Gidney, *A Mandate for Armenia*, s. 154.

8 Margaret MacMillan, *Peacemakers*, s. 388, *FRUS*’tan alıntı yapar, 4: 547-77.

9 Helmreich, *From Paris to Sèvres*, s. 49-50.

10 MacMillan, *Peacemakers*, s. 390, *FRUS*’tan alıntı yapar, 3: 807 ve 5: 614.

11 İsmi belirtilmeyen çevirmenin Alexandre Khatissian’ın *Ecllosion et développement de la République Arménienne* adlı kitabına yazdığı önsözde sözü edilir (Atina, 1989), s. 7.

bi, Anadolu'daki Ermenilerle Filistin'deki Siyonistlere uygulanamazdı.¹² Bu arada İstanbul hükümeti de desteklerini kazanmak için, Büyük Güçleri yatıştırmak umuduyla eğilip, bükülüyordu. 12 Şubat 1919'da, Bâbîâlî bir askeri mahkeme kurarak Ermeni tehcirine karışmış İttihadçıları yargılamaya ve Ermenilere karşı suç işlemekten suçlu bulunanları cezalandırmaya başladı. 10 Nisan'da eski Boğazlıyan ve Yozgat Kaymakamı Mehmed Kemal Bey bu suçlardan suçlu bulunarak bir askeri mahkeme tarafından idama mahkûm edildi. 10 Nisan'da Beyazıt Meydanı'nda asıldı. Ertesi gün cenazesi hükümete ve Müttefik (İtilaf) işgaline karşı bir protestoya dönüştü.¹³

İstanbul gazetesi *Entente*, 7 Mayıs 1919'da sultanın hükümetinin Trakya ve Anadolu'ya dönen Rum ve Ermeni sürgünlere tazminat ödediğini bildirdi. Evleri ve malları tahrip edilmiş sürgünlere tazminat ödemek üzere bir yasa tasarısı hazırlanmıştı. Aynı gün *Pontus* gazetesi, Dahiliye Nazırının Sivas, Diyarbakır, Mamuret-ül-Aziz ve Van valiliklerini Ermenilere sunduğunu bildirdi.¹⁴ Ancak İstanbul hükümetinin bu tür tedbirlerinin, Amerika'nın kurulacak devletleri için mandayı üstlenmesini bekleyen Ermeni milliyetçilerini yatıştırması mümkün değildi. ABD Senatosu Ermenistan için bir ABD mandası sorununu tartıştığında, Memphis gazetesi *Commercial Appeal* şöyle diyordu: "Ermeniler bir petrol tarlasında yaşamadıkları için talihsizler. Öyle olsaydı, son adamımıza kadar onları korurduk!" ABD Senatosu 1 Haziran 1920'de manda önerisini geri çevirdi.¹⁵ 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması, Ermenistan'ın Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilâyetlerinden oluşacak ve sınırları ABD Başkanı Wilson tarafından belirlenecek bir Ermenistan'ı tanıdı. 23 Kasım 1920'de, Wilson, Anadolu'da Trabzon, Erzurum, Van, Muş ve Van'ı içeren 100 bin kilometrekarelik bir alanı Ermenistan'a ayırdı.¹⁶ Eğer Sevr Antlaşması uygulansaydı, aynı zamanda halife olan padişahın yönettiği yeni Türkiye'nin Boğazlar veya Akdeniz sahili üzerinde kontrolü olmayacak ve daraltılmış bir Karadeniz kıyısı bulunacaktı ve Güneydoğu Anadolu'da Ermeni veya Kürtlerin yaşadığı topraklara sahip olmayacaktı.

12 Helmreich, *From Paris to Sèvres*, s. 46-47; M. L. Dockrill ve J. Douglas Goold, "The Dissolution of the Ottoman Empire and the Middle East, 1919-1920", *Peace without Promise: Britain and the Peace Conferences, 1919-23*, 4. Bölüm, Archon Books, Hamden, CT, 1981.

13 Andrew Mango, *Atatürk*, s. 207.

14 Büyük Britanya Savaş Bakanlığı, *DRFP, Enemy Press Supplement*, 24 Temmuz 1919, s. 690.

15 Dinç Yaylalier, "American Perceptions of Turkey", s. 215-16.

16 Martin Sicker, *The Islamic World in Decline: From the Treaty of Karlowitz to the Disintegration of the Ottoman Empire*, s. 224-25.

Büyük Güçler'in antlaşmayı uygulatma isteği olmaksızın, Ermeni devletinin ayakta kalma ihtimali belirsizdi. Ankara'daki yeni milli meclis 24 Eylül 1920'de Ermenistan Cumhuriyeti'ne savaş ilan etti ve ordusu 28 Eylül'de saldırıya geçerek 30 Eylül'de Sarıkamış ve Kars'ı, 7 Kasım'da Gümrü'yü aldı. 17 Kasım'da bir mütareke imzalandı. 2 Aralık'ta, Türk milliyetçilerinin müttefiki Bolşevikler, Daşnak-Menşevik Ermeni hükümetini devirerek Gürcistan'ı alıp, Türkiye'nin komşusu oldular.¹⁷ Bu arada Mustafa Kemal Paşa, Aralık 1920'de Stéphen Pichon'la bir araya gelerek Fransa'nın Güneydoğu Anadolu'daki durumunu tartıştı. Pazarlıklardan sonra Fransa, Kilikya'da Fransız güçleriyle kaderlerini birleştirmiş olan Ermenileri terk etti. Ama Fransa ile antlaşmanın imzalanmasından sonra, milliyetçiler Fransız seferine katılmış olanlara bir af çıkararak Kilikyalı Ermenileri kazanmaya çalıştı.¹⁸ 15 Mart 1921'de Moskova'da imzalanan Sovyet-Türk Antlaşması, Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan'ın kaderini belirledi. Batum Sovyetler'e, Kars ve Ardahan ise Ankara'ya verildi. 2 Aralık 1921'de Ermenistan milliyetçilerin koşullarını kabul ederek Gümrü Antlaşması'nı imzaladı.¹⁹ 23 Temmuz 1923 Lozan Antlaşması, bağımsız ve egemen Türkiye'nin uluslararası çapta tanınmasını sağladı. Bu antlaşmanın maddelerine göre, yeni Türkiye'deki Ermeni vatandaşları bir azınlık olarak korunacak, doğum, milliyet, dil, etnik köken veya din ayrımı yapılmaksızın tam yaşam güvencesi ve özgürlükten yararlanacaktı. Ermeni milliyetçiliğinin trajedisi, mandayı üstlenecek ve Ermeni devleti gelişirken onu koruyacak bir Büyük Güç bulamamak olmuştu.

YUNANİSTAN

20 Ekim 1918'de, Truva Savaşı'nın Yunanlı mitolojik kahramanı Agamemnon'un adını taşıyan Amiral Arthur Calthorpe'un sancak gemisinde Mondros Mütarekesi'nin imzalanması, Yunanlılar için bir işaret olmalıydı. Şimdi artık Osmanlılar tamamen yenildiğine göre, Yunan hedefleri gerçekleşecekti. Cenevre'de kaleme alınan ve Atina basınına dayanan bir ABD Yakın Doğu İstihbarat raporunda, Yunan destroyeri *Lion*'un İzmir'e bir Yunan deniz askeri müfrezesi çıkardığını ve bunların İzmirli Rumlar ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki işbirliği yapma yanlısı Ermeniler tarafından tezahüratla karşılandığı belirtiliyordu. Rum Patriği, 9 Mart 1919'da Bâbüâli ile ilişkilerini kesmiş ve

¹⁷ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, 2: 460-62.

¹⁸ Yücel Güçlü, "The Struggle for the Mastery in Cilicia"; Yaylalier, "American Perceptions of Turkey", s. 105.

¹⁹ Louis Fischer, *The Soviets in World Affairs*, 1: 392-93; Mango, *Atatürk*, s. 294.

cemaatinden gelecek seçimlere katılmamasını istemişti. Birkaç gün sonra Patriğin önderliğinde İstanbullu Rumlar gösteri yaptılar, kiliselerine Yunan bayrakları çektiler, Bâbüâli ile ilişkileri kestiler ve Osmanlı yurttaşları olarak vatandaşlık sorumluluklarını reddettiler.²⁰

Paris'te Yunanistan Başbakanı Eleftherios Venizelos 3 ve 4 Şubat 1919'da barış konferansına katıldı. Nüfusa dayanarak, Ege ve Oniki Adalar, ayrıca Trakya ve Batı Anadolu'nun Yunanistan'a ait olduğunu savundu. Kıbrıs için bir talepte bulunmadı ama savaş sırasında adayı Yunanistan'a sunmuş olan Britanya'nın şimdi teslim edeceğini umduğunu belirtti. Venizelos ayrıca İstanbul üzerinde, "aslında bir Yunan şehri olmasına rağmen" bir istekte bulunmadı. *Spectateur d'Orient* (3 Mayıs 1919), genel nüfus idaresi tarafından belirtildiği haliyle İstanbul nüfusu üzerine bilgiler yayınladı. Şehrin nüfusuna göre burası Venizelos'un iddia ettiği gibi bir "Yunan şehri" değildi. Toplam 983.358 kişilik nüfusun 608.884'ü Müslüman, 219.567'i Rum, 78.294'ü Ermeni, 55.593'ü Yahudi, 10.950'si Katolik Ermeni, 1.350'si Evangelist, 8.280'i ise Latin, Bulgar, Süryani, Keldani ve Çingenelerden oluşuyordu. Venizelos, İzmir'in kazaları, Gelibolu, Biga ve Bursa'nın bazı parçaları gibi İstanbul'un da uluslararası hale getirilmesini istedi ve bütün bölgenin Milletler Cemiyeti'nin yönetimine verilmesini önerdi. Sultanın İstanbul'dan ayrılarak Konya veya Bursa'ya gitmesi, Anadolu'da küçük bir Türk devletinin devam etmesi gerektiğini söyledi. İddialarının Wilson'ın onikinci prensibine ve "ülkenin ve Rum çoğunluğun coğrafi ve ulusal birliği"ne dayandığını söyledi. Ancak Batı Trakya'daki çoğunluk Türk'tü. Ama Helmreich'in not ettiği gibi "belli ki Türkler sayılmıyordu."²¹

Yunan iddiaları herkesi ikna etmemişti. Anadolu coğrafyası konusunda uzman Profesör Sir W. M. Ramsay, Anadolu üzerindeki Yunan iddiaları konusunda görüşü sorulduğunda, Yunan iddialarının güvenilir haritalara dayanılarak ele alınması gerektiğini söyledi. Duyduğu ve gördüğü kadarıyla, Yunanlıların sunduğu bütün haritalarda Anadolu'nun batı ucundaki nüfusla Ege'nin doğu kıyısındaki nüfus, belirgin derecede saptırılmıştı. Margaret MacMillan da Venizelos'un "istatistiklerinin kuşkulu" olduğunu yazar. Amerikalı uzmanlar da demografik temellere dayalı Yunan iddialarını desteklemedi.²²

Paris'te Yunanlılarla Ermeniler Türk delegasyonuna karşı işbirliği yap-

20 Yaylalier, "American Perceptions of Turkey", s. 107, n. 27; Mango, *Atatürk*, s. 210.

21 Helmreich, *From Paris to Sèvres*, s. 85; ve Büyük Britanya Savaş Bakanlığı, *DRFP, Enemy Press Supplement*, 24 Temmuz 1919, s. 690.

22 *Near East*, 2 Şubat 1919, s. 109, W. M. Ramsay'den alıntı yapar; ve Ermeni uzmanlar konusunda Macmillan *Peacemakers*, s. 440-42.

tılar. Başbakan Venizelos, Ermeni devletinin “altı Ermeni vilâyeti”ni kapsaması, Rus Ermenistan’ıyla birleşmesini, ayrıca Trabzon ve Adana’yı da içermesini söyleyerek Ermeniler adına konuştu. Venizelos davasını sunduktan sonra, Yunan başbakanına hayran olan Lloyd George, onun Perikles’ten sonra gelmiş en büyük Yunanlı olduğunu söyleyerek, Yunan iddialarının Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya temsilcileriyle iki Amerikalıdan oluşan bir uzman komite tarafından incelenmesini istedi. Bu komite 6 Mart’ta tavsiyelerini bildirdi. Amerikalı, Britanyalı ve Fransız üyeler Yunan taleplerini kabul ederken İtalyanlar karşı çıktılar. Komite Batı Anadolu’nun bölünmesi konusunda, böyle bir planın Anadolu’nun tamamına ilişkin plan ortaya çıkmadan yapılamayacağını söyleyerek herhangi bir tavsiyede bulunmadı. Kısacası, Yunan iddiaları İtalyan iddialarına toslamıştı. İtalyanlar İzmir ve Antalya’yı 1915 ve 1917 gizli antlaşmalarıyla garantilediklerini düşünüyordu. Atina’yı kayıran Sir Eyre Crowe, İtalyanlara daha 1 Mart 1919’da, 1915 antlaşmasının sadece Antalya’yı kapsadığını, 1917 antlaşmasının ise Rus onayı olmadığını için geçersiz olduğunu bildirmişti.²³ Yunanistan’ın tek taraflı bir eyleme geçmesini önlemek için 23 Mart’ta İtalyanlar Britanya ve Fransa’nın kendilerine söz verdiği bölgeyi ele geçirmek için Antalya’ya çıkarma yaptılar. 29 Nisan’da bir İtalyan savaş gemisi Yunan işgalini önlemek için İzmir’e geldi. Antalya’nın işgalinden haftalar sonra İtalyanlar Antalya’dan Bodrum’a ve kuzeyde Konya’ya kadar ilerlemişti.²⁴

İtalyanlar Britanya, Fransa ve Amerika’ya rağmen işleri kendi ellerine almıştı. 5 Mayıs’ta Lloyd George, İtalya’nın Marmaris limanını bir koalisyon durağı olarak işgal ettiğini, bir müfrezenin Konya’da olduğunu ve birliklerin Antalya’ya çıkmış olduğunu bildirdi. Aynı gün Paris’teki Üçler Konseyi –Britanya, Fransa ve Amerika’dan oluşuyordu, İtalyan delegesi orada değildi– İzmir’in Yunan güçleri tarafından işgalini onayladı. Ertesi gün Başkan Wilson, ABD’nin Türkiye’ye birlik yollamayacağını, çünkü bu ülkeyle savaşmamış olduğunu açıkladı.²⁵ 13 Mayıs’ta Amiral Calthorpe, Aydın valisine ve komutanına Müttefiklerin ertesi gün şehrin tahkimatlarını işgal edeceklerini bildirdi. Bunlar işgal edildikten sonra, valiye Yunan kuvvetlerinin Mondros Mütarekesi’nin 7. maddesi uyarınca 15 Mayıs’ta çıkarma yapacakları açıklandı. Vali protesto ederek durumu kabul etti ve ertesi sabah Yunanlılar İzmir işgalini başlattı.²⁶

23 Howard, *The Partition of the Ottoman Empire*, s. 222-24.

24 A.g.y., 232; Mango, *Atatürk*, s. 21 ve devamı.

25 Gidney, *A Mandate for Armenia*, s. 106; Howard, *The Partition of the Ottoman Empire*, s. 232-33; MacMillan, *Peacemakers*, s. 442.

26 McCarthy, *Death and Exile*, s. 262 ve devamı.

Yunan ordusu İzmir'i Britanya, Fransa ve Amerika gemilerinin korumasında işgal ederken, kaleleri de İngiliz, Fransız ve İtalyan birlikleri işgal etmişti. Yunan birlikleri yerel Rum halkın tezahüratı arasında savunmasız şehre girdiler. Valinin konağını ve hükümet konağını yağmaladılar. Yerel yönetimin yapabildiği tek şey, İstanbul'daki Harbiye Nezareti'ne uzun bir rapor yollayarak, Yunan işgal ordusunun yönetimi üstlendiğini bildirmek oldu. İstanbul basını 27 Mayıs'ta Yunan işgalinin bütün hızıyla sürdüğünü, Mene-men ve Manisa'nın da işgal edildiğini yazdı. *Sabah* (27 Mayıs 1919), Çeşme ve Nispet'in Yunan kuvvetleri tarafından işgal edilen yerler listesinde olduğunu yazıyordu. Gazete şunu soruyordu: "Türkler şunu bilmek istiyor: Nerede duracaklar? Bunlara Konferans tarafından izin verilen sınır nedir?"²⁷ Rus konsolosu Andrey Kalmikov, Ekim 1919'da İzmir'e döndüğünde, Yunanlıların şehri teslim almış olduğunu gördü. Bu, İstanbul'un müttefikler tarafından işgali gibi geçici bir işgal değildi. "Yunanlılar yerleşmeye gelmiş."²⁸ "Britanya, Anadolu'daki Yunan iddialarına tam destek vererek, Yunanistan'ın Doğu Akdeniz bölgesinde egemen güç olarak Türkiye'nin yerini kalıcı olarak alacağı konusunda kumar oynuyordu."²⁹

Başbakan Venizelos, İstanbul'daki hükümetin pasif tepkisini görerek Türklerin dizüstü çöktüğüne ve Yunan ilerleyişine karşı direnişe geçmeyeceğine inanıyordu. Yunan İstihbaratı ona, 29 Mayıs tarihli *Moniteur Oriental*'in verdiği haberi iletmış olmalıydı. Buna göre Türk ihtiyat zabitleri İstanbul'da Yunan işgaline karşı bir protesto mitingi yapmışlardı. Sultana bir memorandum sunarak, milli dava uğruna hayatlarını feda etmeye hazır olduklarını bildirmişler ancak padişah buna şöyle bir cevap vermişti. "İnşallah hayatlarını vatan için feda etmelerine ihtiyaç olmayacak!"³⁰

Aydın vilâyetinde konumlarını sağlamlaştıran Yunan kuvvetleri daha sonra içerlere doğru ilerlemeye başladı. Haziran 1920'de Lloyd George'un onayıyla Yunan kuvvetleri Milne hattını aşmaya başladı; buna karşılık Venizelos, İstanbul işgaline destek olarak birliklerini yollamayı kabul etti. Ağustos ayında Yunanlılar Anadolu içerisinde 400 kilometre ilerlemişlerdi.³¹ Yunan ilerlemesi, Ankara'daki Millet Meclisi'nde bir krize yol açtı ve çoğu insan Türkiye'nin ancak Avrupa müdahalesiyle kurtulabileceğine inandı. Avru-

27 *Moniteur Oriental*, 27 ve 29 Mayıs 1919. Batı Anadolu'nun Yunanistan tarafından işgali konusunda geniş bir literatür vardır. Smith'in *Ionian Visions* adlı kitabı İngilizcedeki en iyi çalışmadır, bir de Solomonides'in "Greece in Asia Minor"u sayılabilir.

28 Kalmykov, *Memoirs*, s. 275.

29 Helmreich, *From Paris to Sèvres*, s. 173.

30 *Moniteur Oriental*, 29 Mayıs 1920, s. 1.

31 Macmillan, *Peacemakers*, s. 459-60.

pa'nın Venizelos'un arkasında durduğunu pek anlamamışlardı. "Britanya tarafından desteklenen" Sevr Antlaşması 10 Ağustos 1920'de imzalandığında, Venizelos'un "büyük Yunanistan" iddiası gerçekleşmiş gibiydi. Elizabeth Wiskemann şöyle yazıyordu: "Yunanlılar sadece Türkleri Avrupa'dan tamamen silip süpürmeyi değil, Anadolu'nun Yunanlıların çok uzak zamanlardan beri yaşadığı yerlerini de almayı umut ediyorlardı."³²

Yunan ordusu Anadolu'daki ilerlemesine daha da güçlendikten sonra 23 Mart 1921'de yeniden başladı. Ancak Yunanlılar 31 Mart'ta İnönü Savaşı'nda ciddi bir yenilgi yaşadılar. Sonraki saldırıdan önce ordusunun moralini yükseltmek isteyen Kral Konstantin 12 Haziran'da İzmir'e geldi. Saldırı 12 Temmuz'da başladı, Eskişehir ve Kütahya 17 Temmuz'da düştü.³³ Ancak Yunanlılar hatlarını Anadolu içlerinde çok ileriye kadar genişletmişti, 21 Temmuz'da Türk karşı saldırısıyla yüz yüze geldiler. Yunan işgalinin başında, müstakbel Yunanistan başkanı, o sırada savaş bakanı ve general olan Yoannis Metaksas, Venizelos'u şöyle uyarırken haklıydı: "Yunan devleti bugün bu kadar geniş bir toprağı yönetmeye hazır değil."³⁴ 13 Eylül Sakarya Savaşı'ndaki yenilgiden sonra, Yunan ordusu geri çekilmeye başladı. 25 Mayıs 1922'de General Anastasios Papulas başkomutanlık görevinden istifa ederek yerine General Yorgios Hazianestis getirildi. Bu da Yunanlıların moralinde ciddi bir düşüşe neden oldu. General Trikopis ve Kimon Digenis sonunda 2/3 Eylül'de teslim oldular ve Türk ordusu 9 Eylül'de İzmir'e girdi. Böylece Yunanistan'ın Anadolu Felaketi son buldu.³⁵

Türklerin zaferinden sonra sadece Türkiye'deki Rumların kaderi belirlenmemişti. Lozan'da Anadolu Rumların, İstanbul'da oturanlar dışarıda bırakılmak üzere, Batı Trakya'dakiler hariç Yunanistan'daki Müslümanlarla mübadele edilmesine karar verildi. 30 Ocak 1923'te imzalanan Lozan Konvansiyonu, mübadelenin 1 Mayıs'ta başlamasını öngörüyordu. 1923 ile 1930 arasında tahminen 1,25 milyon Rum Türkiye'den Yunanistan'a gönderildi ve daha düşük sayıdaki Türk de Yunanistan'dan Türkiye'ye göç etti. Mübadele edilen insanlar "Türkiye'de yaşayan Rum Ortodoks dininden Türk uyrukları" ve "Yunanistan'da yaşayan Müslüman dininden Yunan uyruklular" olarak tanımlanmıştı.³⁶

32 Elizabeth Wiskemann, *Europe of the Dictators, 1919-1945*, s. 24.

33 Mango, *Atatürk*, s. 311, 315 ve devamı.

34 MacMillan, *Peacemakers*, s. 441.

35 Mango, *Atatürk*, s. 337 ve devamı.

36 Bernard Lewis, *The Multiple Identities of the Middle East*, Weidenfeld and Nicolson, Londra, 1999, s. 8-9; "The Lausanne Convention concerning the Exchange of Greek and Turkish Populations", ek I, Renée Hirschon (der.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, s. 282-87.

Üzerinde durulacak diğer millet de, siyasi yananamlar taşıyan “Yahudi” kelimesiyle tanımlanan Avrupalı Siyonistlere karşılık genellikle “Musevi” olarak adlandırılan Osmanlı Yahudi cemaatiydi. Osmanlı İmparatorluğu’nun sonunun gelmesiyle, Yahudilerin öne sürdüğü herhangi bir talep yoktu; 1923’te Lozan Antlaşması’nın imzalanmasından sonra cumhuriyette kalan diğer gayrimüslimler gibi onlara da koruma altındaki azınlık statüsü verildi. Ancak çoğu Türk onları Türk toplumuyla iyice bütünleşmiş bir cemaat olarak görmeye devam etti. Mayıs 1919’da İstanbul hükümeti Hristiyanların artık askeri hizmet yapmak zorunda olmadığını ama “Müslümanlarla birleşmiş” kabul edilen Osmanlı Yahudilerinin bu karara dahil edilmediğini ve dolayısıyla orduda hizmet edeceklerini açıkladı.³⁷

Yahudilerin karara dahil edilmemeleri, Yahudi cemaatinin itirazıyla karşılaştı. 10 Mayıs’ta Yahudi Milli Konseyi’nin bir toplantısında, bu durum, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki bütün gayrimüslim milletlerin haklarının eşitliği ilkesini çiğneyen bir ayırım olarak protesto edildi. Yahudiler de muafiyete dahil edilmeliydi. Ama böyle bir karar bütün Osmanlıların eşitliğini ilan eden 1908 Kanun-ı Esasîsi’nin çiğnenmesi demekti. Yahudileri askerlik hizmetinden muaf tutan karar 3 Mayıs’ta Fransızca basında övülürken, Yahudi cemaatini hâlâ “Osmanlı” olarak tanımlayan Türkçe gazeteler haberi pek hoş karşılamadılar. 1908 Meşrutiyet Devrimi’nin başladığı yere geri döndüğünü yazdılar. Belge, bütün Osmanlı vatandaşlarının kanun karşısında eşit olduğunu ilan etmiş ve gayrimüslimlerin askeri hizmet dışında tutulmayı para karşılığında satın alarak uğradıkları aşağılamaya son vermişti. Bu ayrıcalık yeniden geri getiriliyordu.

29 Şubat 1920’de, İstanbul’daki Osmanlı Meclisi, “Türk” ve “millet” terimlerini tartışmaya başladı. Sonunda “Türk teriminin yalnız Müslüman unsurları –Türk, Kürt, Laz, Çerkes ve Arap– içerdiği” konusunda bir uzlaşmaya varıldı. Ama Abdülaziz Mecdi Efendi, o halde neden “Anasır-ı İslâmiyye” sözü kullanılsın?” diye sordu. Tartışma sırasında Erzurum mebusu Hüseyin Bey, “Türk” teriminin Yahudileri de kapsamaması gerektiğini, “İslâmî unsurlar” teriminin bu nedenle uygun olmayacağını iddia etti.³⁸ İstanbul hükümetinin tartışmaları ve Osmanlı Meclisi’nin açıklamaları akademik düzeydeydi. Çünkü iki kurum da fazla yaşamayacaktı. Ama imparatorluk sonrası Türkiye’nin Yahudi cemaatine karşı tutumu hakkında bize bazı bilgiler veriyordu.

³⁷ *Journal d’Orient*, 9 Mayıs 1919 ve diğer İstanbul gazeteleri, Büyük Britanya Savaş Bakanlığı tarafından sözü edilir, *DRFP*, 24 Temmuz 1919, s. 689.

³⁸ *Journal d’Orient*, 20 Mayıs 1920; Meclis tartışması, 19 Şubat 1920, *Journal d’Orient*, 20 Şubat 1920 ve sonraki sayılar.

Kaynakça

Gazeteler ve Dergiler

Hilal (İstanbul)

İkdam (İstanbul)

Journal d'Orient (İstanbul)

Liberté (İstanbul)

Near East (Londra)

Orient (İstanbul)

Osmanischer Lloyd (İstanbul)

Stamboul (İstanbul)

Tanin (İstanbul)

Times (Londra)

Vakit (İstanbul)

Kitaplar ve Makaleler

Aftandiiian, Gregory, *Armenia, Vision of a Republic: The Independence Lobby in America, 1918-1927*, Charles River Books, Boston, 1981.

Ahmad, Feroz, "Ali Münif Yegana", *Encyclopedia of Islam*, 2. baskı, Brill, Leiden, 1953.

—, "Ideology and War Aims of the Unionist Government, 1914-1918", *Annales de la Faculté de Droit d'Istanbul* 33/50, 2001, s. 1-13.

—, "Leon Trotsky's Writings on the Ottoman State, the 1908 Revolution, and the Balkan Wars, 1912-1913", *Tarih ve Toplum* 17, Mayıs 1985, s. 12-18. İngilizce olarak yeniden basımı: *From Empire to Republic: Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cilt 2, İstanbul Bilgi University Press, İstanbul, 2008, s. 85-100.

—, "Ottoman Perceptions of the Capitulations, 1800-1914", *Journal of Islamic Studies* 11/1, Ocak 2000, s. 1-20. Ayrıca Feroz Ahmad, *From Empire to Republic: Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cilt 2, No. 2, İstanbul Bilgi University Press, İstanbul, 2008, s. 19-44.

—, "Postage Stamps, Politics and Ideology in the Late Ottoman Empire", Feroz Ahmad, *From Empire to Republic: Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2, 2 Cilt, İstanbul Bilgi University Press, İstanbul, 2008, s. 101-10.

—, "The Special Relationship: The Committee of Union and Progress and the Ottoman Jewish Political Rite, 1908-1918", *Jews, Turks, Ottomans: A Shared History, Fifteenth to the Twentieth Century*, ed. Avigdor Levy, Syracuse University Press, Syracuse, 2002, s. 212-30. Ayrıca Feroz Ahmad, *From Empire to Republic: Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2, 2 Cilt, İstanbul Bilgi University Press, İstanbul, 2008, s. 149-73.

—, "Unionist Relations with Greek, Armenian, and Jewish Communities", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, ed. Benjamin Braude ve Bernard Lewis, Holmes and Meier, New York, 1982, s. 401-34.

—, *The Young Turks*, Clarendon Press, Oxford, 1969. İkinci baskı, Hurst, Londra, 2000.

—, "1914-1915 Yıllarında İstanbul'da Hint Milliyetçi Devrimciler", *Yapıt*, Ağustos-Eylül, 1984, s. 5-15.

- Ahmad, Feroz ve D. A. Rustow, "The Parliament of the Second Constitutional Period, 1908-1918", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 1976, s. 245-84.
- Ahmed Emin, bkz. Yalman, Ahmed Emin.
- Aivazian, Gia, *The Pre-Genocide Armenian Press of Istanbul, 1908-1915*, Nasvarat Monthly, Glendale, CA, tarihsiz.
- Akşin, Sina, *İç Savaş ve Sevr'de Ölüm*, Türkiye İş Bankası, İstanbul, 2010.
- , *Şeriatçı Bir Ayaklanma: 31 Mart Olayı*, İstanbul, 1972.
- Aktar, Ayhan, "Son Osmanlı Meclisi ve Ermeni Meselesi", *Toplum ve Bilim* 91, Kış 2001-2, s. 142-65.
- , *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- Alexandris, Alexis, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1919-1974*, Center for Asia Minor Studies, Atina, 1983.
- Anastassiadou, Méropi, *Les Grecs d'Istanbul au XIX siècle: Histoire socio-culturelle de la communauté de Pera*, Brill, Leiden, 2012.
- Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, Verso, New York, 1983.
- Anderson, M. S., *The Eastern Question, 1774-1923*, St. Martin's Press, New York, 1966.
- Ansky, S., *The Enemy at His Pleasure: A Journey through the Jewish Pale of Settlement during World War I*, ed. ve çeviri Joachim Neugroschel, Metropolitan Books/Henry Holt, New York, 2002. (Özgün olarak Varşova'da 1925'te Yiddişçe yayınlanmıştır.)
- Antonius, George, *The Arab Awakening: The Story of Arab Nationalist Movements*, Capricorn Press, New York, 1965 (1938).
- Arıkan, Zeki, "Muhittin Birgen ve Azerbaycan", *Toplumsal Tarih* 29, Mayıs 1996, s. 46-55.
- Atamian, Sarkis, *The Armenian Community: The Historical Development of a Social and Ideological Conflict*, Philosophical Library, New York, 1955.
- Ataöv, Türkçü, *A British Source (1916) on the Armenian Question*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1985.
- Augustinos, Gerasimos, *The Greeks of Asia Minor: Confession, Community, and Ethnicity in the Nineteenth Century*, Kent State University Press, Kent, Ohio, 1992.
- Avagyan, Arsen ve Gadiz F. Minaaian, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya*, Aras Yayınları, İstanbul, 2005.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam: Mustafa Kemal (1881-1919)*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1966.
- Bareilles, B., *Les Turcs*, Paris, 1917.
- Baron, Salo W., *The Russian Jew under Tsars and Soviets*, Macmillan, New York, 1964.
- , *A Social and Religious History of the Jews*, Columbia University Press, New York, 1952.
- Barton, James L., *Story of Near East Relief, 1915-1930*, Macmillan, New York, 1930.
- Batatu, Hanna, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*, Princeton University Press, Princeton, 1978.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt 2, 1, 3 ve 4. Bölümler, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1943 ve 1952.
- Benbassa, Esther, *Un grand rabbin sépharade en politique, 1892-1923*, Presse du CNRS, Paris, 1990. İngilizce çev. Haim Nahum, *A Sephardic Chief Rabbi in Politics, 1892-1923*, University of Alabama Press, Tuscaloosa, 1995.

- , “Presse d’Istanbul et de Salonique au service du sionisme (1908-1914)”, *Revue Historique* 276/2, 1987, s. 337-65.
- , “Le Sionisme dans L’Empire Ottoman à l’aube du 20e siècle”, *Revue d’Histoire* 24, Ekim-Aralık 1989, s. 69-80.
- Berridge, G. R., *Gerald Fitzmaurice (1865-1939), Chief Dragoman of the British Embassy in Turkey*, Brill, Leiden, 2002.
- Blanch, Lesley, *Pierre Loti: The Legendary Romantic*, Carroll and Graf, New York, 1983.
- Blumi, Isa, “The Role of Education in the Formation of Albanian Identity and Its Myths”, *Albanian Identities: Myth and History*, ed. Stephanie SchwandnerSievers ve Bernd J. Fischer, Hurst and Company, Londra, 1998.
- Blunt, Wilfred Scawen, *My Diaries*, Londra, 1920.
- Bodger, Alan, “Russia and the End of the Ottoman Empire”, *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, ed. Marian Kent, George Allen and Unwin, Londra, 1984, s. 76-110.
- Bosworth, J. R. B., “Italy and the End of the Ottoman Empire”, *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, ed. Marian Kent, George Allen and Unwin, Londra, 1984, s. 52-75.
- Boura, Caterina, “The Greek Millet in Turkish Politics: Greeks in the Ottoman Parliament (1908-1918)”, *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism*, ed. Dimitris Conticass ve Charles Issawi, Princeton University Press, Princeton, 1999.
- Bozkurt, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.
- Bryce, Viscount James, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16*, Documents presented to Viscount Grey of Fallondon, with a preface by V. Bryce, Majesty’s Stationary Office, Londra, 1916. J. C. ve A. L. Fawcett/Michael Kehyaian, New York, 1990.
- Buheiry, Marwan R., ed., *Intellectual Life in the Arab East, 1890-1939*, Center for Arab and Middle East Studies, Beyrut, 1981. (29-31 Mayıs 1979’da AUB’de yapılan bir konferansın bildirileri.)
- Busch, Briton Cooper, *Britain and the Persian Gulf, 1894-1914*, University of California Press, Berkeley, 1967.
- , *Britain, India, and the Arabs, 1914-1921*, University of California Press, Berkeley, 1971.
- Çark, Y. G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1953.
- Carnegie Endowment for International Peace, *The Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Washington, DC, 1914.
- Çavdar, Tevfik, “Müntehib-i Sâni”den Seçmene, Ankara, 1997.
- Çelik, Bilgin, “Arnavut Ulusal Harketi içinde bir Dönemeç: Ortodoks Arnavutların Patrikhane’den Ayrılma Çabaları”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 16, 2004, s. 131-50.
- , “Avusturya’nın Arnavutluk politikası: Viyana’da bir Arnavut komitesi: ‘DİA’”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 3, Yaz 2006, s. 55-89.
- , *İttihatçılar ve Arnavutlar: II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*, Büke Kiraplan, Ankara, 2004.

- Cemal, H[asan], *Tekrar Başımıza Gelenler*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1991.
- Cemal Paşa, Ahmed, *Hatıralar*, Selek Yayınları, İstanbul, 1959.
- Cevat, Ali, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1960.
- Churchill, Randolph S., *Winston Churchill, 1901-1914: Young Statesman*, Cilt 2, Houghton Mifflin, Boston, 1967.
- Çiçek, Hikmet, *Bahaeddin Şakir*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004.
- Cleveland, William L., *Islam against the West: Shakib Arslan and the Campaign for Islamic Nationalism*, University of Texas Press, Austin, 1985.
- Cobbam, C. D., *The Patriarchs of Constantinople*, Cambridge University Press, Cambridge, 1911.
- Culoumbis, T. A., J. A. Petropoulos ve H. J. Psomiades, *Foreign Policy Interference in Greek Politics*, New York, 1976.
- Dahiliye Nezareti, Osmanlı Devleti, *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri*, İstanbul, 1916. Modern Türkçede aynı dilde yeni baskısı: Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006.
- Dakin, Douglas, *The Greek Struggle in Macedonia, 1897-1913*, Selanik, 1966.
- , *The Unification of Greece, 1770-1923*, St. Martin's, New York, 1972.
- Daniel, Norman, *Islam and the West: Making of an Image*, Oneworld, Oxford, 1993.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1961.
- Dann, Uriel, *King Hussein and the Challenge of Arab Radicalism: Jordan, 1955-1967*, Oxford University Press, New York, 1989.
- Davy, Richard, *The Sultan and His Subjects*, Londra, 1907.
- Dawn, C. Ernest, *From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of Arab Nationalism*, University of Illinois Press, Urbana, 1973.
- , "Ideological Influences in the Arab Revolt", *The World of Islam: Studies in Honor of Philip K Hitti*, 2, ed. James Krizek ve R. Bayly Winer, Londra, 1960, s. 33-48.
- Demir, Fevzi, "İzmir Sancağında 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* VI, 1991.
- Devereux, Robert, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1963.
- Dixon-Johnson, C. F., *The Armenians*, Geo. Blackburn, Londra, 1916.
- Djema Pasha (Ahmed Cemal Paşa), *Memories of a Turkish Statesman, 1913-1919*, Doran, New York, 1922.
- Edib, Halide, *Conflict of East and West in Turkey*, Sh. M. Ashraf, Lahore, 1945.
- Einstein, Lewis, *Inside Constantinople: A Diplomatist's Diary during the Dardanelles Expedition, April-September 1915*, E. P. Dutton/London, John Murray, New York, 1917.
- Embree, Ainslee, "Imperialism and Decolonization", *Columbia History of the 20th Century*, ed. Richard W. Bulliett, Columbia University Press, New York, 1998, s. 151-71.
- English, Richard, *Armed Struggle: The History of the IRA*, Macmillan, Londra, 2003.
- Erol, Mine, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Amerika Büyük Elçisi A[hmed] Rüstem Bey*, yayıncı belli değil, Ankara, 1973.
- Esherick, Joseph, Hasan Kayalı, Eric Van Young, ed., *Empire to Nation: Historical Perspectives on the Making of the Modern World*, Rowman and Littlefield, Lanham, MD, 2006.
- Essad Pasha, "My Policy for Albania", *Balkan Review* I/5, 1919.

- Fahreddin Paşa, "Çöl Kapları Fahreddin Paşa'nın Medine Müdafaası", *Yakın Tarihimiz* 1, 1962, s. 28 vd.
- Farrar, L. L., *Short War Illusion: German Policy, Strategy, and Domestic Affairs, August-December 1914*, Önsöz James Joll, Londra, 1973.
- Feigl, Erich, *A Myth of Terror: Armenian Extremism: Its Causes and Its Historical Context*, Almanca baskıdan çeviri, Zeitgeschichte, Salzburg, 1986.
- Fischer, Fritz, *Germany's Aims in the First World War*, Norton, New York, 1967. (Almanya'da *Griff nach der Weltmacht* başlığıyla yayınlanmıştır, Droste Verlag und Druckerei GmbH, Düsseldorf, 1961.)
- Fischer, Louis, *The Soviets in World Affairs*, 2 Cilt, J. Cape ve H. Smith, New York, 1930.
- Fraseri, Kristo, *The History of Albania*, Tiran, 1964.
- Friedman, Isaiah, *Germany, Turkey, and Zionism, 1897-1918*. Oxford: Clarendon Press, 1977.
- , *The Question of Palestine: British-Jewish-Arab Relations, 1914-1918*, Genişletilmiş 2. baskı, Transaction Publishers, New Brunswick, NJ, 1992.
- Galante, Abraham, *Histoire des Juifs d'Anatolie*, İstanbul, 1937.
- , *Rôle économique des Juifs d'Istanbul*, İstanbul, 1942.
- , *Türkler ve Yahudiler*, İstanbul, 1947.
- Gates, Frank Caleb, *Not to Me Only*, Princeton University Press, Princeton, 1940.
- Gawrych, George W., *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874-1913*, I. B. Tauris, Londra, 2006.
- Georgon, François, "Le premier emprunt intérieur ottoman (mai-juin 1918)", *Mémorial Ömer Lütfü Barkan*, Bibliothèque de L'Institut Français Anatolienne d'Istanbul, İstanbul, 1980, s. 101-17.
- Gidney, James B., *A Mandate for Armenia*, Kent State University Press, Kent, OH, 1967.
- Gilbert, Martin, *The First World War: A Complete History*, Henry Holt, New York, 1994.
- Gooch, G. P., *Recent Revelations of European Diplomacy*, 4. baskı, Londra, 1940.
- Gooch, G. P. ve Harold Temperley, ed., *British Documents of the Origins of the War, 1898-1914*, 10 Cilt, H. M. Stationery Office, Londra, 1926.
- Görer, Erdoğan, *Türk Tabiiyet Hukuku*, 3. baskı, Ankara Üniversitesi, Ankara, 1975.
- Görlitz, Walter, *The Kaiser and His Court: The Diaries, Note Books, and Letters of Admiral Georg Alexander Von Muller, Chief of the Naval Cabinet, 1914-1918*, Harcourt Brace and World, New York, 1964.
- Gottlieb, W. W., *Studies in Secret Diplomacy during the First World War*, George Allen and Unwin, Londra, 1957.
- Grattan, C. Hartley, *Why We Fought*, Vanguard Press, New York, 1929.
- Great Britain, War Office, *The Daily Review of the Foreign Press*, Londra, 1914-18.
- Güçlü, Yücel, "The Struggle for the Mastery in Cilicia", *International History Review* 23/3, Eylül 2001.
- Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1983. İngilizce çeviri *The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed*, St. Martin's, New York, 1985.
- Hacopian, A. P., *Armenia and the War: An Armenian's Point of View with an Appeal to Britain and the Coming Peace Conference*, Önsöz Rt. Hon. (Milletvekili) Vikont Bryce, Hodder and Stoughton, Londra, 1918.
- Haddad, Mahmoud, "Iraq before World War I: A Case of Anti-European Arab Ottoma-

- nism", *The Origins of Arab Nationalism*, ed. Rashid Khalidi vd., Columbia University Press, New York, 1991, s. 120-50.
- Hanioglu, M. Şükrü, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1903*, Oxford University Press, New York, 2001.
- , *The Young Turks in Opposition*, Oxford University Press, New York, 1995.
- Harbord, Major General James, *Report of the American Military Mission to Armenia*, Government Printing Office, Washington, DC, 1920.
- Harran, Tag Elsir Ahmed Mohammad, "Turkish-Syrian Relations in the Ottoman Constitutional Period (1908-1914)", Doktora Tezi, London University, 1969.
- Heller, Joseph, "Britain and the Armenian Question, 1912-1914: A Study in Realpolitik", *Middle Eastern Studies* 16/1, Ocak 1981, s. 3-26.
- , *British Policy towards the Ottoman Empire, 1903-1914*, Frank Cass, Londra, 1983.
- Helmreich, Paul, *From Paris to Sèvres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920*, Ohio State University Press, Columbus, 1974.
- Hertzl, Theodor, *The Jewish State*, Dover Press, New York, 1988.
- Hirschon, René, ed., *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Berghahn Books, New York, 2003.
- Hourani, Albert, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", *The Middle East Reader*, ed. Albert Hourani, Philip Khoury ve Mary Wilson, University of California Press, Berkeley, 1993, s. 83-109. Özgün metin William Polk ve Richard Chambers, ed., *Beginning of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*'de yayınlanmıştır, University of Chicago Press, Chicago, 1968.
- Hovanissian, Richard G., *Armenia on the Road to Independence, 1918*, University of California Press, Berkeley, 1967.
- , *The Republic of Armenia, From Versailles to London, 1919-1922*, Cilt 2, University of California Press, Berkeley, 1982.
- Howard, Harry N., *The Partition of the Ottoman Empire: A Diplomatic History*, Howard Fertig, New York, 1966 (1931 tarihli baskının yeniden basımı).
- İnal, Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, Cilt 3, Maarif Marbaası, İstanbul, 1940.
- Jäschke, Gotthard, "Der Turanismus der Jungtürken: Zur osmanischen Aussenpolitik im Weltkrieg", *Die Welt des Islams* 23, 1941, s. 1-54.
- Jelavich, Charles ve Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1304-1920*, University of Washington Press, Seattle, 1977.
- Kaligian, Dikran, "Agrarian Land Reform and the Armenians in the Ottoman Empire", *Armenian Review* 48/3-4, Sonbahar-Kış 2003, s. 25-45.
- , "The Armenian Revolutionary Federation under Ottoman Constitutional Rule, 1908-1914", Doktora Tezi, Boston College, Aralık 2003. *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule, 1903-1914* adıyla yayınlanmıştır, Transaction Publishers, New Brunswick, NJ, 2008.
- Kalmykov, Andrew D., *Memoirs of a Russian Diplomat: Outposts of the Empire, 1893-1917*, Yale University Press, New Haven, 1971.
- Kansu, Aykut, *Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908-1913*, Brill, Leiden, 2000.
- Karabekir, Kazım, *1917-20 Arasında Erzincan'da Ermeni Mezalimi*, Emre Yayınları, İstanbul, 2005.

- Katchaznouni, Hovannes, *Dashnagtzoutun Has Nothing To Do Anymore: Report Submitted to the 1923 Party Convention*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006 (ilk defa 1927'de Rusça olarak Tiflis'te yapıldı).
- Kayalı, Hasan, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, University of California Press, Berkeley, 1997.
- , "Jewish Representation in Ottoman Parliaments", *The Sephardim in the Ottoman Empire*, ed. Avigdor Levy, Darwin Press, Princeton, NJ, 1994, s. 507-17.
- , "Wartime Regional and Imperial Integration of Greater Syria during World War I", *The Syrian Land: Processes of Integration and Fragmentation*, ed. Thomas Philipp ve Birgit Schaeblen, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1998, s. 295-306.
- Kayaloff, Jacques, *The Battle of Sadarabad*, The Hague and Paris, 1973.
- Kechriotis, Vangelis, "The Modernization of the Empire and the Community 'Privileges': Greek Orthodox Responses to the Young Turk Policies", *The State and the Subaltern: Modernization, Society and the State in Turkey and Iran*, ed. Touraj Atabaki, I. B. Tauris, New York, 2007, s. 53-70.
- Kedourie, Elie, *England and the Middle East: The Destruction of the Ottoman Empire, 1914-1921*, Londra, 1987.
- , "Young Turks, Freemasons and Jews", *Middle Eastern Studies* 7, 1971, s. 89-104.
- Kemal, İsmail, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, ed. Sommerville Story, Constable, Londra, 1920.
- Kemali, Ali, *Erzincan*. İstanbul, 1932 (yeni baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992).
- Kent, Marian, ed., *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, George Allen and Unwin, Londra, 1984.
- Kerimoğlu, Hasan Taner, *İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914*, İstanbul, 2010.
- Khadduri, Majid, "Aziz Ali al-Misri and the Arab Nationalist Movement", *St. Antony's Papers*, Londra, 1965, s. 17.
- Khalidi, Rashid, "Abd al-Ghani al-Uraisi and al-Mufid: The Press and Arab Nationalism before 1914", *Intellectual Life in the Arab East, 1890-1939*, ed. Marwan R. Buheiry, Center for Arab and Middle East Studies, Beyrut, 1981.
- , "Ottomanism and Arabism in Syria before 1914: A Reassessment", *The Origins of Arab Nationalism*, ed. Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammad Muslih, Revva S. Simon, Columbia University Press, New York, 1991, s. 5-69.
- Khalidi, Rashid, Lisa Anderson, Muhammad Muslih, Revva S. Simon, (der.), *The Origins of Arab Nationalism*, Columbia University Press, New York, 1991.
- Kohn, Hans, *The Idea of Nationalism*, Collier Books, New York, 1967 (1914).
- Koptaş, Murat, "Armenian Political Thinking in the Second Constitutional Period: The Case of Krikor Zohrab", Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 2005.
- Koret peter, Carl Max, *Ottoman Imperialism during the Reformation*, New York University Press, New York, 1972.
- Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk İlişkileri*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1970.
- Kürkçüoğlu, Ömer, *Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, Ankara, 1982.
- Landau, Jacob, *Exploring Ottoman and Turkish History*, Hurst and Company, Londra, 2004.

- , *Pan-Turkism in Turkey: A Study of Irredentism*, Hurst and Company, Londra, 1981.
- , “Relations between Jews and Non-Jews in the Late Ottoman Empire: Some Characteristics”, *Exploring Ottoman and Turkish History*, Hurst and Company, Londra, 2004.
- , *Tekinalp: Turkish Patriot, 1883-1961*, Netherlands Historisch-Archaeologisch Instituut de Istanbul, İstanbul, 1984.
- Langer, William, *The Diplomacy of Imperialism, 1890-1902*, 2. baskı, A. A. Knopf, New York, 1951.
- Larcher, M., *La guerre turque dans la Guerre Mondiale*, Payot, Paris, 1926.
- Leon, George, *Greece and the Great Powers, 1914-1917*, Atina, tarihsiz (1971?).
- Liddell Hart, Captain B. H., *The Real War, 1914-1918 (1930)*, Little, Brown and Company, Boston, tarihsiz.
- Liman von Sanders, Otto, *Five Years in Turkey*, United States Naval Institute, Annapolis, 1927. (Almanca baskı 1920’de çıkmıştı.)
- Longrigg, Stephen, *Iraq: 1900-1950*, Benn, Londra, 1958.
- Lowry, Heath, *The Story behind Ambassador Morgenthau’s Story*, Isis Press, İstanbul, 1990.
- MacMillan, Margaret, *Peacemakers: Six Months That Changed the World*, John Murray, Londra, 2001.
- Mandel, Neville, *The Arabs and Zionism before World War I*, University of California Press, Berkeley, 1976.
- Mango, Andrew, *Ataturk: The Biography of the Founder of Modern Turkey*, Overlook Press, New York, 1999.
- Mazower, Mark, *Salonica City of Ghosts*, Harper Perennial, Londra, 2004.
- McCarthy, Justin, *The Armenian Rebellion at Van*, University of Utah Press, Salt Lake City, 2009.
- , *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Darwin Press, Princeton, NJ, 1995.
- Menteşe, Halil, “Eski Meclisi Mebusan Reisi Halil Menteşe’nin Hatıraları”, *Cumhuriyet*, 13 Ekim-11 Aralık 1946.
- , *Halil Menteşe’nin Anıları*, İstanbul, 1986. (önce *Cumhuriyet*’te 13 Ekim-11 Aralık 1946’da “Eski Meclisi Mebusan Reisi Halil Menteşe’nin Hatıraları” başlığıyla tefrika edilmişti.)
- Misha, Piro, “Invention of a Nationalism: Myth and Amnesia”, *Albanian Identities*, ed. Stephanie Schwander-Sievers ve Bernd J. Fischer, Hurst and Company, Londra, 2002.
- Monroe, Elizabeth, *Britain’s Moment in the Middle East, 1914-1971*, 2. baskı, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1981.
- Mosely, Philip, “Russian Policy in 1911-12”, *Journal of Modern History* 12, 1940.
- Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, University of California Press, Berkeley, 1963.
- Nevakivi, Jukka, “Lord Kitchener and the Partition of the Ottoman Empire, 1915-1916”, *Studies in International History*, ed. K. Bourne ve D. C Watt, Longmans, Londra, 1967, s. 316-29.
- Nogales, Rafael de, *Four Years beneath the Crescent*, C. Scribner’s Sons, New York, 1926.
- Nubar Pasha, Baghos, “Armenians”, *Modern Turkey*, ed. Eliot Grinnell Mears, Macmillan, New York, 1924, s. 63-76.

- Okay, Cüneyd, "İki Çocuk Dergisinin Rekabeti ve Müslüman Boykotajı", *Toplumsal Tarih* 54, Eylül 1997, s. 42-45.
- Oran, Baskın, ed., *Türk Dış Politikası*, Cilt I, 6. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Orel, Şinasi ve Süreyya Yuca, *Ermenilerce Talât Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983.
- Ostrog, Count Leon, *The Angora Reform*, Londra, 1927.
- , *The Turkish Problem*, Chatto and Windus, Londra, 1919.
- Özcan, Azmi, *Pan-Islamism, Indian Muslims, the Ottomans and Britain, 1877-1924*, Brill, Leiden, 1997.
- Özkırımlı Umud ve Spyros Sofos, *Tormented by History: Nationalism in Greece and Turkey*, Hurst and Company, Londra, 2008.
- Pamukciyan, Kevork, *Biyografileriyle Ermeniler*, Aras, İstanbul, 2003.
- Papazian, K[apriel] S[erape], *Patriotism Perverted: A Discussion of the Deeds and the Misdeeds of the Armenian Revolutionary Federation, the So-Called "Dashnagzoutune"*, Boston, 1934.
- Pentzopoulos, Dimitri, *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact upon Greece*, Selanik, 1962.
- Perleman, Moshe, ed., *Ben Gurion Looks Back*, New York, 1970.
- Poidebard, Antoine, "Rôle militaire des Arméniens sur le front du Caucase après la défection de l'armée russe", *Revue des Etudes Arméniennes* 1/2, Paris, 1920, s. 143-61.
- Pope, Stephen, Elizabeth-Anne Wheal, ed., *Macmillan Dictionary of the First World War*, Macmillan, Oxford, 1995.
- Pressland, John, *Deedes Bey: A Study of Sir Wyndham Deedes, 1883-1923*, Londra, 1942.
- Psomiades, Harry J., *The Eastern Question: The Last Phase*, Selanik, 1968.
- Ramsaur, E. E., *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton University Press, Princeton, 1957.
- Rodrique, Aron, *French Jews, Turkish Jews: The Alliance Israélite Universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860-1925*, Indiana University Press, Bloomington, 1900.
- Röhl, John, ed., 1914: *Delusion or Design?*, New York, 1971.
- Ruppin, Arthur, *Memoirs, Diaries, Letters*, Weidenfeld and Nicholson, Londra, 1971.
- Salt, Jeremy, "The Narrative Gap in Ottoman Armenian History", *Middle Eastern Studies* 39, Ocak 2003, s. 19-26.
- Schwander-Sievers, Stephanie, Bernd J. Fischer, ed., *Albanian Identities: Myth and History*, Hurst and Company, Londra, 2007.
- Scott, C. P., *The Political Diaries of C. P. Scott, 1911-1928*, ed. Trevor Wilson, Cornell University Press, Ithaca, 1970.
- Seikaly, Samir, "Shukri al-Asali: A Case Study of a Political Activist", *The Origins of Arab Nationalism*, ed. Rashid Khalidi vd., Columbia University Press, New York, 1991, s. 73-96.
- Seropian, Sarkis, "Vicdanlı Bir Türk Valisi: Faik Ali Ozansoy", *Toplumsal Tarih*, Kasım 1995.
- Sikker, Martin, *The Islamic World in Decline: From the Treaty of Karlowitz to the Disintegration of the Ottoman Empire*, Praeger, Westport, CT, 2000.
- Şimşir, Bilal, *Ege Sorunu (1912-1913)*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1976.

- Skendi, Stavro, *The Albanian National Awakening, 1878-1912*, Princeton University Press, Princeton, 1967.
- , “Albanian Political Thought and Revolutionary Activity, 1881-1912”, *Südost Forschungen* 13, 1952, s. 1-40.
- , “The History of the Albanian Alphabet: A Case of Complex Cultural and Political Development”, *Südost Forschungen* 19, 1960, s. 263-84.
- Smith, Michael Llewellyn, *Ionian Visions: Greece in Asia Minor: 1919-1922*, Hurst and Company, Londra, 1998.
- Solomonides, Victoria, “Greece in Asia Minor: The Greek Administration of the Vilayet of Aydin, 1919-1922”, Doktora Tezi, London University, 1985. *Greece in Asia Minor, 1919-1922*, Hurst and Company, Londra, 2010 olarak yayınlandı.
- Somakian, Manoog J., *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920*, I. B. Tauris, Londra, 1995.
- Sonyel, Salahi, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993.
- Stavrianos, L. S., *The Balkans since 1453*, 1958. Yeniden basım: Hurst and Company, Londra, 2000.
- Steiner, Zara, *The Foreign Office and Foreign Policy, 1898-1914*, Cambridge University Press, Cambridge, 1969.
- Stitt, George, *A Prince of Arabia: The Emir Shereef Ali Haydar*, G. Allen and Unwin, Londra, 1948.
- Stoddard, Philip Hendrik, “The Ottoman Government and the Arabs, 1911-1918: A Preliminary Study of the Teşkilat-ı Mahsusa”, Doktora Tezi, Princeton University, 1963.
- Stuermer, Dr. Harry, *Two War Years in Constantinople: Sketches of German and Young Turkish Ethics and Politics*, George H. Doran, New York, 1917.
- Tansu, Samih Nafiz, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul, 1964.
- Tarabein, Ahmed, “Abd al-Hamid al-Zahrawi: The Career and Thought of an Arab Nationalist”, *The Origins of Arab Nationalism*, ed. Rashid Khalidi vd., Columbia University Press, New York, 1991, s. 97-119.
- Ter Minassian, Anaide, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement*, Zoryan Institute, Cambridge, MA, 1984.
- Thomas, David, “The First Arab Congress and the Committee of Union and Progress, 1913-1914”, *Essays in Islamic Civilization Presented to Niyazi Berkes*, ed. Donald Little, Brill, Leiden, 1976.
- , “The Life and Thought of Yusuf Akçura (1876-1935)”, Doktora Tezi, McGill University, 1976.
- Torosyan, Yüzbaşı Sarkis, *Çanakkale’den Filistin Cephesi’ne*, ed. Ayhan Aktar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- Toynbee, Arnold, *Acquaintances*, Oxford University Press, Londra, 1967.
- , *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in Contact of Civilizations*, Constable, Londra, 1922.
- Trotsky, Leon, *The Balkan Wars, 1912-13*, New York, 1980.
- Tunaya, Tank Zafer, *Türkiye’de Siyasi Partiler, 1859-1952*, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, 1952.
- Tuncay, Mete, *Cihat ve Tehcir: 1915-1916 Yazıları*, İstanbul, 1991.

- Turgay, Üner, "Nation", *Oxford Encyclopedia of the Islamic World*, ed. John Esposito, New York, 1995.
- United States Department of State, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: The Lansing Papers, 1914-1920 (FRUS)*, 2 Cilt, Washington, DC, 1939.
- Uran, Hilmi, *Hatıralarım*, Ankara, 1959.
- Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1950. Yeniden basım, Belge Yayınları, İstanbul, 1976 ve İngilizce çeviri: *The Armenians in History and the Armenian Question*, Documentary Publications, İstanbul, 1988.
- Vagts, Alfred, *Defence and Diplomacy: The Soldier and the Conduct of Foreign Policy*, New York, 1956.
- Vat, Dan van der, *The Ship That Changed the World: The Escape of the Goeben to the Dardanelles in 1914*, Adler and Adler, Bethesda, MD, 1986.
- Weber, Frank G., *Eagles on the Crescent: Germany, Austria, and the Diplomacy of the Turkish Alliance, 1914-1918*, Cornell University Press, Ithaca, 1970.
- Weber, Max, *General Economic History*, Collier Books, New York, 1966.
- Weiner, Hanna, Barnet Litvinoff, ed. *The Letters and Papers of Chaim Weizmann*, Cilt 5, A serileri, Ocak 1907-Şubat 1913, Oxford University Press, Oxford, 1974.
- Westermann, W. L., "The Armenian Problem and the Disruption of Turkey", *What Really Happened at Paris*, ed. E. M. House ve Charles Seymour, New York, 1921.
- Wheeler-Bennett, John W., *Brest-Litovsk: The Forgotten Peace, March 1918*, Macmillan, Londra, 1966 (1938).
- Wiskemann, Elizabeth, *Europe of the Dictators, 1919-1945*, Harper and Row, New York, 1966.
- Yalman, Ahmed Emin, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim, (1888-1918)*, Rey Yayınları, Cilt 1, İstanbul, 1970.
- , *Turkey in the World War*, Yale University Press, New Haven, 1930.
- Yaylalier, Dinç, "American Perceptions of Turkey, 1919-1927", Doktora Tezi, University of Utah, Haziran 1966.
- Yöntem, Ali Canip, "Bizim Selanikte bir Gezinti", *Yakın Tarihimiz* 1, 1962.
- Zürcher, Erik Jan, "Kosova Revisited: Sultan Reshad's Macedonian Journey in 1911", *Middle East Studies* 35, 1999, s. 26-39.

İsim Dizini

I. Aleksander (Çar) 5

I. Murad 79

II. Abdülhamid 3, 8, 9, 11, 12, 22-25, 27,
50, 76, 77, 82, 130, 131, 146, 149,
162, 164

II. Mahmud 5

III. Selim 5

III. Yoakim 19, 25

XI. Konstantin 19

XII. Konstantin 60

Abdülaziz Mecdi Efendi 190

Abdülhamid el-Zehravi 152

Abdülmecid eş-Şavi 162

Abdülmuhsin es-Sadun 162

Agabeg (Agabegyan) Apcar, Diana 33

Ağa Halil 50

Ağa Han 37

Aharonian, Avetis 126, 182

Ahmed el-Sünusi (Şeyh) 175

Ahmed Emin (Yalman) 48, 123, 138, 140

Ahmed İzzet Paşa 85

Ahmed Muhtar Paşa 31, 83

Ahmed Nesimi 123

Ahmed Niyazi Bey 76

Ahmed Rıza 9, 111, 149

Ahmed Rüstem Bey 93

Ahmed Şerif 24

Ahmet Ratıb 22

Aleksiyev (General) 114

Alexandris, Alexis 57

Ali Ağa 50

Ali Bey 10, 107

Ali Ekrem Bey (Bolayır) 146

Ali Haydar 161, 168

Ali Kemali 119

Ali Münif 155, 165, 166

Ali Paşa 32, 145

Allenby (General) 172

Allenby, Edmund 170

Antonius, George 159

Antranik Paşa 33, 104, 180

Aristidi Paşa 58

Arslan, Şekib 172, 174, 175

Arşaruni, Hovannes 25

Artas, Yorgaki 19

Atamian, Sarkis 15

Aziz Ali el-Mısri 152, 159, 160

Babikyan, Hagop 21

Bahaeddin Şakir 93, 94, 138

Barsamyan, Dikran 125

Barton, James 107

Başa, Salih 159

Batatu, Hanna 162

Ben-Gurion, David 158

Beyens, Eugene 36

Block, Adam (Sir) 20, 126

Blunt, Wilfred Scawen 80

Bogos Nubar Paşa 39, 47, 110, 181

Bose, Subash Chandra 105

Boşgezenyan, Artin 120

Brissel, Charles F. 163

Bryce (Lord) 92

Canbulat, İsmail 124

Carden, Sackville Hamilton 102

Casement, Roger (Sir) 90

Cavid Bey 24, 28, 29, 102, 111-113, 126,
134

Celaleddin (Şeyh) 50

Cemal Paşa 16, 21, 44, 45, 70, 83, 108,
139, 153, 154, 163-168

Cengiz Han 172

Cernopoyef 16

Clemenceau, Georges 183

Çarikof, Nikolay Vasilyeviç 25, 29

d'Esperey, Franchet 181

Danilov (General) 114

Dann, Uriel 170

- Dayal, Har 91
Derviş Vahdeti 22
Digenis, Kimon 189
Dillon, E. J. 19
Dixon-Johnson, 60, 61
Dr. Nazım 135, 140
Dr. Zavriev 51
- Ebu Hüda el-Seyyidi 164
Emanuilidis Efendi 63
Enver Paşa 70, 97, 100, 108, 161, 169
Ertürk, Hüsameddin 100
Erzen, Arif 180
Esad Şükayir Efendi (Şeyh) 173
- Fahrettin Paşa 169
Faik Ali 107, 108
Falkenhayn, Erich von 114
Faraci, Vitali 131
Faysal (Kral) 169, 171
Feigl, Erich 180
Ferid Paşa (Avlonyalı) 22
Fischer, Fritz 162
Fitzmaurice, Gerald 17, 20
Foulol (Yarbay) 81
Friedman, Isaiah 132, 133, 135, 136, 138
- Galanté, Abraham 132, 133, 137
Galanti, Avram 132
Garakugi, Luigi 81
Gar, Armen 17, 51
George, Lloyd 176, 183, 187, 188
Germanos, Kavakopulos V. 67
Giers, M. N. 29, 30, 36, 40, 66
Gindi Ağa 50
Graves, R. W. 81
Grey, Edward (Sir) 37
- Hacı Adil Bey 29, 81, 161
Hadisian, M. 123, 124
Haim Nahum Efendi 130
Haironian, M. 123
Hakik bin Hamo 50
Halevi, Moşe 130
Halide Edib (Adivar) 152
- Halil Bey (Menteşe) 69, 86, 112, 174
Halil Paşa 116
Hallacyan, Bedros 23
Harbord, James 121, 126
Hasan Cemal 35
Hasan Rami Paşa 22
Hawker (Albay) 44
Hazal (Şeyh) 161
Hâzım Bey (Ebubekir Hâzım Tepeyran) 155
Hazianestis, Yorgios 189
Heck, Lewis 20, 125, 126
Herbert, Aubrey 61
Herzl, Theodor 11
Hoca Babir 50
Hoca Heyro 50
Hoff (Binbaşı) 50, 51
Hohenlohe, Gottfried (Prens) 110
Hourani, Albert 145, 153
House, Edward M. 183
Hovanissian, Richard 97, 179
Hurşid Ağa 50
Hülagu 172
Hüseyin (Şeyh) 31, 173
Hüseyin Cahid (Yalçın) 29, 112
Hüseyin Hilmi Paşa 21, 132, 134, 150
Hüseyin Paşa 27, 174
Hüseyin Rauf Bey 62
- İbrahim Hakkı Paşa 77, 84
İlyas Sami 125
İsmail Bey 22
İsmail Kemal (Vlora) 78, 81, 82, 84, 85
İsrael, Samuel 134
İzisel, Kemal 134
İzmirliyan, Madteos 17, 19
- Jacobson, 133, 135
Jacobson, Victor 135
Jagow, Gottlieb von 109
Jäschke, Gotthard 97
Jorris, Edward 12
- Kalmikof, Andrey D. 29, 66
Kâmil Paşa 20, 78, 132, 150, 151

- Kara Yorgi (Petroviç) 5
 Karabekir, Kâzım 121
 Karasu, Emanuel 130, 131, 139, 142
 Karolidis, Pavlos 58, 63
 Kayalı, Hasan 148
 Kiderlen-Wachter, Alfred von 36
 Kitchener, Herbert (Vikont) 162, 168
 Konstantin (Kral) 60, 68, 189
 Koptaş, Murat 31
 Kortepeter, Max 4
 Krikor Zohrab Efendi 31
 Kurdaşev (Prens) 114
 Kuşçubaşı Eşref 153
 Küçük Said Paşa 83

 Lansing, Robert 109
 Lawrence, T. E. (Arabistanlı Lawrence) 169, 171
 Levene, Narcisse 135
 Levi, Mordechai 133
 Limpus, Arthur 62
 Loti, Pierre 110
 Lowther, Gerard 21, 135

 Mac-Millan, Margaret 186
 Mahe, Mir 31
 Mahmud Şevket Paşa 18, 40, 66, 69, 85, 134, 149, 152, 154, 161
 Maksimof (baştercüman) 11
 Malcolm, James 124
 Mallet, Louis (Sir) 66
 Malumyan, Haçadur 16, 93
 Mandelstam, André 29, 49
 Maude, Stanley (Sir) 171
 Mazliyah, Nissim 131, 139
 McCarthy, Justin 60
 Mehmed Ali (vali) 5, 145
 Mehmed Cavid Bey 23, 120
 Mehmed Celâl Bey 27
 Mehmed Nabi Bey 125
 Mehmed Said Paşa 25, 31
 Mehmet Paşa 22
 Melik-Tangian (Piskopos) 95
 Memduh Paşa 22
 Metaksas, Yoannis 189

 Midhat Şükrü (Bleda) 139
 Migulin (Profesör) 117
 Milner (Lord) 45
 Miloseviç, Slobodan 80
 Molla Selim (Şeyh) 49, 50
 Molyneux-Seel (Konsolos Vekili) 40, 41, 42
 Morgenthau, Henry 70, 101, 102, 103, 109, 113, 140
 Musa Bey 25, 26, 27, 32
 Mustafa Arif 19
 Mustafa Hayri Efendi 28
 Mustafa Kâmil 163
 Mustafa Necip 24
 Mustafa Paşa 136
 Mübarek (Şeyh) 161
 Müller, Georg von 109

 Nakibzade Seyyid Talib 164
 Namık Kemal 146
 Napoléon 5
 Nasreddin Efendi (Şeyh) 49
 Nazarbekof (General) 115
 Nihat Reşad (Belger) 16
 Noradunkyan, Gabriyel 23, 28, 31
 Nossig, Alfred 139
 Nuri Bey 22

 Obrenoviç, Miloş 5
 Orfanidis Efendi 63
 Ostrorog, Leon 44, 51

 Ömer Naci 24, 93, 95, 96

 Pangiris Bey 63
 Papazyan, Vahan 95, 96, 125
 Papulas, Anastasios 189
 Pastırmacıyan, Karekin 17, 101
 Paşazade Mehmed Fikri (Siverekli) 42
 Peckham (Konsolos Vekili) 82
 Pirinççizade Feyzi Bey 24
 Priştineli Hasan Bey 83

 Rahmi Bey 70, 138
 Ramsay, W. M. (Sir) 186

- Rashid Khalidi 148
 Ravndal, Gabriel Bie 126
 Reşad (Sultan) 24, 79
 Reşid Paşa 22
 Rıza Paşa 21
 Rosdom, Zoryan 93
 Russo, Nisim 134

 Saadettin Paşa 22
 Sabahaddin (Prens) 9, 16, 56, 112, 149
 Safrastian, A. S. 117
 Sahirkiyan 16
 Said Halim Paşa 69, 154
 Salih Zeki Bey 108
 Samuel Efendi 134
 Sanders, Liman von 100, 106, 163, 174
 Sandinski 16
 Sason, Heskeli 132
 Sazanov, Sergey 30, 104, 114
 Seikely, Samir 147
 Serengülyan, Vartkes 17, 112
 Smith, Michael Llewellyn 37
 Srvantsyan, Hamazasp 115
 Stavrianos, L. S. 3
 Stoddard, Philip 159
 Strumsa, Vitali 133
 Süleyman el-Büstani 154
 Sykes, Mark 112

 Şefik Bey 21
 Şemsi Paşa 76
 Şerif Hüseyin 157, 161, 162, 168, 170
 Şevket Turgut Paşa 79
 Şükrü Bey 28

 Tahsin Paşa 21
 Talât Paşa 19, 22-24, 29, 39, 51, 66, 68, 70, 107, 108, 112-114, 116, 124, 130-132, 137, 138, 141, 142, 155, 161, 162
 Tarabein, Ahmed 152, 153
 Taranto, Leon 139
 Tekinalp, Munis (Moiz Kohen) 142
 Timur 172
 Torosyan, Sarkis 108

 Townsend, C. V. F. 168
 Toynbee, 92
 Toynbee, Arnold 92, 136
 Trikopis (General) 189
 Tully, Rhodie 133

 Uline, Mary D. 50
 Uran, Hilmi 63

 Vahdettin (Sultan) 175
 Vamvakas, Harisiyos 61, 62
 Varantian, Mikael 35
 Vehbi Bey 17
 Vehib Bey (Vehib Paşa [Bülkat]) 156
 Venizelos, Eleftherios 66, 186, 187, 188, 189
 Vincent, Edward (Sir) 12
 Vişinskiy (Tümgeneral) 115
 Vramyan, Arşak 93, 95

 Wangenheim, Hans von 66, 68, 113, 138
 Weber, Max 7
 Weizmann, Chaim (Haim) 151
 Westenenk, Louis Constant 50, 51
 Wilson, Woodrow 44, 125, 176, 183, 184, 186, 187
 Wirth, Frederick 119

 Yorgi Boşo Efendi 62
 Yusuf Paşa 22

 Zavarian, Simon 35
 Zaven Efendi (Egyazaryan) 97
 Ziya Gökalp 140
 Zülüflü İsmail Paşa 22

Kavram ve Yer Dizini

1908 Devrimi, 8, 131

I. Meşrutiyet, 146

II. Meşrutiyet, 55

Adana 20, 21, 22, 42, 125, 187

Afganistan 163

Akabe 169, 171

Akdeniz 182, 183, 184, 188

Akka 147

Alliance Israélite Universelle 135

Almanya 8, 43, 61, 80, 89-92, 94, 103,
106, 110, 111, 113, 114, 124, 138,
141, 162, 163, 172, 173, 175, 181

Amare 147

Amerika Birleşik Devletleri (ABD) 38, 89,
92, 109, 119, 125, 140, 148, 180,
183-185, 187

Amerikan Devrimi 4

Amerikan Yabancı Misyoner Teşkilâtı
(BOARD) 109

Amman 174

Anadolu 15, 17, 20, 21, 24, 27, 32, 36,
37-39, 41, 42-46, 50, 51, 59-62, 64-
66, 70, 71, 75, 86, 89, 96, 102-104,
106, 107, 114, 115, 117, 119, 122,
151, 167, 179, 181, 183-189

Ankara 61, 106, 134, 185, 188

Antakya 21

Arap Kongresi 155, 173

Arnavut Birliği (Prizren İttihad Cemiyeti)
76

Arnavut Milli Kongresi 78

Arnavutluk 28, 42, 61, 69, 75, 76, 78-80,
82-86

Asir 147

Asya 37, 43, 44, 47, 90, 103, 105, 135, 151

Atina 5, 6, 32, 55, 57, 61, 63-70, 89, 102,
112, 131, 185, 187

Avusturya 17, 55, 79, 80, 92, 100, 111,
114, 118, 152, 162

Avusturya-Macaristan 76, 92

Âyân Meclisi 20, 58, 111, 154, 161

Ayastefanos Antlaşması 8

Aydın 44, 69, 70, 132, 187, 188

Aydınlanma 4

Ayvalık 63, 68, 106, 107

Azerbaycan 99, 101, 120, 122, 124

Bâbîâlî 6-8, 11, 12, 15, 18, 20, 23-25, 27-
30, 32, 39, 40, 42-47, 50, 51, 55-57,
59, 62, 65-71, 75, 76, 79-82, 84, 85,
89, 92, 94-96, 98, 99, 103, 104, 106-
110, 113, 114, 116, 122-124, 129,
136-139, 145, 150, 152, 155, 157,
158, 161-163, 165-168, 174, 184-186

Bâbîâlî Baskını 134

Bağdat 41, 104, 132, 147, 148, 154, 163,
171

Bağdat Demiryolları 41

Balkan Savaşları 11, 39, 61, 62, 65, 67,
71, 85, 104, 122, 131, 136, 149-151,
159, 179, 180

Balkanlar 3, 5, 8, 28, 29, 32, 37, 38, 43,
56, 59, 60, 63, 64, 65, 76, 84, 136,
156, 159, 167

Basra 147, 148, 161, 164

Basra Reform Cemiyeti 157

Batum 36, 120-122, 124, 185

Bedel-i Askerî (Askerlik Hizmeti Vergisi
Kanunu) 18

Belçika 12, 36

Berlin 5, 8, 11, 18, 36, 43, 47, 76, 85, 89-
91, 99, 100, 102, 103, 106, 113, 124,
132, 133, 138, 142, 162, 167, 171

Berlin Antlaşması 5, 18, 43, 47, 76

Berlin Kongresi 8

Beyrut 47, 147, 151, 155, 163, 167

Bingazi 147

Birecik 24

Birinci Dünya Savaşı 98, 137, 156, 170,
181

- Bitlis 24-26, 31, 32, 39, 46, 49, 50, 103, 110, 111, 115, 117, 182, 184
 Boğazlar 10, 62, 103, 184
 Bosna-Hersek 17, 55
 Boston 38
 Brest-Litovsk Antlaşması 120, 122
 Britanya 36, 37, 44, 62, 64, 69, 76, 90-92, 102, 125, 126, 145, 160, 163, 179, 180, 183, 186-189
 Britanya ve Yabancı İncil Cemiyetleri (British and Foreign Bible Societies) 76
 Bulgar Kilisesi 6
 Bulgaristan 8, 17, 30, 31, 55, 60, 84, 85, 94, 104, 110, 117, 124
 Büyük Güçler 5, 7, 9, 11, 29, 40, 47, 48, 56, 64-66, 81, 82, 85, 152, 165, 181, 183, 185
 Cebel-i Garbi 147
 Cebel-i Lübnan 147
 Cemiyetler Kanunu 146
 Cenevre 9, 10, 35, 185
 Cezayir 172
 Cezire 174
 Cidde 147, 161, 162, 169
 Çanakkale 61-63, 69, 83, 102, 103, 106, 109, 110, 113, 167, 170
 Çatalca 36, 37, 84
 Çeşme 63, 188
 Çin 41
 Çirmen 5
 Daşnaklar 18, 19, 21, 23, 26, 31, 38-41, 45, 47, 48, 93-95, 97, 99, 180, 182, 185
 Dera 174
 Dibir/Debra 77
 Dicle 148, 174
 Divaniye 147
 Diyarbakır 24, 39, 46, 95, 112, 182, 184
 Doğu Komitesi 10
 Donanma Cemiyeti 65
 Dublin 90
 Dünya Kongresi 45, 93, 94
 Düyun-ı Umumiye 43, 102, 126
 Edirne 21, 81, 102, 103, 106, 107, 130, 136
 Edremit 68
 Ege 8, 21, 60, 61, 68-70, 89, 94, 136, 186
 Elbasan 85
 Erivan 36, 117, 122, 126
 Ermeni Cumhuriyeti 120, 122, 123
 Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF) 9-11, 15, 17, 22, 32, 36, 39, 45, 95, 104, 125, 179
 Ermeni Mektubu 25, 26
 Ermeni Milli Meclisi 15, 26, 40
 Ermeni olayları 24
 Ermenistan 10, 20, 25, 28, 33, 34, 36, 47, 99, 100, 104, 110, 111, 115-117, 120-124, 126, 181-185, 187
 Erzincan, 24, 115, 116, 119, 121, 184
 Erzurum 10, 17, 22, 24, 32, 36, 43-46, 93, 96-98, 100, 101, 110-112, 114, 116-119, 179, 182, 184, 190
 Fas 172
 Fırat 41, 148, 174
 Filistin 135-140, 147, 150, 151, 165, 169, 170-172, 174, 175, 181, 184
 Fizan 147
 Fransa 41, 69, 85, 89-92, 94, 95, 100, 109, 110, 167, 175, 179, 181, 183, 185, 187, 188
 Fransız Devrimi 3, 4, 145
 Gelibolu 62, 102, 103, 106, 113, 114, 119, 164, 186
 Gerçe 81
 Girit 11, 17, 55, 60
 Gürcistan 118, 120, 122, 185
 Habur 174
 Halaskâr Zabitan Grubu 83
 Halep 24, 120, 147, 152, 155
 Hama 147
 Hamidiye Alayları 25, 42
 Harput 46, 95, 182
 Haşimi isyanı 167

- Hatay 182
 Havran 147, 174
 Hınçak Cemiyeti 9
 Hınçak Sosyal Demokrat Komitesi 99
 Hınçaklar 15, 26, 31, 41
 Hınıs 115
 Hicaz 22, 147, 157, 161, 168, 169, 175
 Hindistan, 4, 37, 51, 89-91, 105, 163, 169
 Hindistan Müslüman Cephesi (All-India Muslim League) 65
 Hizan 115
 Hizb-i Vatani 163
 Holland, 50, 140
 Humus 147
 Hüdeyde 147
 Hürriyet ve İtilaf Partisi, 25, 57

 Irak 114, 147, 148, 157, 160-164, 167, 168, 171, 174, 175

 İç Makedon Devrimci Örgütü (IMRO) 28
 İkinci Dünya Savaşı 105
 İngiliz Hıdiv Şirketi 59
 İngiliz Yüksek Komisyonu 126
 İngiltere 44, 89, 91, 140, 163, 172-175, 181
 İran 24, 27, 89, 114, 163, 171
 İrlanda 90, 125
 İskeçe (Xanthi) 65
 İskenderun 105, 159, 182
 İstanbul Konferansı 123
 İsveç 140
 İsviçre 10, 41, 119
 İtalya 25, 32, 82, 83, 131, 139, 140, 150, 160, 179, 183, 187
 İtibar-i Milli Bankası 119
 İttihad ve Terakki Cemiyeti (İTC) 9, 15-17, 19, 20, 22-25, 29, 31, 38, 39, 46, 50, 70, 77, 78, 80, 82, 83, 93, 94, 130-132, 134, 149, 150, 161
 İttihad ve Terakki Yahudi Komitesi 134
 İttihad-ı Muhammedi 22
 İyonya Adaları 5
 İzmir 21, 56, 58, 59, 61, 63, 65-67, 69, 70, 83, 97, 111, 112, 130-133, 136-138, 163, 185-189

 Jöntürkler 7, 9-12, 19, 23, 28, 77, 82, 120, 130, 135, 157

 Kafkasya, 23, 29, 33, 36, 38, 39, 41, 47, 50, 90, 93-96, 99-102, 104, 105, 109, 110, 115-118, 121-124, 126, 171, 183
 Kanun-ı Esasi, 8, 9
 Karadağ 8, 31, 36, 76, 81, 84, 85, 140
 Karadeniz 8, 114, 115, 116, 119, 182, 183, 184
 Karak 147
 Karamania (Karaman) 63
 Karasu 130, 131, 139, 142
 Kars 36, 120-122, 185
 Kerbela 147
 Kerkük 147
 Kıbrıs 61, 110, 163, 165, 173, 186
 Kilikya 33, 41, 99, 125, 182, 183, 185
 Konya 102, 103, 106, 112, 186, 187
 Kosova 5, 40, 69, 77, 79, 84, 86, 132, 133
 Kudüs 146, 147, 172, 175
 Kut 168, 171
 Kuzey Afrika 90, 154, 159, 170
 Kürdistan 36, 50
 Kütahya 107, 108, 189

 Latin Amerika 3
 Lazkiye 147
 Liberal Irak Partisi 157
 Libya 147, 150, 159
 Londra 11, 29, 37, 60-62, 65, 68, 85, 103, 124, 140
 Lozan 107, 185, 189, 190
 Lübnan 147, 165, 166

 Makedonya 6, 8, 28, 37, 60, 64-66, 68, 69, 71, 77-79, 81, 83, 89, 94, 130, 134
 Makedonya Komitesi 28
 Manastır 69, 76, 78, 79, 82, 84, 86, 132, 133
 Maraş 21
 Marmara Denizi 12
 Meclis-i Mebusan 20, 56, 61, 125, 130, 131, 135, 148, 174

- Medine 147, 156, 162, 168-170
 Mekke 147, 156, 157, 161, 162, 168-170, 174
 Merkezi Umumi 71
 Mersin 20, 41, 105
 Mısır 5, 24, 90, 137, 138, 145, 154, 159-161, 163, 165-168, 170, 171, 173-175
 Midilli 61
 Mondros Mütarekesi 106, 120, 185, 187
 Moskova 185
 Musul 95, 147, 148
 Muş 10, 25-27, 49, 96, 104, 110, 111, 119, 125, 184
 Müntefik 147

 Nablus 147, 167
 Necef 167, 168
 New York 38, 122, 140

 Ohio 122
 Ortodoks Kilisesi 6, 75
 Osmanlı Balfour Deklarasyonu 139
 Osmanlı Bankası 11, 12, 17, 62
 Osmanlı Enformasyon Komitesi 102
 Osmanlı İmparatorluğu 3, 5-11, 20, 32, 37, 44, 50, 56, 60, 65, 67, 75, 80, 82, 86, 93, 94, 98, 102, 105, 123, 129, 130, 141, 152, 159, 163, 167, 170, 172, 173, 175, 181, 185, 190
 Ottoman Steamship Company (Osmanlı Buharlı Gemi Şirketi) 132
 Paris 9, 51, 99, 100, 126, 130, 134, 135, 154, 155, 167, 173, 181, 183, 186, 187

 Paris Barış Konferansı 124, 179
 Pennsylvania 122
 Priştine 79, 84
 Providence 38

 Rize 46, 114, 115
 Roma İmparatorluğu 4, 55
 Rumeli 8, 69, 86
 Rus-Türk Komisyonu 121
 Rusya 5, 8-10, 23-25, 29, 30, 36, 39-41, 43, 44, 47, 49, 67, 70, 75, 85, 89-96, 98-100, 102, 105, 109, 110, 114, 115, 117, 118, 120-122, 124, 137, 163, 173, 174, 181

 Sakız 61
 Sana 147
 Saraybosna 66
 Sarıkamış 96, 100-102, 104, 185
 Selanik 20, 24, 69, 78, 79, 84, 86, 130-134, 136
 Sevr Antlaşması, 179, 184, 189
 Sırbistan 5, 8, 11, 30, 84, 85, 94, 140, 162
 Sicilya Adalar, 61
 Sincar 174
 Sivas 95, 116, 126, 184
 Siyonizm 11, 132, 133, 135-138, 140, 141
 Sofya 28, 32, 110, 117, 124
 St. Petersburg 29, 67, 95, 105
 Stockholm Sosyalist Konferansı 132
 Suriye 42, 121, 139, 145, 147, 150, 151, 154, 157, 160, 161, 163, 166, 167, 172-176, 181
 Süleymaniye 105, 147
 Süveyş Kanalı 164, 175
 Sykes-Picot Antlaşması 183

 Şam 24, 147, 150, 160, 167-169

 Tabiiyet Kanunu 7, 8
 Taiz 147
 Tanzimat 3, 75
 tehcir 105, 107, 108, 117
 Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti 9
 Tiflis 10, 104, 115, 117
 Trablus 32, 167
 Trablusgarp 147, 150
 Trablusgarp Savaşı 159
 Trablusşam 147
 Trabzon 10, 24, 44, 48, 70, 114-118, 182, 184, 187
 Trabzon Konferansı 122
 Trakya 6, 33, 37, 46, 64, 65, 67, 70, 103, 184, 186, 189
 Transkafkasya 115, 118, 120-122, 163

- Truva Savaşı 185
Tunus 172
Türk Derneği 19
Türk-İtalyan Savaşı 57

Ukrayna 91, 174
Urfa 24

Üçlü Antant 89, 99
Üsküdar 69

Van 10, 17, 24, 27, 31, 32, 36, 39-41, 43-47, 49, 95, 104, 105, 109-111, 114-117, 119, 182, 184
Viyana 80, 85, 86, 90, 106, 120, 152, 175

Warcester 38
Washington 90, 92, 183
Wight Adası 61
Yahudi Milli Konseyi 190

Yanya 60, 69, 84, 86
Yemen 42, 79, 147, 150, 154
Yunan Bağımsızlık Savaşı 130
Yunanistan, 5, 6, 11, 17, 31, 34, 37, 55, 56, 59-61, 65, 68, 69, 71, 76, 84, 85, 94, 103, 106, 107, 131, 139, 140, 179, 185-189

Zeytun 103, 105

Türkiye tarihi üzerine çalışmalarıyla bilinen Prof. Feroz Ahmad, *Jön Türkler ve Osmanlı'da Milletler* adlı bu önemli çalışmasında, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilerin, Rumların, Yahudilerin, Arnavut ve Arapların, II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte hızlanan ulusal hareketlerini; tarihsel geçmişlerini, dinî ve siyasal örgütlenmelerinin yarattığı sonuçları tüm boyutlarıyla ele alıyor.

Prof. Ahmad bunu yaparken, sözkonusu ulusların Osmanlı toprakları içinde cemaat yapılanmalarıyla birlikte siyasal örgütlenmelerini, bir ulus hareketi oluştururken kullandıkları araçları, uluslararası ilişkilerini, dönemin hâkim siyasal hareketi İttihad ve Terakki ile bağlarını ve bu hareketleri kendisine yönelik tehditler olarak niteleyen Osmanlı Devleti'nin bunlara karşı yürüttüğü politikayı nesnel yorumlarla tahlil ediyor.

Bu hareketlerin öncülüğünü yapan kişilerin, örgütlerin ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda görev yapmış Ermeni, Rum, Yahudi, Arnavut ve Arap mebusların ulusal hareketler içindeki işlevlerini yorumlarken; Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıç ve sonrası gibi çok önemli bir dönemde Büyük Güçlerin sözkonusu hareketlerle olan ilişkilerini, Milli Mücadele'ye ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar uzanan bir süreç içinde inceliyor.

Feroz Ahmad'ın kitabı özellikle bu alanda yerleşmiş kimi önyargıları, kalıplaşmış bakış açılarını kırarak özellikler taşıyor. Nesnel yorumları, konuları ele alış biçimi, zengin kaynakçası ve biyografik bilgileriyle öne çıkan *Jön Türkler ve Osmanlı'da Milletler, Ermeniler, Rumlar, Arnavutlar, Yahudiler ve Araplar* şimdiden temel bir başvuru eseri olmaya hak kazanıyor.

Bu kitap, geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'ndaki milliyetçilik çalışmalarını, akademik camiada hakim ve dünya tarihi sürecinde yerini almış, şeytanlaştırıcı bakış açısından (bir tarafta "Osmanlı baskısı" ve diğer tarafta etno-milliyetçi "ihanet") kurtarıyor. Hem 1914 öncesi, hem de Birinci Dünya Savaşı'nı işaret ediyor ve böylece tarihçilikte kronolojik bölünmeyi bir köprü ile bağlarken aynı zamanda çok yönlü etno-milliyetçi grupların karşılaştırmalı ve ilişkisel analizini sunuyor.

Hasan Kayalı, University of California San Diego

[Bu kitap] Jön Türk döneminin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun son onyılı'nın tarihyazımı adına önemli bir katkı. Ortadoğu ve Birinci Dünya Savaşı üzerine çalışan öğrenciler bu kitapta, imparatorluktaki milletler ile İttihad ve Terakki Cemiyeti arasındaki gerilimler hakkında zengin bir açıklama bulacaklardır. Osmanlı İmparatorluğu ve Ortadoğu çalışmaları yapan araştırmacılar, her bir milletin mücadelesi ve zorluklarının yanı sıra, birinci kaynaktan elde edilen bilgilerin bolluğu ile karşılaşacaklardır. Osmanlı İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı, Ortadoğu, ya da çok milletli imparatorluklar hakkında meraklı olan herkes bu çalışmayı okumalıdır.

The American Journal of Islamic Social Sciences

KAPAK: TAKSİM'DE AYRA TİYADA KİLİSESİ AVLUSUNDA BİR SEÇİM SANDIĞI. ORTADA İMAM, SAĞINDA VE SOLUNDA RUM İLE ERMENİ DİN ADAMLARINDAN OLUŞAN SEÇİM KURULU. ARKADA İKİ KÜÇÜK KIZ MEŞRUTİYET SLOGANLARININ YAZILI OLDUĞU PANOYU TAŞIYOR.

ISBN: 978-605-399-475-6

www.bilgiyay.com

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI